

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

**Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

№ 1087

Серія «ІСТОРІЯ»

Випуск 47

Заснована 1964 р.

Харків 2013

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор	С. І. Посохов (відп. редактор) (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
канд. іст. наук, доцент	Ю. В. Буйнов (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
канд. іст. наук, професор	В. М. Духопельников (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
канд. іст. наук, доцент	В. Ю. Іващенко (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
д-р іст. наук, професор	В. В. Калініченко (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
канд. іст. наук, професор	С. М. Куделко (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
д-р іст. наук, професор	С. О. Наумов (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
канд. іст. наук, доцент	Є. П. Пугач (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
д-р іст. наук, професор	О. А. Ручинська (відп. секретар) (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
д-р іст. наук, професор	О. С. Сенін (Російський державний гуманітарний університет)
д-р іст. наук, професор	І. П. Сергєєв (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
д-р іст. наук, професор	С. Б. Сорочан (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
д-р іст. наук, професор	М. Г. Станчев (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
д-р іст. наук, професор	І. Тодєв (Болгарська Академія наук)
канд. іст. наук, професор	О. О. Чувпило (ХНУ імені В. Н. Каразіна)
	І. Т. Шатохін (Белгородський державний національний дослідний університет)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет, ауд. 5-59. Тел.: (057) 707-54-78; факс: (057) 702-03-79

E-mail: istvestnik@gmail.com; сайт: <http://history.karazin.ua>

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087 : Сер. «Історія». – Вип. 47. – 380 с.

Матеріали «Вісника» відображають актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Материалы «Вестника» отражают актуальные проблемы истории Украины, древней и средневековой истории, археологии, новой и новейшей истории, историографии и источниковедения.

Для преподавателей, научных работников, студентов и всех, кто интересуется историей.

Статьи прошли внутреннее и внешнее рецензирование

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПП від 04.10.06

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2013

ЗМІСТ**АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ**

Котенко В. В. Господарський комплекс із поселення Маслини в Північно-Західній Тавриці	7
Фомин М. В., Шевцова А. А. О раннехристианских комплексах Херсонеса	22
Арзуманова Т. В. Етнічна ментальність росіян-старообрядців Харкова на початку ХХІ ст.	33
Шпорт Г. М. Культура землеробства українських переселенців Тоболо-Іртишського межиріччя (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): сільськогосподарські знаряддя праці	45

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ**ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Каріков С. А. Конфесійно-політичний розвиток Нижньо-саксонських міст у 20-60-х р. ХVІ ст.	59
Пархоменко М. В. Письма Папы Мартина I как источник о рационе питания жителей византийского Херсона VII в.	69
Сорочан С. Б. О численности сакральных сооружений и клира в византийском Херсоне VI–X вв.: предварительные итоги	82

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Волосник Ю. П. Діяльність «Торгсину» та непмани України: повсякденні випробування підприємців в умовах форсованої індустріалізації першої половини 1930-х років	96
Воронін В. М. Нагородний інститут почесних звань Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни	106
Наумов С. О. До питання про потенціал українського консерватизму в суспільному русі Наддніпрянщини початку ХХ ст.	113
Попов В. Ж. Джерела інформації та дезінформації населення промислово розвинутих регіонів України у 1917–1920 рр.	125

Посохова Л. Ю. Праці баварських богословів у православних колегіумах України (XVII–XVIII вв.)	136
Проценко М. В. От заезжих и постоянных дворов до гостиниц европейского типа: гостиничное хозяйство Харькова второй половины XIX – начала XX века	150
НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ	
Артамонова К. Ю. Роль Кипрской православной церкви в восстании греков-киприотов в октябре 1931 г.	161
Гоков О. А. Персидская казачья бригада в публикациях Д. Н. Кёрзона	171
Кандаурова Т. Н. Формирование и развитие социокультурной инфраструктуры российских военных поселений в XIX веке: Система здравоохранения и образования	182
Миколенко Д. В. Стефан Стамболов як революціонер, політик і державний діяч Болгарії в оцінках радянської історіографії сер. 1960-х – 1970-х рр.	200
Пугач Є. П. Чехо-Словацька федерація як можливість встановлення рівних прав словаків і чехів в єдиній державі (спроба реалізації та її доля)	212
Уллах П. Э. 7-й флот США и Южноазиатский кризис 1971 г.	234
Чернявский Л. С. Борьба СССР и США за влияние в Японском профсоюзном движении (1947–1956 г.)	246
Чувпило О. О. Деякі найважливіші джерела про політичний курс Індійського національного конгресу в період незалежності	259
ІСТОРІЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ	
Бердуга М. З., Іванов С. Ю. Харківський університет у 1941–1950-ті рр.	275
Чухлій С. О. На зламі епох: викладацька кар'єра М. В. Клочкова	286

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Домановский А. Н. Христианский неоплатонизм как парадигма византийской цивилизации [Обзор книги: Чорноморець Ю. П. Візантійський неоплатонізм від Діонісія Ареопагіта до Геннадія Схоларія. – К. : Дух і Літера, 2010. – 568 с.]	298
Сичова В. В. [Рец. на кн. : Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) : монографія / О. О. Коник; наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – 454 с.]	304
Шпорт А. М. [Рец. на кн. : Коровушкин Д. Г. Немцы в Западной Сибири: Расселение и численность в конце XIX – начале XXI века. – Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2007. – 187 с.]	309

MEMORIA

Посохов С. И., Ручинская О. А. Владимир Иванович Кадеев: жизнь, отданная университету	315
--	-----

**ПІДСУМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ**

Іващенко В. Ю., Миколенко Д. В. Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за 2012 р.	320
Хроніка подій на історичному факультеті в 2012 р.	334
Публікації викладачів, співробітників та аспірантів історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна в 2012 році	347
Список скорочень	376
Відомості про авторів	377

УДК 94+904:338.1(477.75-16) «652»

Господарський комплекс із поселення Маслини в Північно-Західній Тавриці

Котенко В. В.

У статті розглядаються будівельні рештки і керамічний матеріал господарського комплексу з античного поселення Маслини. У процесі дослідження пам'ятки за стінами укріплення було виявлено відкрите селище, забудоване землянками та напівземлянками. У роботі наводиться аналіз землянки господарського призначення з прилеглими до неї ямами, порушено питання співіснування еллінського і варварського населення на хорі Херсонеса Таврійського.

Ключові слова: Північно-Західна Таврика, Маслини, антична доба, землянка, ліпна кераміка.

Котенко В. В. Хозяйственный комплекс с поселения Маслины в Северо-Западной Таврике. В статье рассматриваются строительные остатки и керамический материал хозяйственного комплекса с античного поселения Маслины. В процессе исследования памятника за стенами укрепления было обнаружено открытое селище, застроенное землянками и полуземлянками. В работе приводится анализ землянки хозяйственного назначения с прилегающими к ней ямами, затронут вопрос сосуществования эллинского и варварского населения на хоре Херсонеса Таврического.

Ключевые слова: Северо-Западная Таврика, Маслины, античное время, землянка, лепная керамика.

Kotenko V. V. Household Complex from Maslyny Settlement in North-Western Taurica. In the article are considered the building remains and ceramic material from the settlement of household complex from Maslyny settlement. During the study of the monument outside the fortification was found the open site, built-up of the

huts and dugouts. In the paper shows the analyzes of the household dugout with the contiguous pits, raised the question of coexistence of the Hellenic and barbarous people on the chorea of Chersonesos.

Keywords: North-Western Taurica, Maslyny, antique time, dugout, handmade pottery.

Античне поселення Маслини є крайнім північним укріпленим пунктом хори Херсонеса Таврійського, що замикає ряд сільськогосподарських поселень Північно-Західної Таврики. Воно розташоване біля с. Володимирівка Автономної Республіки Крим, на узбережжі Каркінітської затоки. Стаціонарні дослідження на поселенні тривали протягом 1972–1986 рр. загоном Харківського університету в складі Північно-Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. О. Латишевої [3, с. 266-269]. За цей час відбулася атрибуція пам'ятки та був накопичений масовий археологічний матеріал, лише частково введений до наукового обігу.

Під час вивчення поселення Маслини постало питання співіснування грецького та варварського населення, що гостро дискутується вже більш ніж півтора століття [детальніше про дискусію див.: 13, с. 14-26]. У значному історіографічному масиві виокремлюються протилежні точки зору на міжетнічні контакти в Північно-Західній Тавриці: мирне співіснування та військове протистояння. Особливу увагу в процесі археологічних досліджень пам'яток регіону слід звернути на греко-скіфські контакти, оскільки в керамічному матеріалі поселень виокремлюється компактна група відповідного ліпного посуду та специфічних будівельних решток, представлених землянками та напівземлянками. Всі вони, як відомо на сьогодні за результатами дослідження синхронних пам'яток цього регіону, залишені варварським населенням.

Перші висновки про характер взаємин греків та скіфів на Маслинах були зроблені В. О. Латишевою ще під час розкопок пам'ятки. Так дослідниця передбачала, що східна

частина поселення, на відміну від західного укріплення, була відкритим селищем, де проживали рядові мешканці Маслин, які займалися ремеслами місцевого значення [9, л. 4]. Таку позицію В. О. Латишева пояснювала обмеженими економічними можливостями периферійного поселення, де виготовлення ліпного посуду було справою місцевих еллінів. У той же час нею не заперечувався «скіфоїдний» характер кераміки, а взаємодія етносів зводилася до незалежного співіснування [10, с. 74-75; 11, с. 57, 60]. Цей висновок підтверджується відсутністю слідів знищення пам'ятки в середині III ст. до н.е., що дало науковцям привід обмірковувати масштаби військової активізації скіфів [6, с. 91; 18, с. 117].

Аналізуючи греко-варварські відносини на території херсонеської хори, В. О. Кутайсов зазначає, що в цьому регіоні не було такого чітко вираженого осідання скіфів із подальшим їх включенням до складу держави, як це простежується на Боспорі, хоча саме на прикладі Маслин припускає існування поруч з грецькими укріпленнями відкритих селищ варварського характеру [5, с. 117].

Для аналізу етнічної ситуації на поселеннях хори Херсонеса Таврійського в Північно-Західному Криму прийнято розглядати прояви варварської присутності, а саме: ліпний посуд, поховальний обряд [15, с. 196-209] та заглиблені житла, які на сьогодні добре охарактеризовані лише для Калос Лімена та Керкінітиди [16, с. 238-252; 17, с. 92-108; 4, с. 112-123]. Нині аналіз землянок в дослідженні поселення Маслини є нагальною справою, оскільки це питання пов'язане з хронологією пам'ятки та історією всього регіону.

Подібно до інших синхронних пам'яток регіону, поселення Маслини являє собою укріплення, основною планувальною одиницею якого виступала башта з прилеглим внутрішнім двором та групою приміщень, що розташовувалися вздовж периметра. Такі баштові блоки були автономними в господарському плані, але входили до єдиної системи укріплення [1, с. 111]. За межами укріплення, зі східної частини поселення, розкопками було досліджене відкрите селище з житловими та господарськими об'єктами. На цій ділянці виявилася

відсутня щільна забудова з каменю, а будівельні рештки були представлені переважно землянками та напівземлянками. Системні археологічні дослідження неукріпленої частини Маслин розпочалися в 1980 р. і мали на меті з'ясувати характер цієї території, її хронологічне та функціональне співвідношення із західним укріпленням у давнину [7, л. 2].

Територія селища розкопувалася квадратами розміром 5×5 м, орієнтованими за сторонами світу. Стратиграфія в межах досліджуваної площі була такою. Зверху залягав прошарок піску потужністю 0,2–0,3 м (сучасний шар); під яким знаходився ущільнений ґрунт світло-сірого кольору з невеликою кількістю знахідок, товщиною залягання 0,2–0,4 м. Під ним знаходився чорний гумусований шар потужністю 0,5–0,6 м, у якому зафіксовано переважну більшість археологічного матеріалу: кераміка, кістки тварин, глиняна обмазка. Цей культурний шар підстилав пісок, що давав рівень давньої денної поверхні. Його підстилав сулинок жовтого кольору, який переходив у материкову глину [8, л. 5].

Під час розкопок східної частини поселення Маслини вдалося зафіксувати кілька типів житлових та господарських будівель. Землянку з повною площею було досліджено у 1983–1984 рр. (рис. 1). Темна овальна пляма об'єкта розмірами 3,4 м × 4,0 м проявилася на рівні давньої глинобитної підлоги. Осі споруди проходили діагонально відносно сторін світу, що співпадало з орієнтацією житлових об'єктів укріплення. Землянка заглиблювалася в материкову глину на 1 м, для чого був передбачений спуск у вигляді чотирьох глиняних східців, врізаних у західний борт. Із внутрішнього облаштування будівлі відомо, що вздовж її північно-східного краю на рівні 0,40 м від підлоги був влаштований глиняний уступ шириною 0,35 м. На підлозі, ближче до північно-східного борту, були зафіксовані рештки круглого вогнища діаметром 0,80 м, впущеного нижче рівня підлоги на 0,20 м. Все заглиблення було заповнене чорним горілим ґрунтом та золою. Поруч із вогнищем на підлозі було виявлене значне скупчення глиняної маси, придатної для замішування керамічного тіста [8, л. 9]. Саме тому даний об'єкт доречно пов'язувати з домашнім виготовленням ліпного посуду.

В єдиний господарський комплекс із землянкою В. О. Латишева об'єднує прилеглі до неї господарські ями, глинобитні підвищення та розвали вогнищ [8, л. 16]. Із західного боку заглибленої споруди було споруджено дві господарські ями. Перша з них була знайдена за темною плямою на рівні глинобитної підлоги і розташовувалася безпосередньо біля розвалу вогнища навпроти входу до землянки. У плані її форма наближена до неправильного овалу, діаметром за лінією північ-південь 1,60 м, а глибина від нульової позначки (глинобитної підлоги) становить 0,50 м. У темному заповненні ями не було виявлено майже ніяких знахідок, окрім подрібнених риб'ячих кісток. На думку В. О. Латишевої, це була господарська яма, що зазвичай розміщувалася перед вогнищем і була утворена в процесі вибірки глини [8, л. 10, 16].

Друга яма була зафіксована біля південно-західного борту землянки. У плані вона кругла, за формою циліндрична, з діаметром 0,8 м та глибиною 1 м. У рихлому темному заповненні об'єкта виявлено лише одиничні фрагменти кераміки та зафіксовані кротовини в бортах, що може свідчити про використання ями як зерноховища [9, л. 6].

Ще одна яма, що могла б входити до господарського комплексу, була відкрита на північний захід від землянки. У плані вона мала круглу форму, діаметром 1,60 м та глибиною від рівня глинобитної підлоги 1,0 м. Заглиблення ями мало кулясту форму, з розширеннями в сторони з максимальним діаметром 1,50 м. Із північно-східного кутка до ями наближався розвал вогнища, представлений невеликим скупченням шматків обпеченої глини від перекриття вогнища. Ця яма також у заповненні містила чорний перегорілий ґрунт. Окрім цього, під час розчистки був знайдений керамічний матеріал, представлений переважно ліпним посудом, а також кістки тварин [8, л. 10].

На схід від землянки були зафіксовані два глинобитні підвищення. Вони мали прямокутну форму і здіймалися над рівнем підлоги на 0,24 м, а їх поверхня була обмазана глиною, як і підлога. Розміри об'єктів сягали 1,60 × 1,35 м та 0,90 × 0,90 м, з чого був зроблений висновок про використання

підвищень як столиків для виробництва ліпного посуду [8, л. 16]. З часу розкопок на поселенні землянка та прилеглі до неї приміщення були інтерпретовані як господарський комплекс, що спеціалізувався на виробництві ліпного посуду. На користь цього В. О. Латишева наводить аргументи про скупчення гончарної глиняної маси, наявність вогнищ для обпалу посуду та глиняної полицки всередині землянки для просушки виробів [8, л. 9].

Заповнення землянки було представлено переважно керамічним матеріалом. Більшість складала уламки амфор та фрагменти ліпного посуду, який на ділянці біля землянки був більш поширеним, ніж на всій іншій території селища. Переважали амфори херсонського виробництва (26 фрагментів), зафіксовані також частини глеків, борт миски, каструлі, фрагмент кришки [8, л. 9]. Подібний матеріал походить зі всієї ділянки, прилеглої до землянки і на його характеристиці слід зупинитися детальніше.

Амфори в переважній кількості були представлені херсонським виробництвом (97%), серед інших центрів представлені Родос, коло Фасоса та ін. (мал. 2, 1-4). Гончарний посуд широко представлений також глеками херсонського виробництва (мал. 2, 5-6) з типовими профілями: циліндричне горло, інколи орнаментоване білою смугою, вінчик, що виступає. Рідше зустрічаються фрагменти вузькогорлих посудин з кулястим тулубом, орнаментованим смугами червоної фарби. Миски також представлені виключно херсонським виробництвом (рис. 2, 7-11), деякі з них мали петлеподібні ручки. Серед уламків херсонської кераміки зустрічаються також лутерії з характерним профілюванням краю (мал. 2, 12-13) та каструлі з покришками [8, л. 12-13; рис. 2, 14-18].

До столового посуду, що походить з території комплексу, слід віднести фрагменти чорнолакових виробів, яких налічується близько 2% із загальної маси керамічного матеріалу. Форми представлені мисками на кільцевому піддоні, канфарами, рибними блюдами. Серед останніх виокремлюється група сіролощених посудин з характерним оформленням краю у вигляді трьох смуг. Датовати такий посуд за аналогічними формами з масиву чорнолакової кераміки можна серединою IV – першою третиною III ст. до н.е. [2, с. 72].

Близько 30% в керамічному комплексі ділянки займає ліпний посуд, поступаючись у кількісному відношенні лише амфорам. Більшість фрагментів належить горщикам, зустрічаються також уламки мисок, жаровень, каструль. Характерною їх особливістю є орнаментация по краю вінця та шийці посудини у вигляді ямково-пальцевих вдавлень з відбитком нігтя, паличкової прямої чи косої насічки, проколів соломною [8, л. 14, рис. 3]. Такий ліпний посуд має товсті грубі стінки, виготовлений з крихкого тіста. Аналіз матеріалу наштовхує на висновок про його скіфоїдний характер. Посуд з аналогічними параметрами зафіксовано й на інших поселеннях Північно-Західної Таврики. Подібні форми відомі з розкопок Калос Лімену [17, с. 225], Чайки [14, с. 90] і походять із пізньоскіфських будівель. Подібна кераміка з садиби У-6 поселення Панське I також пов'язується з варварським населенням регіону [19, р. 180-183]. Тому інтерпретація господарського комплексу, що складався з землянки та прилеглих господарських ям, має виходити з атрибуції саме ліпного посуду, враховуючи його специфічність та значне поширення на досліджуваній ділянці Маслин.

Керамічні знахідки з території були представлені також шістьма грузилами, що, на думку В. О. Латишевої, вказує на існування на Маслинах вертикального ткацького верстата [12, с. 19]. Грузила представлені усіченими 4-гранними пірамідками заввишки 6-7,5 см з наскрізним отвором у верхній частині виробу. Сторона підквадратної основи коливається в межах 3-5 см. Про традиційність ткацького ремесла свідчать подібні вироби, зафіксовані на сусідніх поселеннях регіону, зокрема, на садибі У-6 поселення Панське I [20, р. 274].

Різняться грузила з Маслин за якістю тіста за обпалу. Два з них були виготовлені з амфорного тіста гарного обпалу, інші – з ліпного тіста низької якості. Грузила зі щільної глини високої якості, вірогідно, були привезені разом із товаром на поселення з інших центрів. Вироби другого типу за глиняною масою з домішками піску, вапняку, соломи нагадували тісто для ліпного посуду та, певно, виготовлялися мешканцями поселення на місці. Окрім застосування таких виробів у ткацькому ремеслі, у літературі зустрічається припущення про їх вотивне

значення та про повторне їх використання в як підставок для вогнища [5, с. 68].

До керамічних об'єктів із досліджуваної ділянки відносяться також три прясельця: одне грубої роботи з ліпного тіста, інші мають сліди повторного використання, виточені з гончарних виробів [8, л. 14]. Вироби мають помітні сліди спрацьованості, які утворилися в процесі прядіння від тертя прясельця з нижнім кінцем веретена [12, с. 19]. За параметрами грузила з Маслин знаходять аналоги серед подібних матеріалів поселень Північно-Західного Криму [20, р. 274; 5, с. 68]. Характеризуючи означену групу матеріалу, В. О. Латишева робить висновок про розвиток прядильного ремесла на поселенні [12, с. 18-19], яким займалося, на її думку, грецьке етнічно населення.

Серед керамічних знахідок із прилеглої до землянки території відносяться також два ліпних світильника, які за формою імітують грецькі античні вироби. До освітлювальних пристроїв В. О. Латишева відносить також суглобову кістку тварини, виходячи з її форми та обвугленості [8, л. 14].

До нечисельної групи знахідок відносяться кістяні, металічні та кам'яні речі. З кістяних виробів знайдено дві голки-проколки, заготовка для наконечника стріли та кістка зі слідами пиляння. З металічних виробів знайдені два залізних цвяха, бронзовий прут зі слідами кування, кінчик леза від бронзового ножа, шматки шлакових порід. Вироби з каменю представлені переважно точильними брусками різних форм, а також уламком зернотерки [8, л. 14]. Такий набір дрібних речей підтверджує попередній висновок про господарських характер комплексу, який доцільно пов'язувати з домашнім виробництвом ліпної кераміки.

На південний схід від землянки в під час розкопок 1984 р. зафіксовані рештки глинобитного підвищення, яке розташоване на одному горизонті з описаним господарським комплексом (рис. 1). Воно являло собою утрамбований майданчик, обмазаний шаром глини товщиною 0,03 м, який здіймався над рівнем давньої денної поверхні на 0,15 м. Радіус підвищення, овального за формою, сягав 2,5-3 м. В. О. Латишева інтерпретувала об'єкт як частину екстер'єру наземної будівлі,

стіни якої, за слідами глиняної обмазки та знахідками цвяхів, були дерев'яними [9, л. 8].

Із діяльністю приміщення, можливо, пов'язана господарська яма на північ від глинобитного підвищення. За формою вона являла собою усічений конус із верхнім діаметром 0,9 м, нижнім – 1,6 м та глибиною 1 м. Стінки ями зберегли на собі сліди глиняної обмазки. На дні ями знаходився великий камінь розмірами 0,48 × 0,30 × 0,12 м, функціональне призначення якого не зрозуміле. Заповнення ями було представлене керамічним та остеологічним матеріалом. Уламки посуду представлені фрагментами амфор переважно херсонеського виробництва, херсонеських глеків та мисок, ліпних горщиків. Виявлені також частини чорнолакових виробів – миски, тарілки. До унікальних знахідок належить сіролощений канфар, прямі аналоги якому не відомі. Така форма була поширена наприкінці IV – середині III ст. до н. е. в чорнолаковому аттичному посуді [2, с. 74]. Остеологічний матеріал представлений кістками ягняти, корови, коня. До особливих знахідок відноситься частина черепної кістки молодого людини. Серед іншого матеріалу слід відзначити значну кількість раковин моллюсків, мідій, устриць, плавник риби [9, л. 6-7]. Така яма в давнину могла використовуватися як льох для зберігання продуктів, а потім слугувати смітником.

Про зв'язок землянки з відкритими об'єктами говорить схожість археологічного матеріалу. Переважна більшість знахідок була представлена амфорами херсонеського виробництва, а також імпортом із Синопи, Родосу та інших центрів. До інших гончарних виробів відносяться також херсонеські глеки типових форм: із циліндричним горлом та вінчиком, що виступає; з вузьким горлом та кулястим тулубом, орнаментованим характерними смугами червоної фарби [9, л. 10]. Миски, представлені переважно херсонеським виробництвом, невеликі за розмірами та інколи мають петлеподібні ручки. До простого гончарного кухонного посуду відносяться також херсонеські каструлі та покритишки. Чорнолакові вироби з території дійшли у фрагментарному вигляді, а їх кількість сягає близько 4% із загального масиву кераміки [9, л. 11]. Серед форм відомі миски на кільцевому

піддоні, рибні блюда, фрагменти канфарів.

Ліпна кераміка, як і в попередньому випадку, за кількістю поступалася лише амфорному матеріалу, займаючи близько 30% загального масиву посуду. Переважна більшість фрагментів представлена горщиками з характерною орнаментациєю косою паличною насічкою чи ямково-пальцевими вдавленнями з відбитком нігтя. Серед інших форм відомі миски, каструлі, сковорідки [9, л. 11-12].

Інші керамічні знахідки репрезентовані грузилами в кількості 7 шт., аналогічними за параметрами з вищеписаними, прясельцями кулястої форми, гончарними та ліпним світильниками [9, л. 12]. З металічних речей відомі цвяхи (4 шт.), уламок залізного серпа, скупчення шлаків. Кам'яні вироби представлені точильними каменями різних форм.

Аналіз археологічного матеріалу дозволяє зробити висновок про взаємозв'язок господарського комплексу у вигляді землянки та прилеглих об'єктів із можливою наземною будівлею. З цього виходить, що відкрите селище Маслин на схід від укріплення представляло собою місце проживання ремісничого населення, про етнічний склад якого говорити складно за відсутності конкретних ознак, які б вказували на варварський характер більшості матеріалу. Наразі доречно припускати змішування населення, яке поєднується зі скромним побутом та фіксується на сусідніх поселеннях Північно-Західної Таврики [18, р. 282]. Так якісні аттичні вироби ймовірно потрапляли на Маслини завдяки посередництву Херсонеса Таврійського, який забезпечував поселення хори простим кухонним та столовим посудом і продуктами, що транспортувалися в амфорах. На відкрите селище нечисельний чорнолаковий та сіролощений посуд міг потрапляти з укріплення, де він зустрічається значно частіше в приміщеннях баштових комплексів.

Господарський комплекс із поселення Маслини знаходить багато спільного з відомими синхронними пам'ятками регіону в облаштуванні об'єктів та керамічному комплексі. Виходячи з вищенаведеного, він розширює наші уявлення про устрій поселень хори Херсонеса Таврійського в Північно-Західній Тавриці.

Примітки

1. Котенко В. В. Баштові комплекси поселення Маслини у Північно-Західній Тавриці / В. В. Котенко // Археологія і давня історія України. – Вип. 5. Археологія: від джерел до реконструкцій. – К., 2011.
2. Котенко В. В. Сіролощена кераміка з поселення Маслини / В. В. Котенко // Археологія. – 2011. – №1.
3. Котенко В. В. До історії дослідження поселення Маслини у Північно-Західній Тавриці / В. В. Котенко // Древности, 2012: Харьковский историко-археологический ежегодник. — X., 2012.
4. Кутайсов В. А. Античный город Керкинитида / В. А. Кутайсов. – К., 1990.
5. Кутайсов В. А. Керкинитида в античную эпоху / В. А. Кутайсов. – К., 2004.
6. Ланцов С. Б. Античное поселение Ново-Федоровка и некоторые вопросы истории херсонесской хоры / С. Б. Ланцов // Северо-Западный Крым в античную эпоху. – К., 1994.
7. Латышева В. А. Отчет о работах Северо-Крымской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1980 г. / В. А. Латышева // НА ИА НАНУ. – Ф. Э. 1980/104.
8. Латышева В. А. Отчеты об археологических исследованиях за 1983 год / В. А. Латышева // Архив МАЭСУ. – Ф. 1. – Оп. 4. – Д. 14.
9. Латышева В. А. Отчет о работе Северо-Крымской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1984 году / В. А. Латышева // НА ИА НАНУ. – Ф. Э. 1984/81.
10. Латышева В. А. Греки, скифы, тавры в IV–II вв. до н.э. (по материалам поселений северной хоры Херсонеса) / В. А. Латышева // Україна-Греція: Історія та сучасність: Тези міжнар. наук. конф. – К., 1993.
11. Латышева В. А. О населении херсонесской хоры в Северо-Западном Крыму (по материалам поселения Маслины) / В. А. Латышева // Древности 1996: Харьковский историко-археологический ежегодник. – X., 1997.

12. Латышева В. А. Прядение и ткачество на северной окраине херсонесской хоры (по материалам поселения Маслины) / В. А. Латышева // ВХУ. – 1998. – № 413: Історія.
13. Марченко К. К. Основные аспекты и результаты изучения греко-варварских контактов и взаимодействий в Северном Причерноморье скифской эпохи / К. К. Марченко // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. – СПб., 2005.
14. Попова Е. А. Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в Северо-Западном Крыму (по материалам Чайкинского городища) / Е. А. Попова, С. А. Коваленко. – М., 2005.
15. Рогов Е. Я. Греки и варвары в Западном Крыму / Е. Я. Рогов // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. – СПб., 2005.
16. Уженцев В. Б. Землянки из скифского горизонта Калос Лимена / В. Б. Уженцев // Северо-Западный Крым в античную эпоху. – К., 1994.
17. Уженцев В. Б. Эллины и варвары Прекрасной Гавани / В. Б. Уженцев. – Симферополь, 2006.
18. Hannestad L. Conclusion / L. Hannestad, V. Stolba, A. Sčeglov // Panskoye I. – Aarhus, 2002. – Vol. 1.
19. Stolba V. F. Handmade Pottery / V. F. Stolba // Panskoye I. – Aarhus, 2002. – Vol. 1.
20. Rogov E. Ya. Ceramic Objects / E. Ya. Rogov // Panskoye I. – Aarhus, 2002. – Vol. 1.

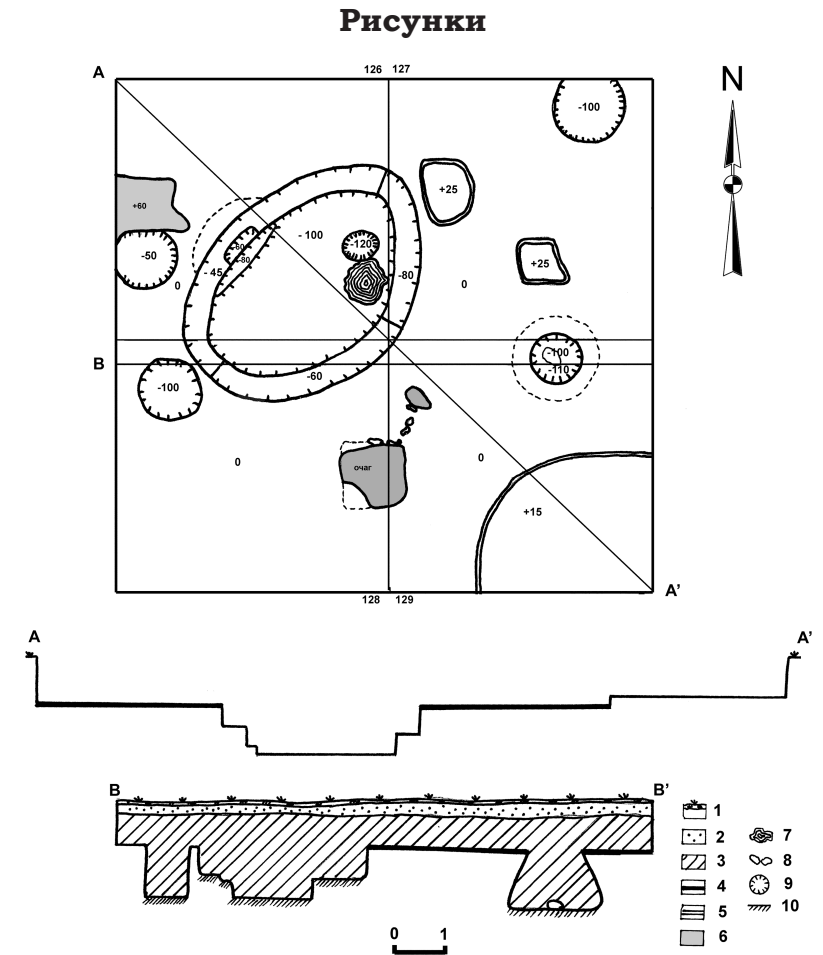

Рис. 1. План господарського комплексу з поселення Маслины (за Латышева 1984, табл. II) 1- дерн, 2- сучасний шар піску, 3- культурний шар, 4- рівень глинобитної підлоги, 5- глинобитні підвищення, 6- розвали вогнища, 7- скупчення глиняної гончарної 8- каміння, 9- ями, землянка, 10- материк

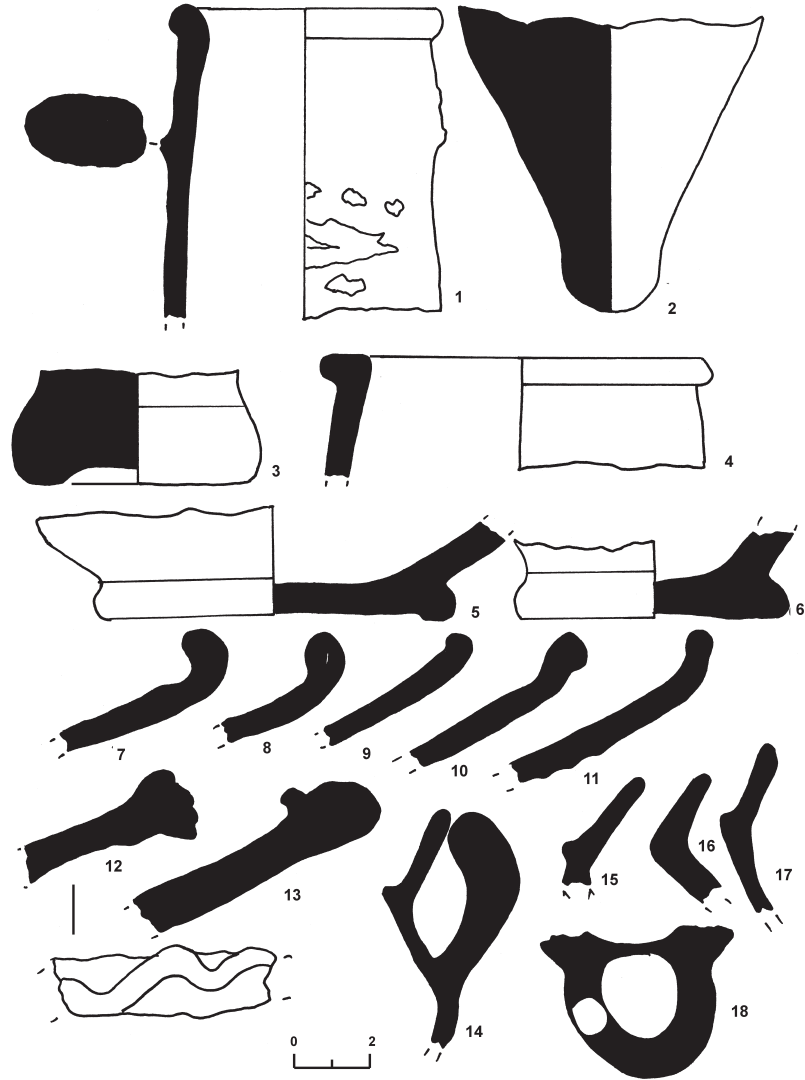

Рис. 2. Фрагменти гончарної кераміки

Рис. 3. Фрагменти ліпного посуду

УДК 904:726.033.2(477.75)

О раннехристианских комплексах Херсонеса

Фомин М. В., Шевцова А. А.

Статья посвящена раннехристианским комплексам Херсонеса. Памятники христианской культовой архитектуры могут быть разделены на два основных типа: церкви и мартырии. На территории Херсонеса открыто две церкви середины IV в. В окрестностях города в IV в. на христианских кладбищах возникают мартырии. В последующем эти памятники стали центрами формирования культовых комплексов.

Ключевые слова: христианство, церковь, domus ecclesia, кимитирий, катакомба.

Фомін М. В., Шевцова О. О. Про ранньохристиянські комплекси Херсонеса. Статтю присвячено ранньохристиянським пам'яткам Херсонеса. Пам'ятники християнської культової архітектури можуть бути поділені на два основні типи: церкви та мартирії. На території Херсонеса відкрито дві церкви середини IV ст. В околицях міста в IV ст. на християнських кладовищах виникають мартирії. У подальшому ці пам'ятники стали центрами формування культових комплексів.

Ключові слова: християнство, церква, domus ecclesia, кімітірій, катакомба.

Fomin M. V., Shevtsova A. Early Christian complexes in Chersonesos.

The paper studies the early Christian complexes in Chersonesos. The monuments of Christian architecture serve can be divided into two main types: churches and Martyries. In the Chersonesos was found two churches of the mid IV century. On the Chersonesos Christian cemetery Martyr was formed in the IV century. Later, these monuments became centers of religious complexes.

Keywords: Christianity, church, domus ecclesia, kimitiry, catacombs.

© Фомин М. В., Шевцова А. А., 2013

Вопрос о христианских культовых сооружениях первых веков крайне сложен. В литературе почти отсутствуют упоминания о них. Некоторые исследователи склонны утверждать, что в первые века христиане храмов не возводили [23, с. 26]. В этом отношении Херсонес является уникальнейшим комплексом, здесь был открыт ряд христианских памятников относящихся к IV–V вв. – времени становления церковной архитектуры.

Несмотря на более чем столетние исследования, сохраняет остроту дискуссия вокруг вопроса христианизации города. Многие специалисты (В. Ф. Мещеряков [28, с. 100-108], В. М. Зубарь [20, с. 3-14; 21; 22, с. 158-163], М. И. Золотарев [18, с. 15-21], И. А. Завадская [16, с. 410-411], К. Цукерман [42, с. 545-561], С. Б. Сорочан [35]) являются сторонниками поздней даты христианизации города и определяют ее концом IV–V вв. Но существует и другая точка зрения, относящая этот процесс к III–IV вв. (М. И. Ростовцева [34], А. Л. Бертье-Делагарда [5, с. 60-64], С. А. Беляев [3, с. 256-258], П. Д. Диотроптов [11, с. 127-151], М. В. Фомин [39, с. 69-76; 40, с. 255]). Спорен вопрос и о церковном строительстве в городе в IV–V в. Исследованию культовой архитектуры Херсонеса в разное время уделяли внимание Д. В. Айналов [1], М. И. Ростовцев [25], А. Л. Якобсон [43], О. И. Домбровский [12], А. И. Романчук [33], С. Б. Сорочан [36], И.А.Завадская [16; 17]. Но основное внимание было сосредоточено на памятниках VI–VII вв., в то время как комплексы предшествовавшей эпохи рассматривались скорее в контексте истории развития более поздних архитектурных комплексов. Никоим образом не умаляя заслуг предшествующих исследований, необходимо обратить внимание на вопросы, не получившие должного освещения в литературе.

Анализ сохранившихся единичных памятников совместно с имеющимися письменными источниками позволяет выделить типологию и проследить процесс формирования раннехристианской архитектурной традиции в позднеантичном Херсонесе.

В Посланиях и Деяниях святых апостолов упоминаются первые места богослужений – «domus ecclesia» («Приветствуйте Прискиллу и Акиллу... и домашнюю их церковь» (Римл. 16, 3-4). Св. Иоанн Златоуст рассказывает, что житель города Амасии, Хрисафий, обратил часть дома в церковь [29, с. 675-689]. В «воспоминаниях св. Климента» упоминается, что Антиохиец Феофил, «освятит под именем церкви огромную базилику своего дома» [10, с. 71-72]. В христианский храм была перестроена домашняя базилика одного из влиятельнейших людей Рима, префекта Юния Басса [6, с. 581].

Наиболее ранний из исследованных храмов – молитвенный дом в Дура – Европос датируется серединой III в. [4, с. 97; 33]. В Риме близкой по конструкции была церковь III в. в районе современной Сан Мартино аи Монти, остатки ранних церквей, перестроенных из частных домов, найдены под поздними церквями Св. Климента и Св. Анастасии [29, с. 675-689].

В III в. уже существовали церкви как отдельные сооружения. Об этом упоминают Св. Григорий Нисский [37, с. 126-197] и Евсевий Кесарийский [14].

На сегодняшний день сложно говорить о существовании в Херсонесе церкви, оборудованной в частном доме, но в текстах «Житий святых епископов херсонских» упоминается о строительстве церкви св. еп. Эферием (Еферием) [36, с. 1234-1248]. Это событие относят к середине IV в. Вероятно, речь идет о храме, предшествовавшем «Базилике 1935 г.». Он имел пятигранную с внешней стороны и круглую внутри апсиду. Внутреннее пространство было разделено рядами колонн на нефы. Нижняя часть стен была сложена из бутового камня, верх сооружен из саманных кирпичей, что несвойственно для Херсонеса. Подобная техника имеет малоазийские корни. Возможно, прихожане раннего храма были приезжими [39, с. 69-76]. Полы были сложены из мелкого камня на растворе цемянки. В южном нефе была открыта мозаика (изображения кратера с виноградной лозой, канфара, геометрические фигуры,

по краям обрамленная плющом) [27, с. 142-151]. Стены были покрыты фресковой росписью (изображения птиц, гирлянды, колонны с каннелюрами). Храм был разобран при строительстве позднейшей базилики. Г. Д. Белов датировал сооружение V в. [2, с. 26]. А. Л. Якобсон и Е. Н. Жеребцов и датировал памятник IV–V вв. [15]. И. А. Завадская относит декоративное убранство к концу IV в. [17, с. 94-105]. О христианских мотивах в декоре упоминали А. Л. Якобсон [43, с. 96], и О. И. Домбровский [13, с. 221-223]. Прямые аналогии росписи просматриваются в живописи херсонесских расписных склепов.

Позднейшие исследования М. И. Золотарева в 1994–1998 гг. позволили предположить, что строение могло быть синагогой [31, с. 57-63]. Эта точка зрения была подвергнута критике со стороны С. Б. Сорочана [36, с. 840], А. И. Романчук [33, с. 258-264]. Если и допустить предположение о существовании синагоги то она могла быть перестроена в церковь в середине IV в., к этому времени относится стилистика и техника росписи стен, что вполне совпадает со временем деятельности св. еп. Эферия.

В тексте «Житий» также упоминается церковь св. ап. Петра, возведенная св. еп. Капитоном. Этот храм предшествовал комплексу Восточной базилики [36, с. 761-787], которая была открыта в 1876–1878 гг., исследовалась в 1908 г. Р. Х. Лепером, в 1975–1976 гг. М. И. Золотаревым [19]. Во время раскопок культурный слой был удален до скалы, восточная часть комплекса обрушилась в море.

Помимо упоминаний о ранних храмах в письменных источниках сохранилось некоторое количество археологических свидетельств. На территории Херсонеса была найдена мраморная плита с изображением Христа, как безбородого юноши с нимбом, подающего руку тонущему Петру, справа сохранился парус. Присутствующий на плите текст читается, как «Господь Иисус, подающий руку Петру» [25, с. 337-339; 9, с. 91-92] (хранится в Эрмитаже). Существует также «Парижская плита» (хранится в Лувре). На ней изображен

Христос, протягивающий руку в жесте благословения, текст переводится как «Господь Иисус, говорящий Петру и спутникам его: бросьте справа от корабля сеть и поймаете» [9, с. 91-92]. Известна и третья плита – Херсонесская. На ней следы изображения головы, фрагмент текста прочитывается как «Господь Иисус...» [9, с. 91-92]. Родство трех предметов обосновано А. Ю. Виноградовым и датируется IV–V вв. [7]. Они принадлежали единому декоративному элементу, построенному по принципу зеркальной симметрии. Можно предположить, что церковь могла быть базиликального типа с пристроенной или стоящей рядом крещальной.

Традиционно местами собраний христиан считаются «могилы мучеников» - именно они становились алтарями. П. Штайгер утверждал, что первые почитаемые христианские кладбища появляются во II в. [49, р. 49-54]. В окрестностях Рима обнаружено более 60 подземных христианских кладбищ – кимитириев, аналогичные сооружения известны в Италии и Греции, центральной Азии, Африке, на Кипре, в Сирии, Фригии, Палестине, Египте и многих других местах [47; 48; 45, р. 94; 32, с. 23].

Согласно римским законам допускалось свободное существование погребальных ассоциаций, которые пользовались правом собраний в местах погребения своих участников и могли иметь алтари для отправления культов [26, с. 37-38]. Вокруг христианских погребений начинают формироваться мемориальные комплексы. Одним из примеров этому может служить место погребения св. ап. Петра в Риме. Другим примером – мемориальные комплексы Салоны, восходящие к «доконстантиновской» эпохе. Центры сформировались вокруг мучеников св. Анастасия из Аквилеи и св. еп. Домния, казненных при имп. Диоклетиане [4, с. 94-96; 44, р. 51].

В Херсонесе существовали свои «святые могилы». Некрополь в Карантинной балке традиционно считается местом погребения первых христиан. Текст «Жития святых епископов херсонских»

позволяют предполагать, что здесь были погребены трое из семи первых епископов – Евгений, Агафодор и Елпидий [36, с. 1267]. На территории кладбища формируется христианский мемориальный комплекс [12, с. 289-290]. Его центром стал небольшой храм, предшествовавший крестообразной церкви Богородицы Влахернской. Храм пережил два строительных периода. Фрагменты штукатурки с росписью, вымощенный мрамором пол, мраморные архитектурные детали интерьера свидетельствуют о богатом убранстве и значительной роли в религиозной жизни города [12, с. 305]. Начало исследования комплекса было положено в 1902 г. К. К. Косцюшко – Валюжиничем, но ранний храм был открыт много позже [12]. Необходимо отметить, что О. И. Домбровский, его открывший, раскопки в полной мере не проводил, и многие вопросы остаются открытыми и требуют дополнительных исследований. Принятая сегодня датировка относит его к середине V в. [12, с. 314-315; 16, с. 22]. Но Л. Г. Хрушкова обосновывает иную дату – IV в. [41, с. 393-420]. Ориентировочно в конце VI в. церковь была разобрана, а на ее месте построен новый, больший, крестообразный храм. Все остатки раннего сооружения были собраны под центральной частью большего храма, над ним, как над святыней, совершалось богослужение [12, с. 306-309].

Под комплексом располагались склепы № 1409, 1410, 1411, 1452, 1432 соединенные в своеобразную «катакомбу» [17, л. 11]. Возможно, здесь производились захоронения первых христиан, о которых упоминает «мученики» св. папы Мартина [36, с. 1302-1306]. «Катакомба» использовалась для периодического совершения поминальных служб и молебнов [12, с. 319]. Стена склепа № 1431 сохранила «эпитафию семи женщин» датированную А. Ю. Виноградовым IV–V вв. [8, с. 227-229; 7, с. 123-124].

В окрестностях комплекса расположены и некоторые из числа херсонесских расписных склепов. В. М. Зубарь последовательно отстаивал позднюю датировку памятников, относя их ко

времени не ранее второй половины V в. [20, с. 3-14; 21; 22]. Но исследования последних лет позволили отнести их создание к середине IV вв. [38, с. 99-106].

Особо стоит остановиться на склепе № 2114 (склеп 1853 г.). Фактически все помещение было переориентировано под погребение в правой от входа локуле, углубленной по типу саркофага и закрытой плитами. На задней стенке ниши изображен лавровый венок с вплетением цветов. Образ венка мог символизировать «венiec мученика». На плитах, закрывавших нишу, изображены деревья с плодами, традиционно ассоциирующиеся с райскими садами [34, с. 452-457]. Склеп мог служить мавзолеем. По мнению К. К. Косцюшко – Волюжинича и М. И. Ростовцева, в нем был похоронен человек, особо чтимый в среде христианской общины. Вполне вероятно, это мог быть местночтимый святой или один из первых Херсонесских епископов [34, с. 452-457].

Другим примечательным памятником является склеп «на земле Н. И. Тура». Он был открыт в 1894 г., но раскопан лишь в 1912 г. [34, с. 470]. В плане он изначально являлся типичным для подобных сооружений, но позднее был перестроен. Лежанка, расположенная напротив входа, была углублена до уровня пола, а образованное таким образом пространство было соединено проходом, прорубленным в перемычке.

Остатки фресок зафиксированы на задней стене и под левой нишей. С. Б. Сорочан обосновал перестройку склепа в подземную церковь связью с житийным чудом воскрешения мальчика по молитве св. еп. Василия [36, с. 1259]. Ю. М. Могаричев подверг критике предположение о культовых функциях склепа [30, с. 82-80]. Но сохранившиеся планы сооружения демонстрируют наличие необходимых атрибутов для совершения периодических богослужений.

Еще одним комплексом стал мавзоль св. еп. Василия. Он представляет собой небольшую церквушку. Пол был украшен мозаикой, полукруглая апсида, вероятно, имела кирпичный свод.

Кладка стен апсиды уже стен храма, это наталкивает на мысль о возможной пристройке апсиды во время поздней перестройки здания [1, с. 42]. Под храмом находился склеп, над которым в IV в. была построена часовня позже перестроенная в церковь – мавзоль, где могла совершаться Литургия. Он был открыт в 1901 г., позднее его отмечал Е. Г. Суворов, однако раскопок не проводил. В конце VI в. рядом с местом погребения св. Василия возник комплекс Западной базилики [36, с. 827].

Фактически раннехристианские памятники формировались двух основных типов. Это «дома собрания», церкви, изначально предназначенные для совершения Литургии. Они могли быть устроены перестройкой одного из помещений внутри частного дома или построенные отдельно. В Херсонесе к такого рода сооружениям могут быть отнесены церковь построенная св. еп. Эферием (ранняя «базилика 1935 г.») и церковь св. ап. Петра, построенная св. еп. Капитоном (церковь, предшествовавшая Восточной базилике). Другим типом стали мавзолии, как правило, размещавшиеся на месте почитаемых могил или месте «явления чуда». В Херсонесе к этому типу могут быть отнесены мавзолии на территории кладбища в Карантинной балке, некоторые из расписных склепов, а также мавзолий св. еп. Василия, позднее вошедший в комплекс Западной базилики.

Таким образом, можно констатировать, что на территории Херсонеса были открыты памятники, относящиеся к периоду формирования раннехристианской архитектурной традиции. Дальнейшее их изучение может пролить свет на процессы формирования и развития христианской архитектурной традиции.

Примечания

1. *Айналов Д. В.* Развалины храмов / Д. В. Айналов // ПХХ. – М., 1905. – Вып. 1.
2. *Белов Г. Д.* Северный прибрежный район Херсонеса / Г. Д. Белов // МИА. – 1953. – № 34.

3. *Беляев С. А.* Христианская топография Херсонеса. Постановка вопроса, история изучения и современное положение / А. Л. Беляев. // Рождественские чтения. Церковные древности. Сборник докладов. – М., 1999.
4. *Беляев А. Л.* Христианские древности / А. Л. Беляев. – СПб., 2001.
5. *Бертъе – Деллагард А. Л.* О Херсонесе / А. Л. Бертъе – Деллагард // ИАК. – 1907. – Вып. 21.
6. *Введение* в историю Церкви. Часть 1: Обзор источников по общей истории Церкви: Учебное пособие / Под ред. В. В. Симонова. – М., 2012.
7. *Виноградов А. Ю.* «Миновала уже зима языческого безумия...» Церковь и церкви Херсона в IV веке по данным литературных источников и эпиграфики / А. Ю. Виноградов. – М., 2010.
8. *Виноградов А. Ю.* Загородный крестообразный храм в Херсонесе и его надписи / А. Ю. Виноградов // Вопросы эпиграфики. – М., 2009. – Вып. 3.
9. *Виноградов А. Ю.* Херсонесский храм св. Петра и его эпиграфические памятники / А. Ю. Виноградов // Херсонесский сборник. – Севастополь, 2005. – Вып. 14.
10. *Голубцов А. П.* Из чтений по церковной археологии и литургике / А. П. Голубцов. – СПб., 2006.
11. *Диатроптов П. Д.* Распространение христианства в Херсонесе Таврическом в IV - VI вв. / П. Д. Диатроптов // Античная гражданская община. Межвузовский сборник научных трудов. – М., 1986.
12. *Домбровский О. И.* Архитектурно-археологические исследования Загородного крестообразного храма Херсонеса / О. И. Домбровский // МАИЭТ. – 1993. – Вып. 3.
13. *Домбровский О. И.* Фрески южного нефа херсонесской базилики 1935 г. / О. И. Домбровский // Херсонесский сборник. – Севастополь, 1959. – Вып. 5.
14. *Евсевий Кесарийский.* Церковная история в 10 книгах / Евсевий Кесарийский [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vehi.net/istoriya/cerkov/pamfil/cerkovist/history.html>. Доступ. – 1.10.2012 г.

15. *Жеребцов Е. Н.* Раскопки базилики 1935 г. В Херсонесе. Замечания к археологической ситуации / Е. Н. Жеребцов // Очерки по истории христианского Херсона / Отв. ред. С. А. Беляев. – СПб., 2009.
16. *Завадская И. А.* Христианизация ранневизантийского Херсонеса (IV – VI вв.) / И. А. Завадская // МАИЭТ. – 2004. – Вып. 10.
17. *Завадская И. А.* Проблемы стратиграфии и хронологии архитектурного комплекса «базилика 1935 года» в Херсонесе / И. А. Завадская // МАИЭТ. – Симферополь, 1996. – Вып. 5.
18. *Золотарев М. И.* Херсонесские святые / М. И. Золотарев, В. В. Хопаев. – Севастополь, 2002.
19. *Золотарев М. И.* Отчет о раскопках в северо-восточном районе Херсонеса в 1976 г. / М. И. Золотарев // Архив НЗХТ. – Дело № 1836.
20. *Зубарь В. М.* По поводу датировки христианской росписи склепов из некрополя Херсонеса / В. М. Зубарь // Научно-атеистические чтения в музеях. – Л., 1988.
21. *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. / В. М. Зубарь, Ю. П. Павленко. – Киев, 1988.
22. *Зубарь В. М.* От язычества к христианству / В. М. Зубарь, А. И. Хворостяный. – К., 2000.
23. *Колпакова Г. С.* Искусство Византии. Ранний и средний периоды / Г. С. Колпакова. – М., 2005.
24. *Косцюшко-Валюжинич К. К.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г. / К. К. Косцюшко – Валюжинич // Архив НЗХТ. – Дело № 7.
25. *Латышев В. В.* Греческие и латинские надписи, найденные в Южной России / В. В. Латышев // МАР. – СПб., 1899. – № 23
26. *Лебедев А. П.* Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в Греко-Римском мире при Константине Великом / А. П. Лебедев. – СПб., 2006.
27. *Литовченко А. Н.* Сирийские мотивы в раннехристианском искусстве Херсонеса – Херсона / А. Н. Литовченко, М. В. Фомин, А. Г. Чекаль // Сугдейский сборник. – Вып. 5. – К., 2012.

28. Мещеряков В. Ф. Проникнення християнства в Херсонес Таврійський / В. Ф. Мещеряков // Вісник ХДУ. – 1975. – № 118. – Історія. – Вип 9.
29. Михайлов Б. П. Раннехристианская архитектура / Б. П. Михайлов // Общая история архитектуры в 12-ти томах. – М., 1973.
30. Могаричев Ю. М. Склеп на земле Н. И. Тура: погребальное сооружение или церковь / Ю. М. Могаричев // БИАС. – Симферополь, 2008. – Вып. 3.
31. Оверман Э. К изучению иудейских древностей Херсонеса Таврического / Э. Оверман, Р. Макленнан, М. И. Золотарев // Археологія. – 1997. – № 1.
32. Покровский Н. В. Очерки памятников христианского искусства / Н. В. Покровский. – СПб., 1990.
33. Романчук А. И. Исследования Херсонеса – Херсона: Раскопки. Гипотезы. Проблемы / А. И. Романчук. – Екатеринбург, 2007.
34. Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. Атлас / М. И. Ростовцев. – СПб., 1913.
35. Сорочан С. Б. Жизнь и гибель Херсонеса. / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Харьков, 2000.
36. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI–первая половина X вв.) Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2005.
37. Творения св. Григория Нисского // ТСОРП. – 1872. – Т. 45. – Ч. 8.
38. Туровский Е. Я. Раннехристианская погребальная живопись Херсонеса – Херсона (к итогу дискуссии о датировке) / Е. Я. Туровский, А. А. Филиппенко, М. В. Фомин // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – № 1005: Сер. «Історія». – Вип. 45. – Харьков, 2012.
39. Фомин М. В. К вопросу о формировании христианской общины в позднеантичном Херсонесе / М. В. Фомин // МАИАСК. – 2012. – Вып. IV.
40. Фомин М. В. Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV – X вв.) / М. В. Фомин – Харьков, 2011.
41. Хрушкова Л. Г. О начале христианского Херсонеса Таврического: крестообразная церковь на главном кладбище / Л. Г. Хрушкова // Сугдейский сборник. – 2005. – Вып.2.

42. Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV веке / К. Цукерман // МАИЭТ. – 1994. – Вып. 4.
43. Якобсон А. Л. К изучению фресок из южного нефа базилики 1935 г. в Херсонесе / А. Л. Якобсон // СА. – 1978. – № 2.
44. Dyggve E. History of Salonitan Christianity / E. Dyggve – Oslo, 1951.
45. Henze A. Kunstführer Rom / A. Henze – Stuttgart: Reclam, 1994.
46. Rostovtzeff M. I. Dura – Europos and its Art / M. I. Rostovtzeff – Oxford, 1938.
47. Stützer H. A. Die Kunst der römischen Katakomben / H. A. Stützer – Köln, 1983.
48. Stützer H. A. Frühchristliche Kunst in Rom / H. A. Stützer – Köln, 1996.
49. Styger P. Die Romanischen Katakomben / P. Styger. – Berlin, 1933.

УДК 94 (477.54)

Етнічна ментальність росіян-старообрядців Харкова на початку ХХІ ст.

Арзуманова Т. В.

Досліджено характерні риси менталітету росіян-старообрядців на Харківщині. Зроблено висновок про переважаючий вплив релігії на його формування, визначено консерватизм та традиціоналізм як провідні риси світогляду членів старообрядницької общини. Нечисленна релігійна старообрядницька община Харкова виступає осередком унікальної субетнічної групи росіян, які є носіями особливих звичок, стереотипів, норм поведінки, що пронизують всі сфери родинного й суспільного побуту, спілкування, етикет, обрядовість.

Ключові слова: релігійна громада, менталітет, старовіри, консерватизм, традиціоналізм, етнічна культура.

© Арзуманова Т. В., 2013

Арзуманова Т. В. Этническая ментальность русских старообрядцев на Харьковщине в начале XXI века. Рассмотрены характерные черты менталитета русских старообрядцев на Харьковщине. Сделан вывод о значительном влиянии религии на его формирование, охарактеризованы консерватизм и традиционализм как основные черты мировоззрения членов старообрядческой общины. Малочисленная религиозная старообрядческая община Харькова выступает центром сохранения уникальной субэтнической культуры с особым укладом, мировоззрением, стереотипами, нормами поведения, пронизывающими все сферы семейного и общественного быта, межличностного общения, этикета, обрядности.

Ключевые слова: религиозная община, менталитет, старovery, консерватизм, традиционализм, этническая культура.

Arzumanova T. The Ethnic Mentality of the Russian Old Believers in Kharkiv's Region at the beginning of the XXI century. The mentality main features of the Russian Old Believers in Kharkiv's region are researched. A conclusion about the significant influence of religion on its formation is made. The conservatism and the traditionalism as leading features of Old Believer's community members worldview were determined. A small religious community of Kharkiv's Old Believers is a center of maintenance of Russian history, Old Slavonic language. This unique sub-ethnic group of Russians is a carrier of specific habits, behavior that permeate all areas of family and social life, communication, etiquette and rituals.

Keywords: religious community, mentality, conservatives, conservatism, traditionalism, ethnic culture.

В умовах демократичної розбудови Української держави, становлення громадянського суспільства відбувається процес національного відродження, пошук етнічної ідентифікації народами, які мешкають на її території. За цих умов набули актуальності дослідження категорії ментальності як складової етнічної культури.

Через полісемантичність цього поняття проблеми ментальності досліджує коло науковців різних галузей – соціологи, політологи, історики, філософи, антропологи, психологи, культурологи, лінгвісти, спеціалісти з державного управління. Завданням істориків, на наш погляд, є дослідження спектру питань, пов'язаних із особливостями історичних умов формування ментальності етносів, що проживають в Україні; впливом ментальності на розвиток матеріальної і духовної культури; міжетнічними відносинами та її роллю в процесі відродження етнічності народів після радянської політики побудови єдиної «історичної спільноти – радянського народу».

У рамках регіональних досліджень, провідного напрямку в сучасній українській історіографії, аналіз етнічних ментальностей дозволить розширити уяву про особливості соціально-економічного та культурного розвитку етнокультурних регіонів, пояснити причини цілого ряду явищ та подій.

Зокрема, вивчення ментальності старообрядців Харківської області є важливим елементом дослідження етнічної історії Слобожанщини (територія до якої входить Харківська область) як транскордонного регіону, сформованого під впливом культур двох домінуючих етносів – російського та українського. Старообрядці Харківщини – унікальна субетнічна група російського населення, яка в рамках російського вектора колонізації цього регіону значною мірою вплинула на формування та розвиток матеріальної і духовної культури російсько-українського порубіжжя.

Як вже зазначалося, проблеми ментальності стали популярним напрямком досліджень сучасних науковців, зокрема філософів. В роботах О. М. Башкеєвої [3, с.1-5], Т. К. Хоанг [11, с. 3-6], І. М. Патлах [7, с. 2, 10], Н. Є. Яцук [12, с. 3, 6] сформульовано визначення терміну «етнічний (національний) менталітет», розроблені його структура та функції. Автори наголошують на необхідності зміни парадигми вивчення історії, зверненні до антропологічного підходу, вивченні соціальної історії, провідну роль у дослідженні якої і відіграє аналіз менталітету.

Спеціальні дослідження, присвячені вивченню ментальності старообрядців, у сучасній українській історіографії відсутні. До характеристики певних елементів ментальності

досліджуваної субетнічної групи звертаються дослідники історії старообрядництва в Україні. Так, у роботах О. А. Пригаріна приділяється значна увага характеристиці ментальних особливостей російських старообрядців – липован на Дунаї в рамках характеристики їх культурних відмінностей в полікультурному та поліетнічному середовищі Північного Причорномор'я [9, с. 123-135]. У дослідженнях С. В. Таранця, в межах вивчення старообрядців як унікальної субетнічної групи російського населення, зроблено висновок про головну їх відмінність: віра як вершина ієрархії життєвих цінностей, що визначає їх життєвий шлях, світогляд. Цікавою є також думка автора про те, що хоча старовіри мешкали в Україні в різних регіонах, проте їх об'єднувала спільна ментальність, яка увібрала в себе традиційну російську культуру і елементи сформованого старообрядницького світогляду [10, с. 22-34].

Дослідники історії старообрядництва на Харківщині – П. Єремєєв [4, с. 15-18], О. Обіченко [6, с. 45-48], В. Потоцький [8, с. 77-88] зосереджували увагу на дослідженні взаємовідносин царської влади та старовірівських общин, історії утисків, гоніння та переслідування останніх. Питання ментальних відмінностей старообрядців Слобожанщини в зазначених дослідженнях не було представлено як особлива проблема аналізу.

Значний інтерес для вивчення ментальності харківських старообрядців представляє докторська дисертація російського вченого О. В. Апанасьонка. Один із розділів дисертаційного дослідження «Старообрядницький світ у культурному просторі Центрального Чорнозем'я в умовах російської модернізації» присвячений безпосередньо особливостям старообрядницького менталітету. Автор доводить, що в умовах становлення капіталістичних відносин, що привели до падіння засад традиційної російської культури, патріархального устрою в Російській імперії на рубежі ХІХ–ХХ ст., лише старообрядницькі общини зберегли власний релігійно-побутовий спосіб повсякденного життя. Дослідник звертає увагу на значну роль сім'ї та общини в збереженні старообрядницької ідентичності в досліджуваний період [2].

Цінність праці О. В. Апанасьонка для вивчення історії старообрядництва на Харківщині полягає в тому, що він дослідив «ревнителів старої віри» на території Курської, Воронезької та Білгородської областей, південні регіони яких входили до історичного регіону Слобожанщини. Багато сучасних старообрядців Харкова є уродженцями саме цих областей (або уродженцями є їх батьки), вони мають тісні родинні зв'язки з старообрядцями Центрального Чорноземного регіону сучасної Російської Федерації. І хоча в дисертації О. В. Апанасьонка досліджено менталітет старообрядців у період ХІХ – початку ХХ ст., порівняння його здобудків із нашими дослідженнями періоду початку ХХІ ст. дозволило зробити висновок про консервативність і закритість старообрядницького світу, незмінність значної частини світоглядних засад членів даної релігійної общини [2].

Довгі роки переслідувань за часів царату та радянської влади привчили старовірів дуже насторожено ставитися до будь-яких спроб дізнатися про їх культуру, традиції, повсякдення. Сучасний напрямок дослідження – усна історія – є єдиною можливістю розглянути стан розвитку релігійної общини старообрядців. Інтерв'ю дає змогу проаналізувати суб'єктивний досвід пересічних членів релігійної общини, виділити характерні особливості їх світосприйняття, ставлення до оточення, ієрархію цінностей та інших складових категорії ментальності [5].

Досить вороже ставлення до дослідника («Ви тут все про нас розпитуєте, намагаєтеся нас порухувати, а потім нас закрийте») є доказом генетичного страху, який відчувають більшість старообрядців перед чужими. Тому збір інформації щодо сучасних умов життя, світогляду, життєвих позицій є достатньо складним процесом і потребує від інтерв'юєра виконання певних вимог, з якими зазвичай не стикаються дослідники усної історії. Серед низки умов слід виділити такі: дозвіл наставника общини брати інтерв'ю, повага до релігійних традицій («закритий» одяг, відсутність прикрас, косметики тощо.). Таким чином, інтерв'ю з членами старообрядницької общини Харкова стали важливим джерелом дослідження їх менталітету.

Погоджуючись із дефініцією ментальності, запропонованою О.М. Башкеєвою, як сукупності стереотипів мислення та поведінки, історично і культурно зумовлених, закріплених у свідомості людей у процесі спілкування [3, с. 5], авторка поставила за мету розглянути дану категорію в середовищі сучасних росіян–старообрядців Харкова.

Розмиття етнічних, культурних, релігійних відмінностей наслідок глобалізаційних процесів в сучасному суспільстві – є загрозою втрати національної ідентичності, коріння народів. Минуле і сучасний розвиток общин старообрядців є унікальним джерелом вивчення історії росіян, їх самобутності. Як зазначають самі старообрядці, саме їх релігійні погляди є основою менталітету росіян. Із їх думкою погоджуються науковці, які також акцентують увагу на тому, що саме старообрядці найкраще у порівнянні з іншими групами населення зберігали протягом століть у вражаючій чистоті основні цінності та принципи російської культури [1, с. 145-146].

Старообрядницький соціум Харківської області формувался протягом XVIII–XIX ст. із біглих росіян–розкольників, які шукали в Слобідській Україні притулку від релігійних переслідувань з боку державної влади та офіційної церкви. Старовіри законсервували ті традиції життя російського суспільства, які були ними принесені з собою на рубежі XVII–XVIII ст., і на початку XXI ст. вони зуміли зберегти власну духовно-релігійну культуру. Їм вдалося зберегти етноконфесійну ідентичність за умови радянської атеїстичної політики, поширення масової культури, секуляризації громадського життя.

Віра є основним фактором, що визначає світогляд, життєві настанови «ревнителів старини» з дитинства і до кінця життя. Розглядаючи себе як істинних християн, старообрядці вірять, що тільки вони будуть спасенні на Страшному суді. Проблема спасіння є базовою засадою світогляду. Вона зумовлює підвищену релігійність, набожність.

Основу світогляду старообрядців складає ідеалізація минулого, скептичне ставлення до сучасного розвитку суспільства. У бесіді старообрядці постійно підкреслюють, що

старе краще за нове, а раніше життя було кращим. Зазначають, що їхні батьки та діди жили ліпше за них, були більш розумними, більш грамотними: «Жили – не тужили».

Дана оцінка минулого передається з покоління в покоління з часів реформи Никона, які співпали з часом європеїзації Росії. Сучасні старообрядці залишаються противниками «вестернізації» Росії та України, підкреслюють, що вона приносить лише падіння моралі, втрату цінностей серед молоді.

Старообрядницька культура протиставляється «мирській», в якій все запозичене із заходу і є гріховним, спрямованим на розпусту, зваблення. Сучасна мода, намагання жінок виглядати більш привабливими за рахунок демонстрації оголених ніг, рук, шиї, зони декольте викликає обурення, гнів і засуджується і молодими старообрядцями, і старообрядцями похилого віку. Представники різних вікових груп впевнені, що жінка має бути скромною і не притягувати уваги чоловіків. Як зазначав наставник харківської общини Олександр Іванович, жінки мусять носити довгі сукні або спідниці, не користуватися косметикою, не фарбувати волосся, не вдягати прикрас. На шиї потрібно носити хрест та вінчальну обручку для заміжніх жінок. У цьому випадку і хрест, і обручка в жодному разі не виступають прикрасою, а елементом релігійного культу. Із сумом говорить наставник про втрату національного одягу (жіночі сарафани в місті перестали носити після Другої світової війни) [5].

Засуджуються і такі досягнення західної цивілізації, як телебачення, театр, кінематограф, взагалі сфера розваг. Всі ці винаходи пояснюються метою антихриста (правління якого, як вважають старообрядці, почалося з часу реформи Никона) занапастити душі християн.

Сучасні умови життя вимагають певною мірою від старообрядців залучатися до суспільного життя і також певним чином користуватися «усіма благами цивілізації». Вони вважають це за негативний досвід, якого неможливо уникнути. («Щоб уникнути цих спокус, треба жити десь далеко, усамітнюватися»). Проте намагаються максимально звести до мінімуму ці спокуси: старовіри не відвідують театр, танцювальні вечори, не дивляться

більшість телевізійних програм, а в пост взагалі не вмикають телевізори, радіоприймачі.

Патріархальність, домінуюча роль чоловіків, повага до старших залишається також провідною рисою менталітету сучасних старообрядців. Вони щиро вірять, що наслідування традицій предків є правильним шляхом у житті людини. Батьки несуть відповідальність за виховання дітей, а чоловік відповідає за поведінку дружини, її релігійну свідомість. Інтерв'ю з харківськими старообрядцями свідчать, що майже у всіх сім'ях чоловіки навчають дітей молитов, основам релігійної догматики. Як зазначив один з респондентів, він замість коліскових своїм дітям з перших днів їх життя читав і співав молитви [5].

Необхідність «релігійних дискусій» із іновірцями, вміння довести істинність саме старої віри вимагає від старообрядців відповідного рівня освіти, знання релігійної догматики, історії церкви, особливо періоду розколу. Тому любов до книг, освіти прививається з раннього дитинства. І хоча освіта та наука ціниться в середовищі старообрядців саме у зв'язку з релігійністю як засіб вивчення Слова Божого, Святого Письма, знання та грамотність є характерною рисою членів цієї релігійної общини.

У взаєминах у межах общини домінує шанування старших, суворе дотримання вікової ієрархії. Наприклад, благословення батька або діда слід попросити, починаючи будь-яку справу (молитву, вживання страви, навчання). Так, починаючи робити домашнє завдання, діти звертаються до батька, матері зі словами: «Благословіть робити уроки». Як згадувала респондентка, коли вона тільки вийшла заміж і в селі у свекра забула попросити благословення принести води з колодязя, то він вилив всю воду, що вона принесла [5].

Патріархальність у сімейних стосунках, яка була притаманна навіть середині ХХ століття, в наш час потроху нівелюється. Проте влада чоловіка, батька і в сучасних сім'ях старообрядців носить сакральний характер. Від дітей вимагається покіра і повага до батьків, взагалі старших. Абсолютний авторитет старших є найвпливовішим фактором збереження традицій та спадкоємності поколінь.

Також провідним фактором у збереженні традиційного виховання є значна ізоляція батьками молоді від «мирських» спокус (інтернета, перегляду телевізійних програм, відвідування розважальних закладів), певне обмеження їх спілкування із своїми однолітками.

Результатом таких заходів є те, що в сім'ях ревнителів старини не спостерігається видимого ціннісного розриву між поколіннями, який притаманний сучасному суспільству. Старообрядницька молодь відрізняється значною моральністю та здоровим способом життя: не вживають алкоголь, наркотики, не палять, не вживають нецензурних слів, не допускають дошлюбних інтимних стосунків, в їх середовищі пріоритетним є цінність освіти та професійного росту.

Значна закритість і ізоляваність від світу іновірців сприяє згуртованості старообрядців навколо релігійної общини. В общині вони відчують себе впевнено, бо знаходяться серед однодумців, а тому ніхто не буде насміхатися, ображати та засуджувати. Вони впевнені, що община завжди зможе прийти на допомогу, підтримати у важких життєвих ситуаціях як морально, так і матеріально.

Общинний дух сформував і особливу трудову етику старообрядців. Багатство, нажите чесним трудом, не розглядається як гріх, як розкіш. Старообрядці стверджують, що праведник той, хто багатіє для праведних справ – жертвує гроші на будівництво та розвиток храму, молитовного будинку, допомогу нужденним.

Підприємництво має певним чином сакральний характер, бо члени общини підкреслюють, що заробляють не тільки для себе, а для Церкви. («Чим вище прибутки, тим більшою буде десятина»). Працювати треба чесно, ніколи нікого не обманювати. Як свідчив респондент Олександр (очолює будівельну бригаду), саме чесна праця є дуже рідкою в сучасному суспільстві. Тому і в кризу в нього розписаний розклад на рік вперед: «Ми працюємо чесно. Моя бригада (складається лише із старовірів) ніколи не надурить на цінах, ніколи не візьмемо ми чужого. Нас пускають робити ремонти в дуже багаті квартири і будинки, і їх власники знають, що нас можна лишати без нагляду. Коштує наша робота

дорого, але ми робимо на совість й у відведений термін. А такі послуги – рідкість. Тому за нами і «ганяються» замовники» [5].

Такий приклад старанної роботи є правилом для старообрядців. Роль «носіїв благочестя» примушувала їх поводити себе так, щоб бути взірцем для інших. Навіть маючи певні статки, старообрядці вважають гріховним хизуватися своїм багатством, витратити гроші на розкіш – це гріх. Майже всі старовіри живуть дуже скромно, не витрачаючи гроші на дозвілля, дорогий одяг.

Замкнутість старообрядців, яка століттями була притаманна розвитку даної общини, потроху розчиняється в умовах проживання у великому місті. Хоча деякі члени общини заявляють про намагання працювати разом із одновірцями, триматися разом, все ж таки спілкування із колегами, друзями, батьками друзів дітей примушує їх розкривати власні погляди. В останні роки старовіри стали більше говорити про себе, намагаючись підкреслити, що вони є православними, а не сектантами, до яких їх часто записують пересічні громадяни, які не мають уяви про сутність церковного розколу.

Лібералізація громадського життя, демократизація суспільства, значне толерантне ставлення українських громадян до поліконфесійності та мультикультурності дозволили старообрядцям розкривати власні погляди, навіть певним чином пропагувати власні ідеї. Зростання кількості міжконфесійних шлюбів сприяє також піднесенню відкритості общини.

Така відкритість частково сприймається негативно значною частиною общини старообрядців, які вбачають у ній загрозу для існування власної ідентичності. Розпорошеність старообрядців Харковом, віддаленість від молитовного дому, неможливість постійно відвідувати церковну службу, що проходить у харківських старовірів у суботу ввечері та зранку в неділю, нестача часу, громадська думка впливають на зменшення кількості членів цієї релігійної общини. До того ж старообрядці майже не проводять активної прозелітичної діяльності, новими членами, які прийшли до общини, частіше стають дівчата або хлопці, які взяли шлюб із старообрядцями.

Розуміння певної переваги над православним світом також залишається притаманною рисою сучасною старообрядницької общини. «У нас і служба триває ґрунтовно по 6-8 годин, і молитви всі прихожани знають напам'ять і розуміють хід служби, а у вас, у православних, все наспіх, швидко, і не знаєте, що там за молитви читає священник... Він сам по собі, а люди в церкві самі по собі...», – відмічав наставник харківських старообрядців. Хоча він же був вимушений і визнати, що такі суворі правила й розпорядок життя старообрядців стає в останні роки причиною поступового відходу від старої віри багатьох молодих прихожан: «Хоча нині вільно все, ніхто не утискає, а людей на службу дуже мало ходить. Лише на великі свята молодь відвідує службу. Більшість молиться вдома» [5].

Закритість від зовнішнього впливу, традиціоналізм, впевненість у «зіпсованості» світу, регресивному розвитку суспільства після реформ Никона дозволили старообрядцям зберегти пласт унікальної російської культури не тільки на території Росії, але й за її межами. Нечисленна релігійна старообрядницька община Харкова потребує детального вивчення її історії, виступаючи осередком унікальної субетнічної групи росіян, які є носіями особливих звичок, стереотипів, норм поведінки, що пронизують всі сфери родинного й суспільного побуту, спілкування, етикет, обрядовість.

Примітки

1. *Апанасенок А. В.* Идеалы и ценности русских староверов в эпоху российской модернизации второй половины XIX – начала XX века (на материалах Центрального Черноземья) / А. В. Апанасенок. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/idealy-i-tsennosti-russkih-staroverov-v-epohu-rossiyskoy-modernizatsii-vtoroy-pолоviny-xix-nachala-xx-veka-na-materialah-tsentralnogo>. Доступ – 22.10.12.
2. *Апанасенок А. В.* Формирование и функционирование старообрядческих сообществ Центрально-Черноземного региона России: последняя треть XVII – начало XX века / А. В. Апанасенок: автореф. дис. д-ра ист. наук. – Курск, 2010. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dissers.ru/avtoreferati-dissertatsii-istoriya/a183.php>. Доступ – 21.10.12.

3. Башкеєва О. М. Особливості генезису категорії «ментальність» (історико-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філософ. наук / О. М. Башкеєва. – Дніпропетровськ, 2011.
4. Еремеев П. В. Старообрядческие толки и согласия на Харьковщине в 1825–1855 гг. : численность и локализация (по материалам Канцелярии Харьковского губернатора) / П. Еремеев // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2011. – Вып. 8.
5. Інтерв'ю з членами харківської релігійної громади старообрядців – безпоповців поморської згоди (Олександром Івановичем (1942 р. н.), Прасковією (1960 р. н.), Олександром (1975 р. н.) від 27.08.2011 р. Особистий архів автора. – 2011 р.
6. Обиченко А. А. Взаимодействие старообрядцев и государственной власти Российской империи (на основе материалов Змиевского уезда Харьковской губернии середины XIX в. / А. А. Обиченко // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2010. – Вып. 7.
7. Патлах І. М. Національний менталітет як об'єкт етнополітологічного аналізу : автореф. дис. ... канд. філософ. наук / І. М. Патлах. – К., 2002.
8. Потоцкий В. П. Очерки истории старообрядничества Харьковской губернии / В. П. Потоцкий // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – 2008. – Вып. 5.
9. Пригарин А. А. Русские старообрядцы на Дунае: Формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / А. А. Пригарин. – Одесса; Измаил; Москва, 2010.
10. Таранец С. В. Старообрядчество Подолии / С. В. Таранец. – К., 2000.
11. Хоанг Т. К. Національний менталітет в умовах трансформації сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. філософ. наук / Т. К. Хоанг. – Одеса, 2012.
12. Яцук Н. Є. Українська ментальність як феномен етногенетичного та соціокультурного буття народу : автореф. дис. ... канд. філософ. наук / Н. Є. Яцук. – Запоріжжя, 2003.

УДК 39-054.72:631.31(=161.2:571.1)

Культура землеробства українських переселенців Тоболо-Іртишського межиріччя (кінець XIX – початок XX ст.): сільськогосподарські знаряддя праці

Шпорт Г. М.

У статті розглянуто такий важливий аспект культури землеробства, як сільськогосподарський інвентар. Зазначимо, що певний «набір» реманенту визначався не лише системами землеробства, а й свідчив безпосередньо про характер ґрунтів, міру освоєння земельних угідь, природно-кліматичні умови даного регіону, конкретні види злаків, терміни їх посіву тощо. Зібрані та вивчені автором матеріали дозволяють виявити й простежити еволюцію знарядь праці українців-новоселів, домінування тих чи інших видів, їх пристосованість до місцевих сибірських умов, характер запозичень, види сільськогосподарських робіт, економічну спроможність господарів.

Ключові слова: традиційні сільськогосподарські знаряддя праці, етнічна специфіка, культурна адаптація, етнозапозичення.

Шпорт А. М. Культура земледелия украинских переселенцев Тоболо-Иртышского междуречья (конец XIX – начало XX ст.): сельскохозяйственные орудия труда. В статье рассмотрен такой важный аспект культуры земледелия, как сельскохозяйственный инвентар. Отметим, что определенный «набор» реманента определялся не только системами земледелия, но и свидетельствовал непосредственно о характере почв, степени освоения земельных угодий, природно-климатических условиях данного региона, конкретных видах злаков, сроках их посева и т. п. Собранные и изученные автором материалы позволяют обнаружить и проследить эволюцию орудий труда украинцев-новоселов, доминирование тех или других

видов, их приспособляемость к местным сибирским условиям, характер заимствований, виды сельскохозяйственных работ, экономическую состоятельность владельцев.

Ключевые слова: традиционные сельскохозяйственные орудия труда, этническая специфика, культурная адаптация, этнозаимствования.

Shport A. Agriculture of Ukrainian settlers on the territory between Tobol and Irtysh (late XIX – early XX-th century.): agricultural implements. This article describes such important aspect of farming, as agricultural equipment. Note that a certain “set” remanent determined not only in farming systems, but also testified directly about the nature of the soil, the degree of development of land, the climatic conditions of the region, specific types of grasses, their dates of sowing, etc. Collected and studied materials to detect and trace species evolution tools Ukrainians-settlers, the dominance of one or the other, their adaptability to local Siberian conditions, the nature of borrowing, the types of agricultural activities, the economic viability of the owners.

Key words: traditional agricultural tools, ethnic specificity, cultural adaptation, ethnographic borrowings.

На сучасному етапі національного державного та культурного відродження українського народу важливе наукове й практичне значення набувають етнографічні матеріали, насамперед особливості традиційної культури українців діаспор. Йдуть у небуття творці й носії матеріально-духовних цінностей. Тому збереження, ґрунтовне комплексне вивчення культурного надбання українських етнічних спільнот близького та далекого Зарубіжжя – нелегке завдання і праця вчених-дослідників традиційно-побутової культури.

Саме тому сибірські вчені-етнологи, історики, краєзнавці одночасно з дослідженням у регіоні не автохтонного – прийшлому слов'янського населення, у тому числі українців, продовжують копітку роботу з поповнення колекцій місцевих музеїв. Щорічно видаються публікації, організовуються

тематичні виставки, проводяться краєзнавчі конференції, де зібрані музейні етноекспонати наочно ілюструють особливості матеріальної та духовної культури слов'ян, характер взаємозапозичень, ступінь збереження національних рис, створення єдиного сибірського культурного пласту [7].

Польові матеріали автора статті, а також анкетні дані, зібрані переселенськими агентами в місцях нового проживання українців «з метою з'ясування умов і життя в Сибіру», особисті опитування добровільних сибірських кореспондентів, представлені в літературі 80-90-х рр. XIX ст. – першій чверті XX ст. послужили основним джерелом для дослідження сільськогосподарських знарядь праці українців Тоболо-Іртишського межиріччя.

Логічно, що сільськогосподарський реманент розглядається невідривно від його носіїв на фоні процесів первинної етнічної консолідації, запозичення та взаємообміну землеробським досвідом і традиціями старожилівського та прийшого населення Західносибірського краю.

Українські переселенці привозили з собою й застосовували на нових місцях звичний для них сільськогосподарський інвентар. Зовнішній вигляд знаряддя праці свідчив про конкретне місце виготовлення – вдома (самим господарем), місцевим ковалем або прийшлим майстром. Звичайно, на перший погляд, саморобний реманент відзначався певною примітивністю й поступався за своїми функціональними можливостями перед заводським виробництвом. Однак переселенське село навряд чи можна назвати заможним, тому попит на «саморобщину» гарної якості був постійний. Новосели сповна заслужено цінили працю столярів, які виготовляли, крім різноманітного хатнього начиння, дерев'яні частини сільськогосподарських знарядь праці. Таке ремесло, як ковальство, зустрічалося майже в кожному населеному пункті. А першочерговим заняттям ковалів було виготовлення та ремонт різноманітного інвентарю.

Згідно класифікації, розпочнемо з орних знарядь обробітку ґрунту. В Україні основними видами тяглових орних знарядь були такі: плуг, рало, соха, з яких перші два найбільш поширені. Ралом (однозубе, двозубе, багатозубе) орали м'які ґрунти,

парові поля під озимину, ділянки під баштанні культури, гречку, картоплю, просо, коноплі, запрягаючи пару волів або коней. У Сибіру, як свідчать польові матеріали, переселенці, по суті, вже його не знали [12, зош. 3, с. 21; 13, зош. 1, с. 7, 10]. Лише люди похилого віку пам'ятають розповіді своїх батьків про застосування рала із залізним наральником на колишній батьківщині.

Серед простих за конструкцією орних знарядь у новоселів з України зустрічалася соха, до цього знайома селянам. Так, сохами обробляли землю на Поліссі, частково в центральній смузі України. Сохи могли бути одно-, дво-, тризубі, багатозубі. Однак звичайні українські сохи для сибірських важких ґрунтів «мало годилися». Тому українці вимушені були переходити на тутешні – «сибірські» – сохи, купуючи їх у старожилів або на інвентарних складах при волосних правліннях. «Переселенці спочатку працюють привезеними з собою сохами, – відзначав А. А. Кауфман, – потім починають переходити на сибірські сохи-колясники» [3, с. 26]. «Орють сохами та соховидними плугами-сабанами», – повідомляли кореспонденти з Тобольської губернії [11, с. 28]. «Переселенці (чернігівці) віддають перевагу сибірській сосі», – читаємо у «Матеріалах ...» [8, с. 91, 95, 102, 106, 123]. «Землю обробляли сибірськими сохами», – констатував статс-секретар А. М. Куломзін, який «всюди запитував переселенців і не упукав нагоди розмовляти з місцевими знавцями краю та переселенської справи» [15, арк. 108]. Аналогічних прикладів можна привести ще чимало.

Звичайна ціна сохи в старожилів складала 2-2,5 крб., а згодом, у зв'язку з активізацією переселенського руху, підвищилася до 5-6 крб. [15, арк. 116, 124; 23, с. 22]. Сохи могли бути повністю дерев'яними – «орали дерев'яними сохами, купленими у старожилів» [15, арк. 134] або залізними. Останні призначалися для оранки цілих земель.

Сибірська соха відрізнялась перевагами, які відмічені в дожовтневій [3, с. 26; 5, с. 40; 6, с. 256; 14, с. 141] та радянській літературі [1, с. 89, 100; 14, с. 116; 18, с. 134; 21, с. 125]. На рубежі ХІХ–ХХ ст. у досліджуваному регіоні переважала «колясуха» («колясник»), «пермянка» та «сабан». Сохи-колясники були

сконструйовані таким чином, що основне навантаження при роботі падало на коня, а не на орача. Це – передкова соха з одним або двома сошниками. Колясуха не просто підрізала коріння бур'янів, а витягувала їх із землі, що було вельми істотним при перелозі. Глибина оранки – вона відвалювала пласт у 1,5-2 вершки завглибшки та шириною в 6-7 вершків – регулювалася підймальним гвинтом. Колясуха набагато краще перевертала землю, ніж кришила, тоді як «російська» соха – навпаки.

І колясник, і пермянка (українські новосели вважали останню менш «зручною» – «в переліг пермянка не йде, ламається, а для м'якої землі дорога» [9, с. 220, 238, 242] – вимагали використання в упряжці двох-трьох, а при оранці новини (цілини) – й чотирьох коней. Однак переселенці цінували їх за якісну роботу як при первинній оранці, так і по загортанню зерна. Для обробітку присадибних ділянок українські аграрії часто застосовували більш прості за конструкцією сохи – саморобні, – купуючи для них в Омську сошники та розсохи [12, зош. 1, с. 5; 13, зош. 3, с. 22, зош. 4, с. 19].

Новопоселенці користувалися, звичайно, й плугами, відносно яких ми маємо у своєму розпорядженні документальні відомості загального характеру, коли вказується лише кількість плугів, привезених із України [15, арк. 103, 104, 112; 8, с. 91] і, значно рідше, – матеріал виготовлення, місце та марка [15, арк. 136, 140; 4, с. 528; 8, с. 429].

Наші респонденти найчастіше називали важкий дерев'яний однолемішний плуг (леміш міг мати форму рівнобедреного чи прямокутного трикутника) «з прямим відвалом» (одним або двома; відвал мав форму прямокутної плоскої дошки, виготовлявся переважно із заліза), який використовувався для піднімання «незайманих земель» – цілини (був розрахований «на силу трьох пар биків»), та «букарь» («букер») [12, зош. 1, с. 12, зош. 2, с. 10; 13, зош. 1, с. 8] – призначався для оранки більш «м'якої» землі (в нього впрягали 1-2 пари биків) і запозичений з Катеринославської губернії в німців-колоністів [19, с. 74].

Серед перерахованих респондентами плугів згадується також «сабан» – більш вдосконалене орне знаряддя праці.

Зазначимо, що він не був новинкою для українських селян, що переселилися до Західносибірського краю. Відповідно до сучасної класифікації, це знаряддя характеризується як «різновид малоросійського плуга, але з меншими розмірами всіх частин, більш досконаліх, та кінною тягою (замість волів)» [22, с. 21]. Він міг підняти пласт землі до 6 вершків завтовшки. У нього впрягали від 3 до 8 (на новині) коней. Сибірський сабан відрізнявся досконалішою формою відвалу та полозу [24, с. 135].

Проте далеко не всі переселенці могли привезти з собою необхідний сільськогосподарський інвентар. Такі знаряддя праці вони знаходили вже на новому місці, «купували в місцевих торговців» [11, с. 34] або ж отримували плуги в Переселенському управлінні [15, арк. 136, 140; 13, зош. 3, с. 12, 16]. В інших випадках самі привозили букарі з Омська [13, зош. 4, с. 10, 13, 19]. Значно рідше зверталися до переселенських торговельних складів через дорожнечу знарядь заводського виробництва. «Щодо залізних плугів Сакка, – писала газета «Сибір», – то їх через високу ціну (28 крб. за плуг) купують лише одні заможні новосели» [10, с. 1]. До того ж такі склади існували не скрізь. «Переселенського складу щось зовсім не чуто», – повідомляли кореспонденти з Тарського повіту [11, с. 34].

У господарстві українських новоселів використовувалися також саморобні плуги, які майстрували вже за зразками місцевих орних знарядь. Так, наприклад, у селі Потанінське (Сироп'ятська волость Тюкалінського повіту) «...уподібнили звичайну сибірську соху малоруському дерев'яному плугу, замінивши одну розсоху двома ніжками й впрягаючи коней у дишло, а не в голоблі» [8, с. 458]. Або ж застосовувався саморобний дерев'яний плуг із дерев'яним відвалом [19, с. 50]. Однак таким плугом, за ствердженнями респондентів старшого покоління, підняти «тверді» (цілинні) землі було майже неможливо.

Без сумніву, до масового сибірського переселення українці були знайомі з технікою заводського виробництва – залізними плугами, що відрізнялися значною міцністю корпусу. Такі плуги

найбільш «підходили» для обробітку важких західносибірських ґрунтів, що вимагали від реманенту підвищеної продуктивності. Найчастіше в українців зустрічалися плуги сакківські (мали зручну форму відвала та лемеша, але вимагали довгої упряжки – 6-7 пар волів для двокорпусного плуга) [20, с. 61-63, 68-69], рязанські («багато плугів рязанського виробництва; хоча вони дуже дорогі, але полтавчани ними задоволені», «земля розбивається добре, пласти рівні») [9, с. 136, 215, 242, 308, 317], донські («дончаки»), одеські – типу Гена, якими при потрійному запряганні можна було зорати десятину «м'якої» землі за день [19, с. 11, 75].

Досвід вибору та використання описаних знарядь праці переймався від новопоселенців старожилами, котрі в таких випадках відмовлялися від традиційних сабанів [8, с. 429, 471; 17, с. 22; 19, с. 38]. «Тепер і в них, – відзначав П. В. Халютин, – з'являються плуги новоселів» [19, с. 75]. Сибіряки-старожили цінували букери за рівніший посів та меншу засміченість полів після оранки цими плугами.

При обробці землі після оранки значна роль відводилася бороні. Вона скородила ґрунт, очищаючи зораний шар від бур'янів та коріння, вирівнювала поверхню, розбиваючи грудки, а також загортала насіння після посіву. Борони могли бути наступної конструкції: «суковатки», плетінки, за типом граблів, рамкові квадратної, прямокутної, трапецієвидної або трикутної форми. За спогадами старшого покоління, українські селяни використовували переважно рамкові борони квадратної, рідше – трапецієвидної форми [12, зош. 2, с. 6; 13, зош. 1, с. 20, зош. 3, с. 17]. Основу такої борони складала дерев'яна рама з пересічних брусів, у корпус якої забивалися залізні зуби під прямим кутом. «Зуби» розташовувалися в 4-5 рядів (по 6-8 шт. у кожному). Борона «в 30 зубів» була розрахована на силу одного коня і, відповідно, в борону «на 60 зубів» запрягали двох. За необхідності застосовували легкі борони чи важкі – борони заводського виробництва, в яких і рама, і зуби були вже залізними. Власниками важких борон, які призначалися для глибокого боронування й потребували запрягання не менше трьох коней, були переважно заможні господарі. Боронували

однією бороною або ж двома. При звичайній дворазовій оранці поле належало боронувати двічі: через 1-3 тижні після підйому пару й наступного разу – безпосередньо після оранки.

На початку ХХ ст. з'являються більш вдосконалені знаряддя боронування – дискові борони, «зиг-заг», а також екстирпатори, культиватори.

Сіяли українці-новосели переважно вручну з полотняного мішка, підвішеного через плече (значно рідше – з плетеного козуба чи відра) врозкид справа наліво в зорану землю або ж перед оранкою. За традицією, перед початком сівби голова родини виїжджав у поле зі свіжоспеченим хлібом, а ввечері привозив його назад додому – «щоб врожай був багатшим, чим торік» [12, зош. 1, с. 12, зош. 2, с. 15; 13, зош. 1, с. 21].

Сіяли в «одну сівбу» («в один крок») або ж у дві («у два кроки»). У другому випадку площа захвату сівачем була, відповідно, у два рази ширше. Рівномірність висіву залежала від погоди (враховувалася сила вітру), уміння сівача, виду злака. Наприклад, пшениця, зерно якої ваговите, лягала рівніше, а овес, що має легше насіння, розлітався на всі боки. Сівалки, що прийшли на зміну ручній праці, стали масово з'являтися в українських новоселів лише напередодні першої світової війни, та й то переважно в заможних господарствах.

Після сівби поле боронили й вирівнювали за допомогою котка. Котки – кам'яні, дерев'яні, залізні – згладжували та одночасно ущільнювали шар ґрунту, оберігаючи його від зайвого вивітрювання чи висихання [13, зош. 1, с. 10, 21, зош. 2, с. 11]. Їх застосовували також після перших весняних посівів озимини, аби вирівняти останні, усунути тріщини в ґрунті після морозів.

Слід зазначити, що українські аграрії значно поліпшили догляд за вирощуваними хлібами на новій батьківщині, практикуючи прополювання. Для цього використовувався своєрідний полільник – сапа, тоді як старожилівське сільське населення свій посіяний хліб «майже повністю довіряло землі» [12, зош. 1, с. 10, зош. 3, с. 24; 13, зош. 2, с. 28].

Збирали зернові культури по-різному. З приходом переселенців пов'язане подальше проникнення в сільське господарство Західного Сибіру більш вдосконаленої техніки зі

збору та переробки врожаю [2, с. 17; 53; 14, с. 142]. Спроможні українці привозили з собою жатки-«лобогрійки» (був відсутній механізм скидання) та «самоскидки», кінні молотарки, віялки [12, зош. 1, с. 14, 19, зош. 3, с. 26; 13, зош. 1, с. 25].

Особливо машинний збір зернових поширився напередодні 1914 р. «Врожай перед імперіалістичною збирали вже жниварками, косарками, снопов'язалками», – розповідали нам респонденти [12, зош. 1, с. 16, 28; 13, зош. 1, с. 14, 20]. Однак через дорожнечу кількість нового, значно продуктивнішого інвентарю була недостатньою й розподілялася українцями нерівномірно. Коса та серп, як і раніше, зберігали тривалий час своє значення в господарстві українських новоселів.

Серп був традиційним знаряддям збору колосових в Україні – жита, пшениці, ячменю, рідше – проса. Робочий край леза міг бути гладким або з насічкою (для самозагострювання в процесі роботи), що визначалось видом злаку та врожайністю. Так, «важкий», густий, «поляглий» хліб збирався переважно серпами. Нескладна конструкція цих знарядь праці дозволяла їх виготовляти в кожному господарстві – лише робочу частину серпа поставляли місцеві ковалі. З часом – наприкінці ХІХ ст. – він поступається першістю косі-литовці.

Литовка значно перевершувала традиційну сибірську косу за якістю та результатами роботи. «Коса, яку привіз переселенець, працює набагато краще, ніж місцева», – відзначав А. А. Ісаєв [2, с. 85]. Вона була додатково обладнана спеціальними грабельками для косовиці зернових культур з високим стеблестоем (жито, овес, ячмінь) або викрученого негодою хліба – «стебла укладалися в акуратні валки». «Грабки» (грабельки) були дерев'яні (в окремих випадках – залізні). Їх висота залежала від висоти рослини. Грабки кріпилися до коси за допомогою ремінця [12, зош. 1, с. 16, 20, 28, зош. 3, с. 29].

Коса, обладнана грабельками, використовувалась й для косовиці трави. Особливо зручною вважалася горбуша – різновид напівкоси.

Згрібали колосові, траву граблями, вилами, гребками. Складові ручних граблів – гребінь-колодка (прямої чи вигнутої форми), зуби, рукоятка – виготовляли з дерева вдома самі

господарі або ж зверталися до місцевих майстрів. Крім ручних, застосовувалися й кінні граблі – «гребка». Вила могли бути двозубі та тризубі, майстрували також із дерева, більш пізній варіант – чотиризубі з робочою металевою частиною.

Обмолот хліба здійснювався традиційно на токах. Тік, за словами респондентів, це – земляний майданчик, щільно утрамбований і, як правило, округлої – типової для українців – форми, зрідка прямокутної [13, зош 2, с. 21, зош. 3, с. 15, 24]. Застосовувалися два способи молотьби: гарманування та за допомогою ціпа (домінування того чи іншого залежало від конкретних умов). Гарман (коток) мав вигляд багатогранного циліндра з гострими ребрами (6-8 шт.). Первинним матеріалом для нього служило дерево, потім – камінь. Так, у харків'ян-новоселів кам'яні котки досягали довжини близько метра, а в діаметрі – до 0,5 метра. Респонденти-киїани пам'ятають шестигранний кам'яний гарман «на пару коней» [13, зош. 1, с. 13, 14, зош. 2, с. 5]. Снопи укладали на току по колу. Кінь (віл), прив'язаний до стовпа, тягнув коток, «бичі» (ребра) ударяли по колосках, обмолочуючи їх. Один такий гарман обмолочував у день близько 360 снопів, а ціп – лише 60. Проте останній ще тривалий час використовувався українцями-новоселами як знаряддя обмолоту.

Складовими частинами ціпа були рукоятка («ціпильно»), било («бич» – палиця завдовжки 1 – 1,2 м) та зв'язь («капиця» – сполучаючий ремінець) [13, зош. 1, с. 14, зош. 4, с. 13]. Било могло бути круглої чи грановидної форми. Зв'язь виготовляли переважно зі шкіри, однак могла бути й у вигляді вірвовки, дерев'яних або залізних кілець. Інтерес для етнографа становлять прийоми роботи українським ціпом. Він був розрахований на роботу лише двох осіб (могло працювати одночасно й троє, якщо вони відрізнялися майстерністю), а сибірськими ціпами могли молотити відразу 3-5 чоловік. Ціп підбирався індивідуально, залежно від зросту. Кожний господар прагнув встати раніше, аби удари саме його ціпа першими почули в селі. Він міг звернутися за допомогою до родичів або сусідів.

Молотьба «гоном», яку практикували в Україні, й, частково, зустрічалась у російського старожиливського населення Західного Сибіру, вже була відсутня в українських новоселів кінця XIX – першої чверті XX ст. [12, зош. 1, с. 16, зош. 4, с. 13]. Молотарки стали масово застосовуватися в спроможних господарствах українських переселенців напередодні 1914 р.

Як бачимо, сільськогосподарський реманент українських новоселів був досить різноманітним. Чільне місце посідали, звичайно, знаряддя обробітку ґрунту: орні – соха, рало, плуг та ручні – лопата, сапа, знаряддя боронування – борони, екстирпатори, культиватори, котки, знаряддя сівби – ручні чи за допомогою техніки (сівалки), знаряддя збору хліба й трави – серп, напівкоса, коса, косарка, знаряддя молотьби та віяння – ціп, гарман, молотарка, лопати, совки, решета, віялки. Ретельне ознайомлення з інвентарем українських аграріїв на новій батьківщині свідчить про дивовижну пристосовність до місцевих – сибірських умов, поступову вживаємість новоселів в агрикультуру Західного Сибіру з використанням досвіду старожилів та привнесенням своїх багатовікових землеробських традицій. Тим самим залишається актуальним подальше дослідження господарсько-культурного типу, невід'ємною частиною якого є українці-сибіряки.

Примітки

1. *Земледельческое освоение Сибири в конце XVII – начале XX в.* – Новосибирск, 1985.
2. *Исаев А. А.* Как относятся в Сибири к переселенцам? / А. А. Исаев // Русская мысль. – 1890. – Кн. 12.
3. *Кауфман А. А.* К вопросу о влиянии переселенческого элемента на развитие сельского хозяйства и общинной жизни в Западной Сибири / А. А. Кауфман // Труды императорского Вольного экономического общества. – СПб., 1891. – Т. 2.
4. *Кауфман А. А.* К вопросу о культурной роли переселений в Сибири и их отношениях к сибирским старожилам / А. А. Кауфман // Путь-дорога. – СПб., 1893.
5. *Кауфман А. А.* Очерк крестьянского хозяйства в Сибири / А. А. Кауфман. – Томск, 1894.

6. *Кирьяков В. В.* Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь (В связи с историей заселения Сибири) / В. В. Кирьяков. – М., 1902.
7. *Культура* восточных славян в коллекциях Музея археологии и этнографии Омского государственного университета им. Ф. М. Достоевского / М. А. Жигунова, И. В. Захарова. – Омск, 2009.
8. *Материалы* для изучения быта переселенцев, водворенных в Тобольской губернии за 15 лет (с конца 70-х годов по 1893 год). – М., 1897. – Т. 2.
9. *Материалы* для изучения быта переселенцев, водворенных в Тобольской губернии – Тобольск, 1898. – Вып. 1.
10. *О складах* сельскохозяйственных орудий для переселенцев // Сибирь. – СПб., 1897. – № 77.
11. *Переселения* крестьян Харьковской губернии. – Харьков, 1910. – Вып. 5.
12. *Польові* матеріали автора, 1984 р.
13. *Польові* матеріали автора, 1985 р.
14. *Развитие* производительных сил Сибири в XIX–XX вв. – Новосибирск, 1983.
15. *Российский* исторический архив. – Ф. 1273. Комитет Сибирской железной дороги – Оп. 1. – Спр. 360.
16. *Рубакин Н. А.* Рассказы о Западной Сибири или о губерниях Тобольской и Томской и как там люди живут / Н. А. Рубакин. – М., 1915.
17. *Скалозубов Н. Л.* Сельское хозяйство в Тобольской губернии / Н. Л. Скалозубов. – СПб., 1895.
18. *Суринов В. М.* Производительные силы сельского хозяйства Западной Сибири по материалам историко-этнографических экспедиций (конец XIX – начало XX в.) // Проблемы изучения материальной культуры русского населения Сибири / В. М. Суринов. – М., 1974.
19. *Халютин П. В.* Переселенцы Тюкалинского уезда Тобольской губернии / П. В. Халютин. – СПб., 1902.

20. *Харьковский* сборник – Х., 1888. – Вып. 2.
21. *Хозяйство* и быт западносибирского крестьянства XVII – начала XX в. – М., 1979.
22. *Хозяйство* и быт русских крестьян. Памятники материальной культуры. Определитель. – М., 1959.
23. *Хохуля И. И.* Краткие сведения о Тобольской губернии / И. И. Хохуля. – Полтава, 1913.
24. *Этнография* русского населения Сибири и Средней Азии. – М., 1969.

УДК 94 (430) «15»

Конфесійно-політичний розвиток Нижньосаксонських міст у 20-60-х р. XVI ст.

Каріков С. А.

Статтю присвячено конфесійно-політичному розвитку міст Нижньої Саксонії за доби раннього Нового часу. Проаналізовано соціальні суперечності серед городян, відносини між герцогською та міською владою. Визначено, що в другій половині XVI ст. у конфесійно-політичному житті нижньосаксонських міст утвердилася система лютеранської ортодоксії.

Ключові слова: Реформація, конфесіоналізація, Нижня Саксонія, місто, бюргер, церква.

Каріков С. А. Конфессионально-политическое развитие нижнесаксонских городов в 20–60-х г. XVI в. Статья посвящена конфессионально-политическому развитию городов Нижней Саксонии в период раннего Нового времени. Проанализированы социальные противоречия среди горожан, отношения между герцогской и городской властью. Определено, что во второй половине XVI в. в конфессионально-политической жизни нижнесаксонских городов утвердилась система лютеранской ортодоксии.

Ключевые слова: Реформация, конфессионализация, Нижняя Саксония, город, бюргер, церковь.

Karikov S. A. Confessional-Political Development of Lower Saxon Cities in 20–60th of the XVIth century. The article is devoted to religious and political development of Lower Saxon cities in the Early Modern Age. The social contradictions among the citizens, the relationship between dukes and cities are analyzed. It is defined that a system of Lutheran orthodoxy has established in confessional-political life of Lower Saxon cities in the second half of the XVIth century.

Key words: Reformation, confessionalization, Lower Saxony, city, burgher, church.

© Каріков С. А., 2013

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Фундаментальною складовою розвитку німецького суспільства раннього Нового часу є конфесіоналізація, що стала історичним продовженням реформаційних подій. Її зміст визначався різноманітними процесами: змінами соціальної структури, економічними трансформаціями, політичною боротьбою, церковними реформами, становленням нової системи освіти. Усі вони були нерозривно пов'язані з розвитком міст.

На наш погляд, характеризуючи вплив конфесіоналізації на міське життя, доцільно звернутися до подій історії не лише окремих центрів, а й цілих регіонів. Подібну спробу здійснюють, зокрема, Х. Шиллінг і Г. Р. Шмідт, які роблять низку важливих зауважень щодо ролі міст Німеччини в процесі конфесіоналізації [22; 23], однак стислий обсяг їх праць не дозволяє вважати питання вичерпаним.

До територій Німеччини, у яких розвиток міст у XVI ст. був позначений численними конфесійно-політичними суперечностями, належить Нижня Саксонія. Розбіжності оцінок становища нижньосаксонських міст протягом раннього Нового часу визначають актуальність звернення до ключових характеристик їх конфесійно-політичного розвитку. У сучасній історіографії вплив конфесіоналізації на цей регіон переважно розглядається в працях, присвячених розвитку окремих міст (Брауншвейга, Хільдесхайма) [16; 20]. Це зумовлено територіальною роздробленістю земель, які за відсутності єдиної централізованої держави перебували в складі різних державних утворень (герцогств Брауншвейзько-Вольфенбюттельського, Брауншвейзько-Люнебурзького). Значний фактичний матеріал, що міститься в зазначених дослідженнях, потребує подальшого узагальнення, яке дасть змогу зробити висновки стосовно головних тенденцій розвитку міст Нижньої Саксонії протягом раннього Нового часу.

Поширення ранньої Реформації в нижньосаксонських землях, подібно до інших територій Священної Римської імперії, почалося саме в містах [15, S. 118]. На цьому етапі основними засобами утвердження реформаційних принципів стали впровадження євангелічної проповіді й інших змін у

порядку богослужіння, що передбачали викорінення римсько-католицької меси [8, S. 110-111]. Варто зазначити, що проповідь була складовою і римсько-католицького богослужіння, проте в середні віки її було зведено до переказу німецькою мовою текстів Біблії, виголошуваних латиною [2, с. 53]. Відповідно вона не становила основної частини богослужіння, а проповідник у католицькій ієрархії був особою, цілковито підпорядкованою парафіяльному священикові. За часів Реформації становище докорінним чином змінилося: євангелічні проповідники розпочали обговорення важливих проблем церковного культу, вирішувати які пропонували на засадах Священного Писання.

Основну частину аудиторії, до якої була звернена євангелічна проповідь, становили бюргери. У 20-х рр. XVI ст. бюргерство нижньосаксонських міст постало основною силою, яка підтримала Реформацію всупереч політиці патриціату. На той час у деяких центрах патриціанські осередки настільки занепали, що не відігравали будь-якої ролі [3, с. 102]. Проте в деяких нижньосаксонських містах поширення Реформації стримувалося політикою влади. Так, у Хільдесхаймі міська Рада у квітні 1524 р. ухвалила заборону виголошування євангелічних проповідей і виконання лютеранських духовних пісень, що було підтверджено й пізнішими мандатами [17, S. 110].

На території Нижньої Саксонії найраніше – в першій половині 20-х рр. XVI ст. – євангелічний рух розгорнувся в Брауншвейзі. Це місто на той час було найбільшим у регіоні: в ньому мешкало близько 20 тис. городян [7, S. 22]. Перші євангелічні проповідники, які виступили перед міським населенням (Готтшалк Крузе – у 1522–1523 рр., Ульріх Гросскопф і Курт Гротеваль – у 1524–1525 рр.), через переслідування герцогської та церковної влади змушені були залишити Брауншвейг. Проте їх виступи спричинили поширення реформаційних ідей серед бюргерів: вони стали брати участь в євангелічному богослужінні (з 1526 р. воно почало відправлятися євангелічними проповідниками в парафіяльних церквах, незважаючи на заборони). Крім того, бюргери виступили з вимогами причащення під двома видами і скасування постів [20, S. 126].

Перетворення в конфесійній сфері відбувались у зв'язку зі зростанням соціально-політичної активності бюргерства. Так, у програмі мешканців Хагена (одного з районів Брауншвейга), висунутій на розгляд міської Ради навесні 1528 р., заклики до реформування церковного культу поєдналися із вимогами запровадження «спільної каси», визнання права общини запрошувати проповідника, здійснення перетворень у школах [10, S. 52]. Вимоги хагенських бюргерів свідчать про оформлення програми «бюргерської Реформації» [5, р. 63-97], які відбивала позиції середніх верств німецького суспільства.

У 1528 р. відомим віттенберзьким реформатором Йоганном Бугенхагеном було розроблено євангелічний статут Брауншвейга, який узагальнив принципи Реформації з метою їх впровадження в церковній та шкільній сферах. Ці події К. Юргенс характеризує як «Реформацію низів», підкреслюючи активність бюргерства в здійсненні перетворень. Дослідник зазначає, що Реформація, наслідком якої стали масштабні суспільні зміни, не супроводжувалася дестабілізацією соціально-політичної ситуації. Однак відсутність політичних вимог у Брауншвейзькому церковному статуті, на якій наголошує К. Юргенс [9, S. 21], не свідчить про відсутність впливу цього документа на політичне життя міста. Бюргерство прагнуло закріпити перетворення, розширивши свою участь в управлінні містом.

Наслідком зростання політичної активності мешканців Брауншвейга стали зміни в складі міської адміністрації. У листопаді 1529 р. 22 члени колишньої Ради на вимогу городян були звільнені з посад як «папісти». У новому складі Ради ширше було представлено бюргерство: 15 з 30 нових ратманів належали до родин, представники яких раніше не обиралися на ці посади [24, S. 290]. Усунені з посад члени Ради представляли патриціат – родини брауншвейзьких купців і заможних цехових майстрів [25, S. 32]. Як уперше обрані ратмани, так і більшість членів Ради, які зберегли посади, були прибічниками євангелізму [24, S. 285]. Ці зміни визначили подальшу активну участь Ради Брауншвейга в євангелічному русі.

На межі 20–30-х рр. XVI ст. Реформація поширилася в іншому нижньосаксонському місті – Геттінгені. Першим її виявом дослідники вважають виступ прибічників євангелізму на день св. Варфоломія – 24 серпня 1529 р. За деякий час до того в місті спалахнула епідемія чуми, й учасники католицької процесії, які вирушили до церкви св. Павла, зустрілися з групою городян, які виконували лютеранські духовні пісні і відмовилися виконати вимогу бургомистра припинити співи, незважаючи на загрозу покарання. Надалі в Геттінгені розпочалися євангелічні проповіді, виголошувані Фрідріхом Хювенталем – колишнім домініканським монахом із Росток. Перше легітимне євангелічне богослужіння відбулося в місті 24 жовтня 1529 р. Гасла Реформації знайшли відгук у середовищі ремісників, всупереч консервативним позиціям міської Ради [20, S. 492-497].

Виданий у 1531 р. Геттінгенський церковний статут відбив низку вимог бюргерства. Зокрема, у цьому документі, передмову до якого написав сам Лютер, мова йшла про створення «спільної каси», реформування шкільної програми на засадах євангелізму. У Геттінгенському статуті було сформульовано вимогу доручити відправу богослужіння в усіх парафіях міста «гідним проповідникам» [6, S. 906-915]. Можна вважати, що згадана вимога була висунута від імені всієї бюргерської общини.

Утвердження Реформації дало змогу владі Брауншвейга й Геттінгена приєднатися до Шмалькальденського союзу, що об'єднав сили протестантських територіальних правителів і міст. Заснування цієї організації в 1531 р. позначає важливий поворот у ході Реформації – завершення боротьби між прибічниками Вормського едикта та євангелізму і початок становлення «політичного протестантизму» в німецьких землях [9, S. 22].

Вступ до Шмалькальденського союзу дав змогу закріпити принципи євангелізму у Брауншвейзі й Геттінгені, поширивши їх і на інші нижньосаксонські міста. У 1531 р. відбулось утвердження Реформації в Люнебурзі. Герцог Ернст Люнебурзький ще в 20-х рр. XVI ст. виявив підтримку євангелізму. Зокрема, він надав притулок вигнаному з Брауншвейга Готтшалку Крузе, який з 1524 р. став проповідником при дворі герцога, розпочавши євангелічне

богослужіння в регіоні [27, S. 24]. Підтримка Реформації відповідала інтересам герцога, зацікавленого в посиленні впливу на інші стани для зміцнення власної влади [8, S. 111]. У 1534 р. було розпочато виголошення євангелічної проповіді в Ганновері. Надання дозволу з боку князівської влади було забезпечене грошима, зібраними серед бюргерів [13, S. 27]. 1536 р. став часом прийняття євангелічного церковного статуту Ганновера. Цей документ віддзеркалив посилення контролю світської влади за церквами та школами шляхом участі службовців у регулярних візитаціях. Було передбачено, що призначення й усунення проповідників суперінтендент здійснює за погодженням із бургомістром [11, S. 1004].

Становище міст, які підтримали євангелізм, ускладнювалося через позиції брауншвейзько-вольфенбюттельської правлячої династії. Герцог Генріх Молодший, який був рішучим противником Реформації, намагався викоринити євангелічний вплив у регіоні. Його тиск на Брауншвейг і Гослар зумовив звернення магістратів до Шмалькальденського союзу. За допомогою цієї організації в 1542 р., після вигнання Генріха, на території герцогства була запроваджена Реформація.

У 1542 р. євангелічне віросповідання утверджується в Хільдесхаймі – місті, яке до того було єпископською резиденцією. Вирішальну роль у цьому успіху лютеранства також відіграло бюргерство: запровадження євангелізму, здійснене за підтримки новообраної міської Ради, визначається дослідниками як «общинна Реформація» [14, S. 67]. А. Шпренглер-Руппенталь, аналізуючи зміст Хільдесхаймського церковного статуту 1542 р., приділяє увагу питанню: хто саме відповідав за призначення євангелічних проповідників у місті? Дослідниця відносить ужитий у тексті статуту займенник «ми» до бюргерської громади, яка, слухаючи євангелічну проповідь, згуртовувалась у єдине ціле і протиставляла себе «ворогам Євангелія» – католицькому духовенству [26, S. 394-396].

Після поразки євангелічного угруповання у Шмалькальденській війні 1546–1547 рр. Генріх Молодший зумів відновити свою владу над Брауншвейзько-Вольфенбюттельським герцогством. Однак в умовах, коли

євангелічне вчення здобуло масову підтримку, повна реставрація католицизму виявилася неможливою. Зокрема, Хільдесхайм за Аугсбурзьким інтеримом 1548 р. був визнаний містом, у якому могли відправлятися як євангелічне, так і католицьке богослужіння [15, S. 151].

На межі 40–50-х рр. XVI ст. герцогська влада розгорнула активну боротьбу проти євангелічних сил Брауншвейга. Генріх Молодший не полишав спроб силоміць підпорядкувати місто. З цією метою в середині липня 1550 р. його війська розпочали облогу, яку, проте, вимушені були зняти на початку вересня того ж року. Друга облога Брауншвейга, що відбувалась у вересні – жовтні 1553 р., також не забезпечила герцогу перемоги. Імовірно, припинення бойових дій було пов'язане зі зверненням до Генріха католицьких князів Франконії, які в той час вели боротьбу із протестантськими військами і потребували військової підтримки [1, с. 378].

20 жовтня 1553 р. між герцогом і Радою Брауншвейга був укладений мирний договір. Хоча місто визнало герцога та його спадкоємців як територіальних князів, взявши зобов'язання сплатити 80 тис. талерів штрафу і повернути Генріху 12 гармат, захоплених під час Шмалькальденської війни, у справах релігії було закріплене принципове нововведення: Брауншвейг зберіг свободу віросповідання до скликання загальнонімецького Собору, а також право призначення священнослужителів до парафіяльних церков. До того ж герцог Генріх відмовився від спроб відновити католицьке богослужіння в штіфті св. Власія [21, S. 125-129].

Р. Модерхак, оцінивши зміст договору як взаємну поступку учасників конфлікту, зазначає, що багато питань залишилися невіршеними, не роблячи загального висновку щодо значення угоди [18, S. 44]. На нашу думку, саме договір 1553 р. визначив завершення конфлікту між міською адміністрацією й територіальною владою. Зберігши статус-кво в політичних відносинах із герцогом, у релігійній сфері Брауншвейг завдяки припиненню воєнних дій досягнув визнання принципів Реформації. Дія євангелічного статуту 1528 р. у межах міста була підтверджена. Укладання релігійного Аугсбурзького

миру 1555 р. остаточно зафіксувало в Брауншвейзі свободу євангелічного віросповідання [15, S. 124].

Після смерті Генріха Молодшого в 1568 р. його наступником став герцог Юліус, який надав підтримку лютеранству. Після візитації територій наступного року було укладено євангелічний статут Брауншвейзько-Вольфенбюттельського герцогства [12]. Але офіційне визнання герцогом Юліусом лютеранства певною мірою ускладнило політичне становище Брауншвейга: адже подальша боротьба міста за автономію в умовах релігійної гомогенності общин і територій стала фактично безнадійною справою [4, с. 283].

Прийняття Брауншвейзько-Вольфенбюттельського церковного статуту 1569 р., на нашу думку, позначає початок нового етапу конфесіоналізації в нижньосаксонських містах – утвердження лютеранської ортодоксії. Її ознакою є чітка офіційна регламентація діяльності церковних інституцій і посадових осіб (суперінтендентів, ад'юторів та ін.). Загальний напрям євангелічних перетворень на цей час визначала територіальна адміністрація [16, S. 323-324]. Подібне становище закріплюється як в імперських містах, так і в тих, які були розташовані в межах володінь територіальних правителів.

Отже, перебіг конфесійно-політичної боротьби в містах Нижньої Саксонії визначався передусім специфікою умов, у яких перебувало міське населення. Якщо в 20-х рр. XVI ст. активна участь бюргерства в євангелічному русі дозволяє вести мову про здійснення «общинної Реформації», то надалі провідне становище в здійсненні політики конфесіоналізації в регіоні посіли владні інститути. У другій половині XVI ст. у конфесійно-політичному житті нижньосаксонських міст утвердилася система лютеранської ортодоксії, юридичне оформлення якої відбулося після приходу до влади брауншвейзько-вольфенбюттельського герцога Юліуса. Перспективи дослідження проблеми вбачаємо в характеристиці соціальних інститутів, діяльність яких визначала конфесійно-політичну ситуацію в нижньосаксонських містах у 70–90-х рр. XVI ст.

Примітки

1. *Бецольд Ф. фон.* История Реформации : В 2 тт. / Ф. фон Бецольд. – СПб., 1900. – Т. 2.
2. *Голубкин Ю. А.* Мартин Лютер и реформирование мессы / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2001. – № 526: Історія. – Вип. 33.
3. *Дятлов В. О.* Реформи і Реформація у Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів, 2010.
4. *Прокопьев А. Ю.* Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб., 2008.
5. *Blickle P.* Communal Reformation. The Quest for Salvation in Sixteenth-Century Germany / P. Blickle. – Boston, 1992.
6. *Christlike ordeninge der Stadt Göttingen... 1531* / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen, 1957. – Bd. 6. – Hbd 2.
7. *Hamm B.* Bürgertum und Glaube. Konturen der städtischen Reformation / B. Hamm. – Göttingen, 1996.
8. *Hauschild W.-D.* Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh, 2005. – Bd. 2.
9. *Jürgens K.* Phasen der Reformation in der Braunschweigischen Landeskirche / K. Jürgens // Das Reformationsjahr 1542 im Lande Braunschweig. – Braunschweig, 1993.
10. *Jürgens K.* Die Reformation in der Stadt Braunschweig von den Anfängen bis zur Annahme der Kirchenordnung / K. Jürgens // Die Reformation in der Stadt Braunschweig. 1528–1978. – Braunschweig, 1978.
11. *Kirchenordnung der statt Hannover durch D. Urbanum Regium* / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen, 1957. – Bd. 6. – Hbd 2.
12. *Kirchenordnung unser, von Gottes genaden Julii, herzogen zu Braunschweig und Lüneburg... 1569* / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen, 1955. – Bd. 6. – Hbd 1.

13. *Kirchner H.* Reformationgeschichte von 1532–1555/1566: Festigung der Reformation; Calvin; katholische Reform und Konzil von Trient / H. Kirchner. – Berlin, 1987.
14. *Klingebiel T.* Die Hildesheimer Reformation des Jahres 1542 und die Stadtgeschichte: eine Ortsbestimmung / T. Klingebiel // Hildesheimer Jahrbuch. – 1992. – Bd. 63.
15. *Krumwiede H.-W.* Kirchengeschichte Niedersachsens / H.-W. Krumwiede. – Göttingen, 1995. – Bd. 1.
16. *Litten M.* Bürgerrecht und Bekenntnis. Städtische Optionen zwischen Konfessionalisierung und Säkularisierung in Münster, Hildesheim und Hamburg / M. Litten. – Hildesheim, 2003.
17. *Mau R.* Evangelische Bewegung und frühe Reformation 1521 bis 1532 / R. Mau. – Leipzig, 2000.
18. *Moderhack R.* Braunschweig – das Bild der Stadt in 900 Jahren : In 2 Bde / R. Moderhack. – Braunschweig, 1985. – Bd. 1.
19. *Moeller B.* Die Reformation / B. Moeller // Göttingen. Geschichte einer Universitätsstadt. – Göttingen, 1987.
20. *Mörke O.* Rat und Bürger in der Reformation. Soziale Gruppen und kirchlicher Wandel in den welfischen Hansestädten Lüneburg, Braunschweig und Göttingen / O. Mörke. – Hildesheim, 1983.
21. *Rehtmeyer P. J.* Antiquitates bzw. Historiae ecclesiasticae inclutae urbis Brunsvigae, oder der berühmten Stadt Braunschweig Kirchen-Historie : In 5 Bde / P. J. Rehtmeyer. – Braunschweig, 1712. – Bd. 3.
22. *Schilling H.* Die Stadt in der frühen Neuzeit / H. Schilling. – München, 1993.
23. *Schmidt H. R.* Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert / H. R. Schmidt. – München, 1992.
24. *Spieß W.* Geschichte der Stadt Braunschweig im Nachmittelalter vom Ausgang des Mittelalters bis zum Ende der Stadtfreiheit (1491–1671) / W. Spieß. – Braunschweig, 1966. – Bd. 1.
25. *Spieß W.* Die Ratsherren der Hansestadt Braunschweig. 1231–1671 / W. Spieß. – Braunschweig, 1940.

26. *Sprengler-Ruppenthal A.* Zur reformatorischen Kirchenrechtsbildung / A. Sprengler-Ruppenthal // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – 1980. – Bd. 97.
27. *Wrede A.* Ernst der Bekenner, Herzog von Braunschweig und Lüneburg / A. Wrede. – Halle, 1888.

УДК 930.2:392.8 (477.75)«06»

Письма Папы Мартина I как источник о рационе питания жителей византийского Херсона VII в.

Пархоменко М. В.

У статті розглядається інтерпретація повідомлень Папи Мартина I про продовольче становище в Херсоні VII століття. Робиться спроба довести, що Папа в Херсоні помер не від голоду, а від подагри, яка посилилася через недотримання дієти, що виключала споживання білкової їжі - м'яса та риби, найбільш доступного продукту мешканців Херсона. Раціон харчування херсонітів був не вуглецевим, як для більшості людей в середні віки, а білковим, що могло викликати дефіцит тіаміну.

Ключові слова: Візантія, Херсон, листи Папи Мартина I, раціон, харчування, подагра.

Пархоменко М. В. Письма Папы Мартина I как источник о рационе питания жителей византийского Херсона VII в. В статье рассматривается интерпретация сообщений Папы Мартина I о продовольственном положении в Херсоне VII в. Делается попытка доказать, что Папа в Херсоне умер не от голода, а от подагры, усугубившейся несоблюдением диеты, исключающей потребление белковой пищи – мяса и рыбы, наиболее доступного продукта обитателей Херсона. Рацион

питания херсонитов был не углеродным, как для большинства людей в средние века, а белковым, что могло вызвать дефицит тиамина.

Ключевые слова: Византия, Херсон, письма Папы Мартина I, рацион, питание, подагра.

Parhomenko M. V. Letters of Pope Martin I as a Source of Dietary Residents Byzantine Cherson VII. The article deals with the interpretation of messages of Pope Martin I the food situation in Cherson VII century. It is proved that the Pope in Cherson did not die of hunger, and the gout, aggravated, not following the diet excludes the consumption of protein foods, fish and meat, the most affordable product inhabitants of Cherson. The diet of the inhabitants of Cherson was not carbon for most people in the Middle Ages, and the protein, which could cause thiamine deficiency.

Key words: Byzantium, Cherson, letters of Pope Martin I, diet, nutrition, gout.

Круг источников, отражающих повседневную жизнь обитателей ранневизантийского Херсона, ограничивается, как правило, археологическими материалами, представленным фрагментарно и слабо поддающимся комплексной интерпретации [10, с. 41]. В связи с этим скудость письменных источников, отражающих быт, традиционная для провинциального византийского города, каким был Херсон, исследователи компенсировали письменными источниками общевизантийского характера, в основном отражающих жизнь в Константинополе. Таким образом, на провинциальный город переносились сведения о жизни в столице, что не позволяло выявить особенности провинциальной повседневности Херсона и превращало исследовательские построения в шаблонные умозрительные конструкции. В таких условиях любой письменный источник, в котором Херсон упоминается хотя бы косвенно, становится для исследователя, изучающего любой аспект жизни города, – будь-то религия, экономика или повседневность – предельно важным. Эта ситуация отражена в современной историографии Херсона, письменные источники

которого переиздавались несколько раз, многочисленным комментариям подверглось каждое слово [18, с. 78-115; с. 1232-1552].

Наиболее информативным, но весьма противоречивым источником, затронувшим фактически все аспекты городской жизни, стали XVI и XVII письма Папы Мартина I, сосланного в Херсон в марте 655 г. по приказу византийского императора Константина II [3, с. 178-190; 17, с. 1289-1302]. Ценность источника, в первую очередь, состоит в том, что он создан непосредственным обитателем города, пусть даже и приезжим. Папа пробыл в городе почти полгода, скончавшись в сентябре 655 г., оставил в своих письмах информацию, различные толкования которой стали предметом для многочисленных историографических построений, отстаивающих порой прямо противоположные взгляды на тот или иной аспект развития Херсона середины VII в. [3; 18; 11; 15-17; 24; 25].

Наибольший интерес привлекали следующие строки из XVI письма Папы : «...голод и нужда в этой земле таковы, что хлеб в ней только упоминается по названию, однако его совсем не видят» [18, с. 1293]; «...в этой стране невозможно ни за какую цену найти в обеспечение себе хотя бы умеренное пропитание» [18, с. 1294]; из XVII письма : «ведь те, кто обитает в этой области, все являются язычниками, и языческие нравы восприняли те, которые известны как живущие здесь; они не имеют никакой человечности, кою природа людей даже среди самих варваров постоянно обнаруживает в нередко проявляемом ими сострадании» [18, с. 1297-1298].

Непосредственным предметом изучения и комментариев в отечественной историографии письма Мартина I стали для С. П. Шестакова [24, с. 115-120]. Исследователь дает полный перевод XVI письма и фрагментарный перевод XVII. По замечанию исследователя писем О. Р. Бородина, «перевод Шестакова, сам по себе очень хороший, иногда несколько литературен и поэтому не вполне адекватен источнику» [3, с. 178]. С. П. Шестаков высказал сомнение в достоверности сетований Папы «о голоде и нужде в стране, где ему суждено было окончить дни свои» [24, с. 118], но не объясняет причины

дезинформации. Под язычниками же Мартин, по мнению исследователя, «обыкновенно понимает, прежде всего, готов» [24, с. 117]. Последнее было вызвано «...неосведомленностью Папы о природе южного берега Крыма», тем не менее, исследователь отмечает большое значение источника для исторической географии [24, с. 120].

О. Р. Бородин впервые опубликовал полный текст писем с переводом и комментариями в 1991 г. [3, с. 178-190]. Он анализирует историографическую ситуацию, замечает, что к сообщениям папы Мартина I о продовольственном кризисе в Херсоне большинство специалистов относится с доверием, утверждая, «что хотя в его заявлении, будто хлеб в Херсоне «совсем не видят», присутствует риторическое преувеличение, последующие конкретные известия о ценах на хлебном рынке, несомненно, не выдуманы и указывают на крайний дефицит хлеба в городе» [3, с. 179]. Уже А. Л. Якобсон связывал это явление с нашествием хазар, нарушившим традиционные торговые связи Херсона с земледельческими районами юго-западной Таврики и кочевниками причерноморских степей [27, с. 28]. О. Р. Бородин показал несостоятельность этой концепции, указав, что дороговизна хлеба была извечной проблемой города, ссылаясь на сообщения Аммиана Марцеллина [3, с. 179]. По мнению автора, ситуацию усугубило появление арабов в 30-х годах VII в., «что существенно влияет и на социально-экономическую ситуацию в городах пантийского побережья, торговые контакты Херсона с южным берегом Понта, по-видимому, ослабевают» [3, с. 179]. Однако, на слабость этого доказательства обратил внимание С. Б. Сорочан, указав на отдаленность анклавы города от ареала арабских завоеваний [18, с. 1293].

Кроме того, О. Р. Бородин считал, что нельзя сбрасывать со счетов и факт упадка экономики города в годы социально-экономических коллизий, соответствующих переходу от античного этапа развития к феодальному [3, с. 178-190]. Тезис А. И. Романчук о том, что для Херсона этот упадок не характерен [10, с. 30], он не разделял [3, с. 179]. В остальном О. Р. Бородин и С. Б. Сорочан соглашаются с мнением А. И. Романчук о том, что впечатление Папы Мартина I о недостатке хлеба было

усилено тем, что он прибыл в город в мае, а писал свое первое письмо в июне [11, с. 5], то есть тогда, когда еще не созрел хлеб нового урожая [3, с. 179; 18, с. 1293]. Сходятся исследователи и на том, что сетования на дороговизну могут объясняться тем, что больной и не знающий греческого языка ссыльный Папа наверняка не сам покупал хлеб, слуги же и охранники могли его обманывать; местные жители, возможно, отказывались продавать хлеб политическому изгнаннику, опасаясь неприятностей, а если и продавали, то по спекулятивным ценам. С. Б. Сорочан указывает что подобная ситуация уже случалась во время ссылки Папы на остров Наксос [18, с. 1293]. Но и О. Р. Бородин и С. Б. Сорочан вместе с тем подчеркивают, что следовать подобным версиям, полностью обесценивающим источник, можно лишь при наличии непосредственных документальных свидетельств в их пользу [18, с. 1293].

Другая оригинальная версия объяснения сетований Папы на нравы местных жителей тоже изложена С. Б. Сорочаном и состоит в том, что Папа после ссылки попал вовсе не в Херсон, а в какую-либо соседнюю с городом «крепость племен», где условия жизни и отношения людей были еще более суровыми [18, с. 344]. Но и эта версия скорее предположение. Большой интерес вызывает замечание С. Б. Сорочана относительно обстоятельств смерти Папы: «Представление о гибели Мартина в Таврике от крайней нужды и «голодной смерти» иногда преувеличивается самими исследователями... Оно явно утрировано и принадлежит не к свидетельствам источников, а к их комментариям специалистами... причиной его смерти были старость и болезни, мучившие его уже до ареста 17 июня 653 г., а также во время почти пятнадцатимесячного, томительного пути в Константинополь и изматывающего судебного процесса» [17, с. 348]. Упомянутые болезни Папы не привлекли специального внимания исследователя, хотя именно комплексное рассмотрение обстоятельств их приобретения, течения и последствий могут пролить свет на пребывание Мартина I в Херсоне.

Таким образом, целью нашего исследования является попытка новой интерпретации известий Папы Мартина о продовольственной ситуации в Херсоне, а в связи с этим о нравах

его жителей, рассмотренных сквозь призму личности самого мученика, анамнеза его болезни и особенностей рациона питания жителей византийских приморских городов в средние века.

Информация о болезни Папы упоминается в его посланиях из «языческого Херсона» лишь косвенно. Для уточнения необходимо обратиться к агиографическим источникам. Подробно житийную литературу о Папе Мартине I исследуют на Западе уже с XIX в., обстоятельствам суда над ним посвящены научные симпозиумы [36], но эта критика источников заканчивается в основном на событиях, произошедших в Константинополе, и не затрагивает обстоятельств ссылки в Херсонесе [28, 30, 33, 35, 36, 37, 38, 39]. Подробный источниковедческий анализ житийной литературы о папе Мартине был осуществлен О. Р. Бородиным [4, с. 47-56; с. 80-88], что позволяет нам ограничиться перечислением известных источников. Основным и единственным источником, описывающим жизнь папы до его избрания на престол, являются его биография в «Книге понтификов» Римской церкви [35, р. 336-340], о его жизни до приезда в Херсон рассказывают сохранившиеся 17 его писем [28], материалы Латеранского собора 649 г. [39] и два памятника житийного типа [28; 7].

О жизни Папы Мартина, как простого человека, мы знаем достаточно мало. Достоверно лишь то, что родился он в итальянской провинции Умбрии в городе Тудер, занял престол 5 июля 649 г. [4, с. 48]. Ватиканские биографы папы утверждают, что он появился на свет в знатной семье Фабрициуса, получил блестящее образование, избрал карьеру священника, в которой добился блестящих успехов [36]. Интересно, что дата рождения Папы нигде не упоминается, и утверждение того, что он умер от старости и был глубоким стариком, является, на наш взгляд, спорным и сомнительным. Учитывая болезненность Мартина, вполне допустимо полагать, что именно его внешний вид создавал у современников впечатление глубокой старости.

Родина Мартина – Умбрия, в которой он жил, по меньшей мере, до совершеннолетия [34, р. 336], не имеет выходов к морю, соответственно, традиционный для него рацион питания должен был формироваться в соответствии с продовольственной базой, характерной для этой земледельческой местности [13]. Как

сейчас, так и тогда Умбрия специализировалась на «выращивании зерновых культур, ... оливок и винограда» [13] – примечательно, что именно эти продукты просил прислать Папа своих друзей в Италии в далекий Херсон в XVI письме: «... сюда будут присланы оттуда хлеб и вино или оливковое масло и всякое иное прочие». В следующем письме он еще раз подчеркивает список этих продуктов, ставя хлеб на первое место: «Ну, даже если Церковь святого Петра не имеет золота, то ведь хлеба и вина и других припасов она по милости божьей не лишена» [18, с. 1300].

По-видимому, хлеб для Папы как традиционного человека западного средневекового мира был основой основ рациона. Результаты современных антропологических исследований показывают, что хлеб и его производные составляли до 80 % и более рациона средневекового человека. То есть более двух третей получаемых организмом калорий составляли углеводы, что вызывало белковый дефицит – главный источник болезней средневековой эпохи [23, с. 66]. Исключения могли составлять регионы, исторически богатые доступным для большинства населения белком. Таким, по наблюдению историка Р. Фосье, была рыба [23, с. 65].

Папа, как известно из источников, происходил из знатного рода, значит, традиционный продукт преобладал на его столе, но белкового голодания он, скорее всего, не испытывал, а скорее наоборот – ел мясо в избытке. Об этом мы узнаем из его болезни, впервые упоминаемой в житии уже после восшествия Мартина на папский престол, а точнее, на четвертом году своего понтификата (654 г.). Описывая враждебный приезд имперского экзарха Феодора Каллиопа, агиограф упоминает, что «Мартин уже восьмой месяц лежал в Латеранском дворце, разбитый подагрой» [4, с. 47]. Эта болезнь, приобретенная Папой, как видно, отнюдь не в результате гонений, является, как и большинство болезней средневековья [23, с. 67], результатом неправильного питания.

Более того, это была одна из древнейших болезней, симптоматику которой античные врачи умели наблюдать уже со времен Гиппократов. Он описал признаки подагры, выявил взаимосвязь между привычкой «чрезмерно есть» и усилением сезонных приступов, установил влияние наследственности на

развитие этого недуга [8]. Эта болезнь обычно рассматривалась как хворь богатых, постоянных участников пиршеств, людей, перегружавших пищеварительный тракт неимоверным количеством пищи, в основном белковой, огромным количеством выпитого вина [8; 12, с. 304].

Клавдий Гален советовал: «Вставайте из-за стола слегка голодными, и вы будете всегда здоровыми» [12, с. 304]. Такая методика лечения от подагры была свойственна лекарям средневековья, не потеряла она своей актуальности и сейчас [1, 2, 8, 12].

Следовательно, Мартину, который, скорее всего, к 654 г. начал страдать от болезни на запущенной стадии, прописана была диета, исключавшая употребление мяса, рыбы и вина, и если от первых двух он явно старался воздерживаться, то от вина, исходя из писем, ему отказаться не удалось [18, с. 1294]. Таким образом, «хлеб и оливки» – традиционный для папы с детства рацион – был самыми полезными лекарствами от болезни, во всяком случае, так советовали тогдашние врачи.

Подтверждением этого наблюдения могут служить проблемы с питанием, упоминаемые при описании скитаний Папы уже до прибытия его в Херсон. Впервые они замечены во время его ссылки на о. Наксос, где Папа вместе со своими слугами пробыл около года [21, с. 25]. Русские варианты изложения жития как Дмитрия Ростовского, так и Д. М. Струкова проблемы с питанием во время этой ссылки свели к тому, что Мартина якобы, морили голодом и не давали есть принесенные ему продукты [21, с. 29; 19, с. 107]. Но латинский источник все же сообщает, что от «дурного питания папа летом 654 г. заболел на Наксосу дизентерией» [4, с. 48]. Современная наука показала, что расстройство желудка является сопутствующим подагре симптомом, вызываемым несоблюдением вегетарианской диеты [1, с. 34]. Скорее всего, Папу в тюрьме отнюдь не морили голодом, а кормили простой пищей приморского города, то есть, преимущественно рыбой. Видимо, подобная ситуация повторилась и в Константинополе – в своих письмах из заточения Мартин пишет: «...мне нужна еда, чтобы подкрепиться, потому что к тому, что мне дают, я испытываю невероятное отвращение» [5, с. 1].

Такая реакция на еду в тюрьме могла быть вызвана как осознанным диетическим воздержанием, так и непривычным вкусом потребляемой пищи. Скорее всего, речь вновь шла о рыбе и, возможно, о традиционном византийском блюде, использовавшемся в качестве соуса, – гаруме, ведь именно на его отвратительный вкус сетует еще один клирик-латин Лиутпранд Кремонский «во время обеда, довольно гнусного и отвратительного, по обыкновению пьяниц обильно сдобренного маслом и каким-то ужасным рыбным соусом» [9, с. 129]. Именно гарум, по замечанию исследователя византийской кухни А. Далби, практически заменявший соль в ромейских блюдах, вызывал особое негодование у латиноязычных посетителей Константинополя. Восточная и западная кухни Византийской империи уже к X в. полностью разошлись, а специфичный соус в Италии, скорее всего, прекратили делать уже к VII в. [29, р. 66].

Между тем, сосланный в Херсон Мартин попадает в город, традиционно специализирующийся на производстве гарума и добыче других морепродуктов. К VII в. «живущие здесь» настолько приспособились к дефициту хлеба, давней проблеме региона [15, с. 66-72], что даже забрасывают земельные участки в западной части Гераклейского полуострова, которые использовались для производства зерна и огородных культур. Одновременно увеличивается количество земли, используемое для выпаса скота [14, с. 268; 20, с. 189]. Археологические слои, относящиеся к этому периоду, показывают, что самой распространенной едой являлась мелкая рыба (в основном хамса), съедобные улитки, устрицы, мидии [6, с. 35]. Обыденность такой пищи и участие в ее вылове значительного количества горожан подтверждает типичность находок как рыболовецких снастей, так и остатков морепродуктов практически во всех жилых домах Херсона средневизантийского периода [10, с. 41]. Таким образом, можно говорить о специфичности рациона питания херсонитов VII в., для которого было не характерно превалирование углеродной пищи, традиционное для диеты жителей раннесредневековой Западной Европы.

Косвенным доказательством этого могут служить и сетования ссыльного на характер местных жителей: «...они не имеют

совершенно никакой человечности, кою природа людей даже среди самих варваров постоянно обнаруживает в нередко [проявляемом] ими сострадании» [18, с. 1298]. С. Б. Сорочан объясняет это суровостью характера херсонитов – потомков дорийцев. Характерное для них немногословие не могло не произвести на Мартина, экспансивного, общительного италика, удручающее впечатление [17]. Но если считать доказанным фактом незначительное потребление хлеба горожанами на протяжении целых поколений, то это могло вызвать банальную медицинскую проблему, вызванную авитаминозом, в частности, дефицитом витамина В¹ или тиамина. Последний в наибольшем количестве встречается в хлебе, а его недостаток пагубно влияет на нервную систему, вызывая «ментальную или эмоциональную депрессию, слабость, раздражительность, удрученность» [22]. Недружелюбность характера усугублялась предприимчивостью херсонитов, с которой неожиданно для себя столкнулся латиноязычный Папа. Ситуация с завышенными ценами на хлеб в городе, вызванная, по мнению ссыльного, его дефицитом, очень напоминает нетерпимую обстановку в Константинополе во время полугодового пребывания там Лиутпранда Кремонского [9, с. 140]. Из судебного разбирательства в Константинополе нам известно, что Мартин, несмотря на пребывание там на службе до известных гонений, не владел греческим, а его слуги, сопровождавшие Папу, скорее всего, еще из Рима, местного языка также не знали.

Таким образом, мы можем сделать вывод, что Папа умер в Херсоне не от свирепствовавшего в городе голода, а от крайней стадии подагры, усугубившейся невольным несоблюдением диеты, исключавшей потребление белковой пищи, то есть рыбы и мяса, наиболее доступных продуктов питания херсонитов. Папа, таким образом, не мог удовлетворить свои потребности в пище традиционным рационом горожан, потому нуждался в привычных ему привозных итальянских продуктах, в частности, в хлебе, потребность в котором, опять таки, по традиции местные жители не ощущали так остро, как Мартин. Вполне возможно, что предприимчивые горожане, видя спрос некоторой латиноязычной группы на хлеб, специально доставили его в город на «суденышках» с южного берега Понта, чтобы продавать зерно

по спекулятивной цене. Рацион питания обитателей Херсона был не углеродным, как у большинства жителей Западной Европы в средние века, а белковым, что могло вызвать дефицит тиамина, отразившись на физическом и психологическом облике херсонитов.

Примечания

1. *Арьев А. Л.* Подагра / А. Л. Арьев. – СПб., 2009.
2. *Балкаров И. М.* Подагрический артрит [Электронный ресурс] / И. М. Балкаров. – Режим доступа: <http://www.med-complex.ru/podagra1.htm> Доступ – 20.10.2012 г.
3. *Бородин О. Р.* Римский папа Мартин I и его письма из Крыма // Причерноморье в средние века [Электронный ресурс] / О. Р. Бородин. – Режим доступа : http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Italy/VII/640660/Martin_I/brief_17.phtml?id=5973 Доступ – 20.10.2012 г.
4. *Бородин О. Р.* Церковно-политическая борьба в Византии в середине VII в. и «дело» папы римского Мартина I / О. Р. Бородин // ВВ. – 1991. – Т. 52; 1992. – Т. 53.
5. *Гайворонский О.* Святой Папа Мартин [Электронный ресурс] / О. Гайворонский. – Режим доступа : http://www.crimeacatholic.info/index.php?option=com_content&view=article&id=50:2010-04-25-07-51-18&catid=40:iiv-xi-&Itemid=53 Доступ – 20.10.2012 г.
6. *Дорогой тысячелетий.* Очерки о древнем Крыме / Под ред. Т. Н. Высоцкой, А. П. Иванова. – Симферополь, 1969.
7. *Епифанович С. Л.* Материалы к изучению жизни и творений пред. Максима Исповедника / С. Л. Епифанович. – Киев, 1917.
8. *Иванов Г. Ю.* История подагры // Школа подагры. [Электронный ресурс] / Г. Ю. Иванова. – Режим доступа: <http://www.rheumo.ru/gout/233-istoriya-podagry.html> Доступ – 20.10.2012 г.
9. *Кремонский Лиутпранд.* Антаподосис. Книга об Оттоне. Отчет о посольстве в Константинополь / Изд. И. В. Дьяконова / Л. Кремонский. – М., 2006.
10. *Пархоменко М. В.* О структуре жилого дома Херсонеса – Херсона (IV–IX вв.) / М. В. Пархоменко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2008. – Вип. 12.

11. Романчук А. И. Херсонес VI – первой половины IX в. / А. И. Романчук. – Свердловск, 1976.
12. Рохлин Д. Г. Болезни древних людей / Д. Г. Рохлин. – Ленинград, 1965.
13. Умбрия // БСИЭ. – [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://bse-soviet-encyclopedia.info/Большая_Советская_энциклопедия/91955/Умбрия Доступ – 20.10.2012 г.
14. Савеля О. Я. Археологические разведки в окрестностях г. Севастополя / О. Я. Савеля, Л. Я. Климан, А. И. Романчук // Археологические открытия. – М., 1970.
15. Сорочан С. Б. Мифы и реалии херсонесского хлебного экспорта / С. Б. Сорочан // Древности 1994. – Харьков, 1994.
16. Сорочан С. Б. О торгово-экономической политике Византии в Таврике в VII–IX вв. / С. Б. Сорочан // Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма. – Симферополь, (1995) 1996.
17. Сорочан С. Б. Еще раз о письмах папы Мартина I и о положении византийского Херсона и его климате // Боспорские чтения / С. Б. Сорочан. – [Электронный ресурс] Режим доступа: http://liberea.gerodot.ru/a_hist/martin.htm/. Доступ – 20.10.2012 г.
18. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.) / С. Б. Сорочан. Харьков. – 2005. – Ч. 1-2.
19. Страдание во святых отца нашего Мартина Исповедника, папы Римского, Память 14 апреля // Жития святых по изложению Димитрия, митрополита Ростовского. – Барнаул, 2003–2004. – Апрель.
20. Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического / С. Ф. Стржелецкий // Херсонесский сборник. – № 6. – Симферополь, 1961.
21. Струков Д. М. Жития святых таврических (крымских) чудотворцев / Д. М. Струков. – М., 1882.
22. Тиамин // Медицинский справочник. [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.medicalipedia.com/4/210/232501.html/>. Доступ – 20.10.2012 г.
23. Фосье Р. Люди средневековья / Р. Фосье. – Спб., 2010.
24. Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса в VI–X веках по Р. Хр. / С. П. Шестаков. – М., 1908.

25. Якобсон А. Л. Византия в истории раннесредневековой Таврики / А. Л. Якобсон // Советская археология. – Т. 21. – 1954.
26. Якобсон А. Л. Раннесредневековые сельские поселения юго-западной Таврики / А. Л. Якобсон // МИА. – № 168. – 1970.
27. Якобсон А. Л. Средневековый Крым / А. Л. Якобсон. – М.; Л., 1964.
28. *Commemoratio eorum, quae saeviter et sine Dei respectu acta sunt a veritatis adversaries in sanctum et apostolicum novum revera confessorem et martyrem Martinum papam Romae* // Mansi. – X. Col. 853-861; PL. T. 87; Col. 111-120.
29. Dalby A. Taste of Byzantium / A. Dalby. – The Cuisine of a Legendary Empire. – New York, 2010.
30. Grizar H. Una vittima del despotismo bizantino. Papa S. Martino (649-654/655) / H. Grizar // Givilta cattolica cattolica. – Т. 58. – Roma, 1970.
31. Kazdan A.A. Diet / A. A. Kazdan // The Oxford Dictionary of Byzantium. – New York; Oxford, 1991.
32. Kazdan A. A. Disease / A. A. Kazdan // The Oxford Dictionary of Byzantium. – New York; Oxford, 1991.
33. Kazdan A. A. Martin I / A. A. Kazdan // The Oxford Dictionary of Byzantium. – New York; Oxford, 1991.
34. Koder J. Stew and salted meat – opulent normality in the diet of every day? // Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium. – Ashgate Publishing, 2007.
35. *Le Liber Pontificalis* / Ed. par L. Duchesne. – P., 1886.
36. Martino I papa (649-653) e il suo tempo: atti del XXVIII Convegno storico internazionale, Todi 13-16 ottobre 1992. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://catalog.hathitrust.org/Record/002701001/>. Доступ – 20.10.2012 г.
37. Peitz W. M. Martin I und Maximus Confessor: Beitrage zur Geschichte des Monotheletenstreites in den Jahren 645-668 // Historisches Jahrbuch. – Muenchen, 1917. – Bd 38. – Hft. 2-3.
38. Pope Saint Martin I // The Catholic Encyclopedia [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.newadvent.org/cathen/09723c.htm/>. Доступ - 20.10.2012 г.
39. *Scholion sive Hypomnesticum* // PL. – Т. 129. – Col. 681- 690.

УДК 94 (477.75) «05/09»: 27-523-725

О численности сакральных сооружений и клира в византийском Херсоне VI–X вв.: предварительные итоги

Сорочан С. Б.

У статті розглядається питання про можливу чисельність сакральних споруд візантійського Херсону в VI–X ст. і кількість кліру в цьому церковному центрі Візантійської імперії. Узагальнивши відомості про всі відомі до теперішнього часу сакральні споруди Херсона, автор приходять до висновку, що місто нараховувало в другій половині VI – першій половині VII ст. близько 30 сакральних пам'яток, після чого кожного сторіччя до них додавалося по дві-три споруди. Їх загальна кількість до X ст. перевищила 40. У кожній з них служило в середньому по 13-15 кліриків, а їх загальна кількість сягала 500-600 чоловік, що становить 1/10 від усього населення міста. Це дозволяє поставити Херсон в один ряд з іншими провінційними церковними центрами Імперії, але не серед провідних, а серед основної маси таких центрів.

Ключові слова: Візантія, Херсон, клір, церковний центр.

Сорочан С. Б. О численности сакральных сооружений и клира в византийском Херсоне VI–X вв.: предварительные итоги. В статье рассматривается вопрос о возможной численности сакральных сооружений византийского Херсона в VI–X вв. и количестве клира в этом церковном центре Византийской империи. Обобщив сведения о всех известных к настоящему времени сакральных сооружениях Херсона, автор приходит к выводу, что город насчитывал во второй половине VI – первой половине VII вв. около 30 сакральных памятников, после чего каждое столетие к ним добавлялось по два-три сооружения. Их общее количество к X в. превысило 40. В каждом из них служило в среднем по 13-15 клириков, а их общее число достигало 500-600 человек, что составляет 1/10 от общего числа населения

© Сорочан С. Б., 2013

города. Это позволяет поставить Херсон в один ряд с прочими провинциальными церковными центрами Империи, но не среди ведущих, а среди основной массы таких центров.

Ключевые слова: Византия, Херсон, клир, церковный центр

Sorochan S. About the number of ecclesiastical buildings and clergy in the Byzantine Kherson VI–X centuries: Preliminary results. The article discusses the possible number of Byzantine ecclesiastical buildings of Kherson in VI-X centuries and the number of clergy in this church center of the Byzantine Empire. After summarizing the information about all currently known Kherson ecclesiastical buildings, the author comes to the conclusion that in the second half of VIth - the first half of VIIth century the town had about 30 sacred sites, and then each century two or three buildings were added. Their total number by the tenth century exceeded 40. In average in each of them 13-15 clergymen served and their total number reached 500-600 clerics, that is 1/10 of the total city population. It allows to put Kherson in one row with other provincial ecclesiastical centers of the Empire, but not among the top, rather among the majority of those centers.

Key words: Cherson, Byzantium, Cherson, clerus, the Charch centre.

Постепенно накапливающиеся новые наблюдения, проделанные многолетние изыскания все более укрепляют давно назревающий вывод о том, что многочисленные работы по сооружению, перестройке, ремонту городских оборонительных сооружений, общественных построек, разнообразных культовых, производственных комплексов, жилых усадеб, хозяйственных, складских, кладовых помещений, какие практически непрерывно в том или ином объеме осуществлялись в византийском Херсоне и его округе в течение VI–X вв., давали средства существования местным наемным артелям строителей - икодомов, каменщиков, штукатуров и прочих «специалистов зубатки и мастера» [19, с. 680-1030, там же подробно историография вопроса]. Стоит отметить, что строить купола храмов при всей простоте и эффективности методов их возведения

требовались хорошие мастера, опытные ремесленники - практики, с этим бы не справился любой каменщик. О том же свидетельствует преобладание в херсонских храмах ранневизантийского времени более сложной пятигранной апсиды¹. Только сохранением прочных основ развитого строительства можно объяснить особое обилие со второй половины IX в. черепицы с рельефными буквенными, фигурными метками, обнаруживаемыми в изобилии при раскопках. Такие находки указывают на возникшую на месте ремесленную традицию вести фиксацию разновременных партий подобной продукции перед обжигом, - традицию, не встречаемую в эту эпоху более нигде за пределами Таврики и протерополья в Херсоне довольно долго, несколько столетий [26, с. 65-67, рис. 22; 13, с. 115-116, 121-122, 125-130, рис. 43; 44, 2; 45]. Частые случаи изменения замысла в ходе работы, достройки, перестройки, относимые по авторитетному мнению Р. Остерхаута, к специфике византийской «изменчивой», аддитивной формы проектирования, тоже подтверждают непрерывность процесса движения здешних архитектурных форм [ср.: 28, р. 86-127]. Общий взгляд на эти формы к настоящему времени достаточно полон, для того, чтобы перейти на новый уровень исследований, которые никак не увязываются с заявлением о прекращении строительства в «обезлюдившем, обнищавшем и словно вымершем» городе вплоть до X в. [ср.: 25, с. 162-172]. Напротив, можно согласиться теми, кто, как профессор Н. П. Кондаков, имели веские основания полагать, что «...лучший строительный период и, по-видимому, наиболее блестяще время Херсонеса приходится на VII–IX столетия», а точнее, на конец VI–IX вв. [16, с. 15; 4, с. 232].

¹ Пятигранная апсида прослеживается у раннего храма на месте базилики 1935 г., у центральной апсиды базилики 1932 г., базилики № 28 на агоре, Западной, Северной, Восточной базилик, у апсиды молельни около Восточной базилики (№ 17 по нумерации Р. Х. Лепера), ранней «базилики на холме», Уваровской базилики (№ 23) и восточной апсиды соседнего с ней баптистерия (№ 24). С уверенностью можно говорить, что округлую апсиду среди базилик VI-VII вв. имели только базилика № 17 и «базилика в базилике», то есть явное меньшинство. В поздних памятниках XII-XIII вв. пятигранная апсида прослеживается в Херсоне лишь раз, в виде апсиды пристенной церкви или молельни «Леонтия (Лаврентия)» (№ 38) у 19 куртины «цитадели» [20, с. 539-540].

И так, попробуем перейти от частных и суммировать накопленные аргументы в пользу этого вывода. Это тем более важно, что такого рода анализ позволяет высказать хотя бы ориентировочное предположение об общей численности сакральных общественных сооружений в Херсоне в этот период и, исходя из установленной численности, определить количество, а значит, и пропорциональное соотношение местного клира. В свою очередь, это позволит четче представить размеры данного провинциального ромейского города как церковного центра и центра паломничества, а значит, продвинуться в дальнейших исследованиях по этому пути.

Начнем с того, что уже для конца IV–VI вв., периода переходного от позднеантичного к раннесредневековому, с определенной долей уверенности можно говорить о постройке и существовании в городе раннего храма апостола Петра (на месте будущей Восточной базилики № 36, “около купели”), храма св. великомученика, вероятно, Феодора или Георгия в общественно-административном комплексе у Южных ворот, храма св. Луппа-воина, храма св. Лонгина и храма св. Фоки (судя по находкам форм для оттиска евлогиев VI в.), а также раннего христианского однефного храма с вимой, нартексом, южным боковым пастофорием и пятигранной апсидой на месте базилики 1935 г., сооруженного в основном из саманных кирпичей и, вероятно, перестроенного в камне в третьей четверти – конце V в. Надо полагать, их декору принадлежали те мраморные ионические, композитные, коринфские капители-импосты с листьями аканфа, протомами животных или птиц, иногда украшенные хризмой, фрагменты балюстрады, парапета амвонов, тоже с хризмой или рельефными сенами из жизни апостола Петра, которые в массе можно датировать первой половиной, серединой, второй половиной, концом V в. и особенно первой половиной VI в. [подр. см.: 24, с. 189-190].

Но пик активности возведения христианских культовых сооружений, куда попало и указанное мраморное наследие предыдущих веков, пришелся на вторую половину VI – первую половину VII вв. Это в корне противоречит заявлению

об ослаблении связей города с Византией и о частичной реставрации в нем языческих представлений [ср.: 3, с. 74-75]. Именно к этому времени была построена основная масса базилик, число которых выросло по меньшей мере в четыре – пять раз (до 12), сооружены здания центрического типа – октогональная купольная крещальня при кафедральном кафедральном № 23 на северном берегу, объемный, тоже купольный, тетраконхиальный, теофанический храм-меморий (№ 47) в западной части города, а также подвергся кардинальной перестройке прежний загородный храм Богородицы Влахернской, который принял крестовидную форму и вскоре украсился великолепной напольной мозаикой. Четыре из крупнейших, самых значительных храмов города (базилика № 23 на северном берегу, освященная во имя свв. Апостолов Петра и Павла; базилика № 28 на большой агоре; Западная базилика № 13 – церковь во имя св. муч. Леонтия Киликийского; крестовидный храм № 19 на месте античного театра) имели мраморные амвоны не редуцированного, константинопольского типа, на которых проходила первая часть литургии (литургия оглашенных, литургия Слова). Позже в трех из них (кроме базилики № 28) был устроен высокий, вместительный ступенчатый синтрон с архиерейским сидением, что указывает на многочисленность их старшего клира, особую парадность служб по некоторым дням и сохранение ведущей роли большинством из этих кафедральных – «филиалов» главного епископального храма свв. Апостолов². О том же говорит присутствие в них или рядом с ними баптистериев, выстроенных преимущественно во второй половине VI - первой половине VII вв., число которых к концу раннего средневековья достигло, вероятно, шести-девяти (около Уваровской, Восточной, Западной базилик, базилики № 28, базилики фемного претория, а также в базилике 1935 г., «базилике

² Отсутствие синтрона в базилике № 28 объяснимо тем, что роль епископского кафедрального на агоре вскоре перешла к крестовидному храму № 27, который, очевидно, был освящен во имя св. муч. Василия [подр. см.: 21, с.170-193].

в базилике», «храме с ковчегом» и загородном храме Богородицы Влахернской), причем среди них были как крещальни чистого типа, так и крещальни-мртирии с углубленными или, напротив, поднятыми купелями. Все эти сооружения прекрасно вписались в оставшийся неизменным доминантный каркас застройки христианского Херсона, поскольку строительство велось в важнейших точках рельефа, с учетом исторической традиции и планировки, привязанной к очертаниям плато водораздела, пересекавшего город в направлении запад – восток [10, с. 167-169].

Не исключено, что объяснение «строительного бума», открывшего раннесредневековую пору истории, кроется в целом комплексе причин, сработавших разом: это и превращение Херсона в центр византийского дуката на крымской земле, и окончательное завершение процесса христианизации города, и решение проблемы канонизации первых херсонесских мучеников, епископов-подвижников, вообще, появление в городе значимых св. мощей, и обретение реликвиями смысла после того как им нашли места в подлинной истории, и необходимость в новых культовых зданиях вследствие обветшания прежних немногочисленных христианских храмов, построенных в конце IV-V вв., и бурный рост паломничества, и выделение государственных и церковных средств под программу такого крупномасштабного имперского строительства, и стабилизация политического положения в Таврике вследствие заключения мира с тюркским каганатом в 589 / 590 г., и, наконец, реакция на перенесенный катаклизм, который потребовал усиленных молений об избавлении в дальнейшем от опасности и ликвидации последствий очередного после 480 г. достаточно мощного землетрясения или, скорее, серии продолжительных, но с перерывами подземных толчков, сопровождавшихся разрушением, повреждением зданий по всей территории городища и человеческими жертвами. Судя по статистике периодичности таких сейсмических катастроф для Крыма и сведениям византийских историков для Константинополя и севера Малой Азии, такие толчки могли случиться как раз ко

второй половине VI в., а точнее, в 550-х гг.³ Только этим можно объяснить, почему оказались засыпаны многие рыбозасолочные цистерны с неиспользованными до конца остатками анчоуса, причем это обнаруживается даже там, где поблизости не велось возведение христианских храмов и, значит, херсонитам не было необходимости заниматься предварительной нивелировкой местности под их застройку. Насколько был мощным импульс к строительству можно судить по тому, что за сравнительно короткий срок, за четыре - пять десятилетий к началу VII в. в городе было сооружено свыше двух десятков одних только культовых построек, из них 11-12 базилик [19, с. 1016, рис. 394]. Следовательно, на одну постройку уходило в среднем три-четыре года и это был очень высокий темп, который трудно было выдерживать не столько физически, сколько экономически.

А. И. Романчук обратила внимание на свидетельство Льва Диякона о том, что для восстановления обрушившихся от страшного землетрясения в конце X в. купола и западного свода Великой церкви потребовалось шесть лет, что заставляет усомниться в масштабах строительной деятельности херсонитов [9, с. 91 (X. 10); ср.: 13, с. 62]. Даже если указанный срок относится только к работам в Св. Софии, а не к прочим разрушенным домам и селениям, о которых писал хронист, объективности ради следует учесть и другие примеры. Так, поздневизантийские задачи, отражавшие реальную практику жизни, указывали, что для строительства простого безордерного здания, дома, усадьбы было достаточно 30-50 дней [18, с. 246]. Разумеется, общественные здания требовали больше средств и усилий, но и они порой воздвигались весьма споро. Продолжатель Феофана сообщает, что в честь мятежника Вардана Турка, провозглашенного василевсом летом 803 г., был «построен и возведен храм», причем произошло это немногим более чем за месяц, так как Вардан поднял восстание 19 июля, а уже 8 сентября

³ Учитывая постоянное движение земной коры в крымской части Черноморья и принадлежность Крымского полуострова к числу вполне активных сейсмических областей эта причина представляется вполне вероятной [ср.: 17, с.17-24]. О периодичности сейсмических катастроф с магнитудой 7-8 баллов [ср.: 23, с.160-161].

покинул свое войско [12, с. 8 (I. 3)]. Понятно, что этот храм в одной из малоазийских фем соорудили местные опытные, вполне квалифицированные икодомы, для которых такие работы были не в новинку. Можно не сомневаться, что их херсонские коллеги по ремеслу не уступали им в опытности и сноровке.

С ликвидацией последствий катаклизмов увязывается и необычайный размах гражданского жилого строительства, зафиксированный во второй половине VI – первой половине VII в. практически во всех кварталах города [подр. см.: 19, с. 711-756]. Косвенно это указывает, что людские потери в результате стихийного бедствия оказались не очень значительными, менее четверти населения, и живой потенциал города довольно быстро восстановился. Затем каждое столетие к сложившемуся фонду не прекращавших своего существования общественных зданий, в которых культовые составляли большинство (по нашим подсчетам, не менее 26 памятников), добавлялось как минимум два-три храма, молельни, евктириона, преимущественно монастырских, так что в итоге к первой половине X в. общее количество церковных сооружений только в одном Херсоне, без учета его сельской периферии, превысило четыре десятка [см.: 19, с. 1026-1028, Список общественных сооружений Херсона в VI–X вв.]. Плотность прихожан на храм сократилась в среднем в два раза, примерно со 150 до 300 на храм. Большое количество церковных сооружений уже само по себе говорит о многочисленности клира. Нет оснований сомневаться в том, что, как и в большинстве других византийских городов, он насчитывал не менее одной десятой, а иногда и четверти численности населения [8, с. 17]. В этом случае в раннесредневековом Херсоне с его примерно 6 000 населения жило не менее 500-600 человек духовного звания, что соотносится с числом монастырей, храмов, церквей, мартириев, баптистериев и молелен (в среднем по 13-15 клириков на каждый из 37-38 известных к настоящему моменту раннесредневековых храмов, молелен, мартириев VI–X в., которых может быть и больше, поскольку значительная часть территории городища еще не подвергалась раскопкам). Учитывая потребность в старших и особенно в младших служащих клира, – пресвитерах,

священниках, диаконах, диаконисах, иподиаконах, алтарниках, анагностях, певчих, канонархах, аколупах, могильщиках, игуменах, монахах и прочих, упоминаемых в византийских евхологиях, это число представляется не таким уж большим⁴. Для сравнения, в египетском Оксиринхе ранневизантийского времени, имевшем и площадь, и население в пять раз больше Херсона, на четыре десятка церквей приходилось 3000 клириков, то есть в среднем 75 человек на храм [ср.: 2, с. 274, 275]. Исходя из предложенных мной ориентиров и канонических требований пропорционального соотношения составляющих византийского клира, А. В. Латышева высказала предположение, что приблизительно 13% клира в Херсоне должны были составлять пресвитеры, священники, 41% – диаконы, диаконисы, иподиаконы, около 25% – чтецы; 4% – певчие и приблизительно 17% – остальные служители (сторожи, аколупы, могильщики и прочие) [7, с. 11-12].

Следовательно, говорить о «средневизантийском возобновлении» городской жизни и общественного строительства, как делают некоторые исследователи, в отношении византийского Херсона не приходится [ср.: 29]. «Коллапс городской жизни», якобы наступивший в Византии в первой половине VII в., если и был, то касался старых муниципальных, полисных институтов, но не внешних форм города и его памятников [ср.: 27, р. 41-42; 22, с. 50-51]. Перестройка общества, в том числе его духовной жизни, привела к тому, что ромеи стали строить меньше, но, подчеркнем, все же строили [ср.: 6, с. 29, 34]. Именно в «темные века» здесь появились такие новые общественные здания как крестовидный кимитирий-липсанотека при Западной базилике, базилики № 26, № 32 и крестовокупольный храм № 29 на большой агоре, загородный крестовидный храм св. Созонта, гробничный евктирион в оконечности южной галереи Западной базилики, церковь или молельня в оконечности южного нефа Северной базилики, еще одна молельня, пристроенная к южной стене той же базилики, а в конце IX – начале X. вв. добавились базилика

⁴ Примерно столько насчитывал клир лишь одной Великой церкви в Константинополе.

с баптистерием при византийском претории в «цитадели» и загородный меморий св. Климента. И это перечислены только известные к настоящему времени объекты культового строительства, число которых было явно больше, особенно вдоль главной продольной улицы в западной части городища, если учесть последние данные аэрофотосъемки [14, с. 8, 12, 14, 26, 28; 15, с. 49]. Пример Херсона как раз объективно, убедительно показывает, что потенциал раннесредневекового провинциального строительства не был столь убог, как представляется некоторым византинистам, и мог обеспечить сооружение не только «мелких церквей и реставрацию более древних зданий» [1, с. 262].

Однако следует учесть, что уже к концу VII в. задача создания очень крупных, универсальных по замыслу сооружений, унаследованная от античного мира, ушла в прошлое. Храмы стали строить, как выразился В. М. Полевой, «по соображениям современных нужд», соответствовавшим новым материальным и культурным потребностям, когда место просторных публичных царских и епископских базилик заняли частные и монастырские храмы гораздо меньшего размера, с карликовыми пропорциями архитектурных элементов, рассчитанные на приобретающий все больший вес индивидуальный или семейный культ, интерьер которых мог рассматриваться как единое целое, а на первый план стали выдвигаться целесообразность и соответствие потребностям более камерного средневекового общества, масштабу компактного прихода, провинциального города, но не Империи [11, с. 211-212; 5, с. 226; 28, р. 7-38]. Социально-эстетические вкусы начинают все больше ориентироваться на интимное общение с Божеством. В то же время процесс унификации, консолидации и упрощения литургии привели к тому, что постепенно городские обрядовые шествия и ритуалы стали разыгрываться в значительно сократившемся пространстве, потеряли свою массовость, «уличность», а само богослужение стало более индивидуализированным [22, с. 87-88]. Как подытожил в своем исследовании Р. Остерхаут, «новые, небольшие, масштабы архитектуры идеально отвечали запросам

благочестивого частного человека в закрытом обществе» [28, р. 272]. Так что и тут по меркам эпохи у херсонитов все обстояло в порядке, а их город по численности сакральных сооружений и клира входил в основную массу провинциальных церковных центров Империи.

Примечания

1. *Бородин О. Р.* Равеннский экзархат. Византийцы в Италии / О. Р. Бородин. – СПб., 2001.
2. *Гийу А.* Византийская цивилизация / А. Гийу. – Екатеринбург, 2005.
3. *Зубарь В. М.* Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси / В. М. Зубарь, Ю. В. Павленко. – К., 1988.
4. *Иванов Е. Э.* Херсонес Таврический. Историко-археологический очерк / Е. Э. Иванов // ИТУАК. – Симферополь, 1912. – Т. 46.
5. *Каждан А. П.* Два дня из жизни Константинополя / А. П. Каждан. – СПб., 2002.
6. *Каждан А. П.* История византийской литературы (650 - 850 гг.) / А. П. Каждан, Ф. Шерри Ли, Х. Ангелиди. – СПб., 2002.
7. *Латишева О. В.* Християнська Церква та релігійне життя у візантійському Херсоні (VI-X ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02 – всесвітня історія / Харківський нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2009.
8. *Лебедева Г. Е.* К вопросу о социальной структуре ранневизантийского общества / Г. Е. Лебедева // ВВ. – 1992. – Т. 53.
9. *Лев Диакон.* История / Лев Диакон [пер. М. М. Копыленко, коммент М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова]. – М., 1988.
10. *Лосицкий Ю. Г.* О доминантном каркасе застройки средневекового Херсонеса / Ю. Г. Лосицкий // Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси-Украины. Материалы науч. конф. – К.; Судак, 2002.
11. *Полевой В. М.* Искусство Греции: 2-х т. / В. М. Полевой. – М., 1984. – Т. 1.
12. *Продолжатель Феофана.* Жизнеописание византийских царей / Продолжатель Феофана [изд. Я. Н. Любарского]. – СПб., 1992.

13. *Романчук А. И.* Очерки истории и археологии византийского Херсона / А. И. Романчук. – Екатеринбург, 2000.
14. *Романчук А. И.* Результаты применения разведочной аэрофотосъемки западной части городища Херсонеса Таврического в 2005 г. Научный доклад / А. И. Романчук, В. А. Филиппов. – Севастополь; Тюмень; Екатеринбург, 2005.
15. *Романчук А. И.* Топография торжественных религиозных процессов в византийском Херсоне (возможности аэроразведки для выявления памятников западного района городища) / А. И. Романчук, В. А. Филиппов // Религиозное мировоззрение в древнем и современном обществах: праздники и будни. VIII Международ. Крым. конф. по религиовед. - Севастополь, 2006.
16. *Русские древности в памятниках искусства издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаковым.* – СПб., 1891. – Вып. 4: Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева.
17. *Слудский А. Ф.* Исторический очерк землетрясений в Крыму / А. Ф. Слудский // Крым. – М.; Л., 1928. – № 1 (5). – Вып. 1.
18. *Сорочан С. Б.* Византия IV-IX веков: этюды рынка. 2-е изд., испр. и доп. / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2001.
19. *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2005. – Ч. 1-2.
20. *Сорочан С. Б.* Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Севастополь, 2006.
21. *Сорочан С. Б.* Об архитектурном комплексе большой агоры византийского Херсона / С. Б. Сорочан // ВВ. – 2009. – № 68 (93).
22. *Тафт Р. Ф.* Византийский церковный обряд / Р. Ф. Тафт. – СПб., 2000.
23. *Фирсов Л. В.* Этюды радиоуглеродной хронологии Херсонеса Таврического / Л. В. Фирсов. – Новосибирск, 1976.
24. *Хрушкова Л. Г.* Христианские памятники Крыма (состояние изучения) / Л. Г. Хрушкова // ВВ. – 2004. – Т. 63 (88).
25. *Якобсон А. Л.* Закономерности и этапы развития архитектуры средневекового Херсонеса / А. Л. Якобсон // ВВ. – 1988. – Т. 49.
26. *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым / А. Л. Якобсон. – М.; Л., 1964.

27. *Angold M.* Byzantium. The Bridge from Antiquity to the Middle Ages / M. Angold. – New York, 2001.
28. *Ousterhout R.* Master Builders of Byzantium / R. Ousterhout. – Princeton, N. J., 1999.
29. *Zanini E.* Introduzione all'archeologia bizantina / E. Zanini. – Roma, 1994.

УДК 94(477) «193»: 334.722

Діяльність «Торгсину» та непмани України: повсякденні випробування підприємців в умовах форсованої індустріалізації першої половини 1930-х років

Волосник Ю. П.

У статті висвітлюється роль «Торгсину» в процесі виживання колишніх підприємців у період «сталінського великого перелому». Аналізуються умови існування колишніх підприємців, діяльність «Торгсину», повсякденні ризики і випробування непманів, які були пов'язані з його функціонуванням.

Ключові слова: непмани, «Торгсин», повсякденність.

Волосник Ю. П. Деятельность «Торгсина» и непманы Украины: повседневные испытания предпринимателей в условиях форсированной индустриализации первой половины 1930-х годов. В статье освещается роль «Торгсина» в процессе выживания бывших непманов в период «сталинского великого перелома». Анализируются условия существования бывших предпринимателей, деятельность «Торгсина», повседневные риски и испытания непманов в этот период, связанные с его функционированием.

Ключевые слова: непманы, «Торгсин», повседневность.

Volosnik Yuriy. «Torgsin» Activity and Nepmen of Ukraine: Entrepreneurs' Everyday Trials during rapid industrialisation in the first half of the 1930s. This article is devoted to the «Torgsin» role in the process of former nepmen survival during the «Stalin Great Turn». It is analysed the conditions of survival of former entrepreneurs, «Torgsin» activity, nepmen everyday risks and trials during this period.

Key words: nepmen, «Torgsin», everyday life.

В останні десятиріччя значно зріс науковий інтерес до проблем повсякденної історії. Особливо це стосується радянської історії, зокрема доби сталінської форсованої модернізації першої половини 1930-х років. Проте деякі питання, як наприклад, роль «Торгсину» в процесі виживання колишніх непманів України в цей період вивчені фрагментарно, хоча в історіографії такі спроби вже мали місце [3; 4; 6; 7; 8].

Щоб заповнити існуючу прогалину, автор статті поставив за мету проаналізувати діяльність і роль «Торгсину» в процесі постачання продовольчими товарами колишніх непманів України в умовах форсованої індустріалізації.

Хронологічні рамки статті – перша половина 1930-х років – тобто від створення до фактичного припинення функціонування «Торгсину».

Джерельну базу статті складають архівні документи. Оскільки реальна діяльність «Торгсину» була значною мірою утаємничена, документи про його функціонування не публікувалися. Джерельна база достовірна і достатня для розкриття теми статті.

В умовах сталінського «великого перелому», коли в країні відбувалася форсована індустріалізація та ліквідація приватнопідприємницького сектору, представники останнього – здебільшого колишні підприємці – опинилися в дуже складній життєвій ситуації. Гостру продовольчу кризу, що виникла в країні наприкінці 1920-х років, радянське керівництво намагалось максимально використати як один із важливих засобів викачування золотовалютних ресурсів заможних верств населення, насамперед непманських накопичень. З цією метою радянська держава відмовилася постачати хліб та інші продовольчі товари представникам «нетрудящих» верств, зокрема непманам. Уже 1928 р. нарком торгівлі СРСР А. Мікоян, озвучуючи позицію радянського керівництва з цього питання висловився в тому дусі, що держава не повинна постачати продовольством непманів [5, с. 19].

Виконуючи директиви найвищого радянсько-партійного керівництва уряд УСРР 19 лютого 1929 р. своєю постановою запровадив нормовану (карткову) систему постачання хліба населенню міст республіки. Але серед соціальних груп

населення, що мали право на продовольчі картки, перерахованих у цій постанові, зовсім не згадувалося про підприємців та представників інших «нетрудящих» верств населення [2, ф. Р.-845, оп. 3, спр. 1995 а, арк. 285]. Це означало, що увесь тягар щодо постачання непманів радянська держава перекладала на плечі самих підприємців.

За обставин, коли приватна торгівля хлібом, як і іншими продовольчими товарами, вже була ліквідована, коли адміністративним шляхом були закриті ринки та базари, а в державній і кооперативній торгівлі хліб відпускався лише за картками, практично єдиною можливістю вижити непманам та членам їхніх сімей була здача накопичених за роки непу золотовалютних «запасів» у магазини системи «Торгсин». Створена влітку 1930-х р. спочатку для торгівлі з іноземними громадянами спеціальна контора «Торгсин» (при Наркомторзі СРСР) з літа-осені 1931 р. відкрила свої двері і перед радянськими громадянами. В обмін на здану валюту та золото (в монеті, зливках, ювелірних виробках) вони могли купувати в крамницях «Торгсину» дефіцитний крам, а головне, продовольчі припаси – хліб, крупи, м'ясні вироби, овочі, фрукти тощо [6, с. 86-87]. В умовах гострої продовольчої кризи, а потім голодомору 1932–1933 р.р. реалізація власних золотовалютних накопичень через крамниці «Торгсина» дозволяла колишнім непманам та представникам інших категорій «непролетарського» населення уникнути загрози голоду та протриматися до кращих часів. Це в умовах радянської дійсності найчастіше перетворювалося для колишніх непманів на справжнє випробування та поневіряння з численними життєвими ризиками.

Слід відмітити, що діяльність самих крамниць «Торгсина» була організована не найкращим чином, що створювало немалі труднощі та проблеми для покупців. Як зазначалося в постанові колегії Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР (жовтень 1932 р.), низькою була якість обслуговування покупців, мали місце грубість з боку торгового персоналу, неухважність продавців, відсутність іноземної розмінної монети для видачі здачі покупцям [2, ф. Р.-4640, оп. 13, спр. 3, арк. 51].

Свого роду «бичем» і нелегким випробуванням були

довжелазні черги покупців біля крамниць «Торгсину», оскільки люди стояли в чергах нерідко по 4-5 днів, щоб отоварити свої чекові книжки, отримані в обмін за здану валюту [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 31]. Прагнучи викачати якомога більше золотовалютних цінностей у своїх клієнтів, місцеві крамниці «Торгсину» нерідко намагалися використати для цього механізм встановлення економічно невиправданих і необґрунтовано високих, що в 2-5 разів перевищували ринкові, цін і націнок на свої товари [2, ф. Р.- 4640, оп. 13, спр. 3, арк. 1]. За визнанням колегії Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР (жовтень 1932 р.) «... існуючі ціни «Торгсину» не могли стимулювати розвиток торгівлі значним контингентом товарів», що «привело до скорочення обігів і замороження великих залишків товарів на складах» [2, ф. Р.- 4640, оп. 13, спр. 3, арк. 51]. За даними Всеукраїнської контори «Торгсина» за 1932 р., «... внаслідок високої ціни борошно [на складах – Ю. В.] від довгого зберігання зіпсувалося», крім того, лише по Дніпропетровській обласній конторі «було повернуто 15 т. вершкового масла внаслідок його недоброякісності» [10, ф. 4051, оп. 1, спр. 39, арк. 9]. І це відбувалося в умовах жорстокого голоду і страшних людських страждань!

Також мало місце нав'язування примусового асортименту та нормованого (всупереч чинним інструкціям) відпуску клієнтам продовольчих та промислових товарів [2, ф. Р.-845, оп. 3, од. зб. 1995а, арк. 1, 48]. Стан торгівельних приміщень магазинів «Торгсину» був незадовільним: приміщення виявилися брудними, було відсутнє елементарне торгівельне обладнання тощо [2, ф. Р.-845, оп. 3, спр. 1995а, арк. 51]. Персонал крамниць не мав (навіть директори) відповідного спеціального одягу і своїм зовнішнім виглядом інколи навіть відлякував покупців. Ось приклад. Кервіник сумської філії «Торгсина» був одягнений у військову форму, що справляло негативний психологічний вплив на клієнтів (особливо непманів). Керівництвом «Торгсину» було запропоновано заборонити йому носити військову форму не лише на роботі в магазині, але й взагалі, оскільки це могло (через зменшення покупців) негативно позначалося на обігах крамниць. Отже, керівництво «Торгсину» мусило враховувати

іміджеві уподобання своїх заможних клієнтів [2, ф. Р.-845, оп. 3, спр. 1995а, арк. 47].

Діяльність «Торгсину» привертала увагу різного роду ділків і спекулянтів, в тому числі і з контингенту колишніх непманів, які намагалися використати наявні можливості задля власного збагачення. Причому часто-густо вони діяли за домовленістю з торговим персоналом «Торгсину». За висновком одного з перевіряючих (1933 р.), у нього склалося враження, «...що у Києві та Одесі між продавцями і покупцями-спекулянтами стерлася будь-яка межа» [2, ф. Р.-4640, оп. 13, спр. 6, арк. 4]. У листі (травень 1934 р.) керівництва «Торгсину», повідомлялось, що в Маріуполі та Харкові в магазинах «Торгсину» відбуваються спекулятивна купівля та перепродаж товарів, а спекулянти мають найтісніший зв'язок з продавцями «Торгсину» [2, ф. Р.-4640, оп. 13, спр. 13, арк. 33]. За інформацією Кременчуцької контрольної комісії РСІ (1934 р.), у стінах «Торгсину» «...на очах трудящих відбувається спекуляція, скуповування та перепродаж купленого краму спекулянтам» [2, ф. Р.-4640, оп. 13, спр. 16, арк. 1]. У зв'язку з необхідністю припинення спекулятивної практики керівництвом «Торгсину» навесні 1935 р. вважало за необхідне провести арешти та показові судові процеси над спекулянтами торгсінівськими книжками [2, ф. Р.-4640, оп. 13, спр. 20, арк. 23].

В умовах жорстокого голоду початку 1930-х р.р. основним «об'єктом» купівлі були саме продовольчі товари. За даними з місцевих контор «Торгсину» (осінь 1932 р.), «населення, головним чином, забирає в обмін на золото борошно, цукор та крупи, а решту краму (мануфактуру, готовий одяг, галантерею) майже зовсім не бере». Згідно підрахунків автора статті, понад 80% грошових надходжень були отримані крамницями «Торгсину» за реалізацію саме цих продуктів [2, ф. Р.-4640, оп. 13, спр. 13, арк. 1].

Уже саме відвідування крамниць «Торгсину» нерідко було пов'язане з великим ризиком для здатчиків золота та іноземної валюти, оскільки можна було не лише втратити золотовалютні цінності (що в тих умовах загрожувало голодною смертю), але і власну свободу. Хоча вважалося та навіть гарантувалося, що «Торгсин» забезпечує недоторканність здатчиків золотовалют-

них цінностей [2, ф. Р.-4640, оп. 11, спр. 3, арк. 4], практика свідчила про зовсім іншу реальність.

Справа в тому, що діяльність «Торгсину», всіх його філій та крамниць знаходилася під пильним контролем правоохоронних та податкових органів. Силові структури, насамперед органи ДПУ, НКВС, міліція і карний розшук, починаючи з 1930 р. проводили так звану «золоту кампанію» – довготривалу акцію з вилучення у колишніх непманів золотовалютних ресурсів, накопичених за роки непу. Ця робота суттєво активізувалася з 1931 р. [7, с. 116]. Звичайно, що, відвідуючи крамницю «Торгсину» здатчики золота і валюти автоматично опинялися в полі зору «компетентних органів». Агенти ДПУ, міліції і податкових органів затримували здатчиків цінностей біля крамниць «Торгсину», або навіть у самих магазинах, проводили обшуки в них особисто та на їхніх квартирах, конфісковуючи знайдені золото, валюту й куплені товари. Внаслідок цих дій правоохоронців у населення складалося стійке враження, за фразою одного з повідомлень на ім'я голови управління «Торгсину» Сташевського (грудень 1932 р.), що «*«Торгсин» є пасткою [для] здатчиків золота»* [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 90]. Арешти, обшуки і конфіскація цінностей дозволяла представникам ДПУ-НКВС виконувати встановлений для них керівництвом країни план із «мобілізації» золота і валюти. Архівні фонди «Торгсину» містять чимало інформації про такі дії агентів ДПУ, міліції та податківців. Так, деякі з великих здатчиків цінностей у крамниці «Торгсину» Києва відразу ж потрапили в поле зору правоохоронних органів. У Києві серед таких виявилися А. Ю. Бабель, який здав 58 кг срібла, С. М. Рабінович – 14,7 кг., М. Ш. Лернер – 24, 2 кг., Д. М. Хмельницький – 81,7 кг. і т.д. [1, ф. Р.-610, оп. 2, спр. 8, арк. 8]. У м. Вознесенськ Одеської області органами ДПУ були заарештовані 9 дрібних підприємців – приватних пекарів, коли вони здавали іноземної валюти на 2000 крб. золотом у «Торгсин» [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 67]. За повідомленням Донецької обласної контори «Торгсина», «спостерігалися випадки, коли місцеві фінінспектори «осаждали» нашу клієнтуру у дворі ... магазинів, вимагаючи від них фінансових зборів». Якщо клієнт відмовлявся платити, у нього відбирався товар. Наприклад, у

покупця Плінера відібрано 9 пудів цукру, в іншої громадянки – 5 пудів борошна тощо [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 58].

Київська обласна контора «Торгсину» повідомляла, що місцевий фінвідділ затримує в платників податків, що мають заборгованість, заборні книжки «Торгсину» та квитанції за здане золото, з тим щоб обернути їх на покриття боргів [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 72].

Було чимало випадків, коли агенти ДПУ і міліції арештовували й обшукували здатчиків золота і валюти прямо в магазинах «Торгсину». Наприклад, у крамниці №3 Київської обласної контори «Торгсину» 27 серпня 1932 р. з'явився співробітник міліції С. Г. Бейгул і почав обшукувати покупців. Обшук припинився тільки після наполегливих вимог завідувача магазином [7, с. 116].

Чернігівський відділ ДПУ (1932 р.), вимагав валютних внесків від здатчиків валюти. При цьому представник ДПУ роз'ясняв, що якщо в них знайшлась валюта для «Торгсина», то повинна знайтись валюта і для ДПУ [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 86].

У Києві в громадян В. Вахнянського та Ф. Чудновського конфісковано товари, що були куплені в «Торгсині». При цьому в Ф. Чудновського, що отримав від доньки-громадянки США 20 доларів та купив борошна і цукор, товар конфіскували, а його самого протримали 11 днів у в'язниці [1, ф. Р-610, оп. 2, спр. 1, арк. 25-27]. У грудні 1932 р. у Харкові мав місце випадок арешту міліцією великого переказоотримувача валюти, який купив в універмазі «Торгсину» 32 кг. борошна [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 71].

Але особливою масштабністю відзначилися дії правоохоронних органів у Вінниці. Тут, судячи з повідомлення керівника Вінницької облконтори «Торгсину» (жовтень 1932 р.), мали місце випадки масових арештів переказоотримувачів [валюти] та держателів готівкової золотої та іноземної валюти. Лише за одну ніч у середині липня 1932 р. в місті було заарештовано 80-90 чол. [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 76]. Оскільки подібні випадки ставали надто розповсюдженим та буденним явищем, вони вкрай негативно позначилися на

іміджі «Торгсину», а це внаслідок відтоку здатчиків цінностей спричинило скорочення обігів багатьох його крамниць та філій. Так, внаслідок операцій органів ДПУ проти валютників у Херсоні в листопаді 1932 р. щоденна виручка крамниць «Торгсину» скоротилася в 7 разів [7, с. 118]. Аналогічні випадки, хоча й меншого масштабу, спостерігалися тоді й у Києві, Харкові, Кременчуку й т.д. [2, ф.Р.-4640, оп. 13, спр. 20, арк.4; 9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 65, 86, 90].

Про такі незаконні дії правоохоронних органів керівництво «Торгсину» вимушено було повідомити Наркомторг СРСР у грудні 1932 р.: «Ми маємо ... зведення з місць, з яких видно, що місцеві органи ОДПУ, карного розшуку та міліції, всупереч обіжного листа ЕКВ [економвідділу – Ю. В.] ДПУ, здійснюють незаконні арешти осіб, що купують товари в «Торгсині», або отримують інвалюту із закордону. Деякі представники ОДПУ та міліції вимагають передання їм отриманої на ім'я «Торгсину» із закордону валюти...» Але при цьому керівництво «Торгсину» найбільше непокоїло те, що: «... найгірше всього..., що про ці дії дізналися закордоном, і ворожа нам преса ... використовує ці факти проти нас» [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 86].

Для запобігання подібним випадкам, що ставили під загрозу саме виконання директивних державних планів з мобілізації золотовалютних цінностей населення, керівництво «Торгсину» на вимогу місцевих філій неодноразово змушено було звертатися до керівництва ОДПУ в Москві з тим, щоб припинити практику арештів здатчиків цінностей біля і в крамницях «Торгсину» [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 26, арк. 83; 9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 102]. Органи прокуратури змушені були «реагувати» на звернення представників «Торгсину». Так, таємний обіжник, за підписом наркома юстиції УСРР і генерального прокурора республіки В. Полякова від 25 грудня 1932 р., вимагав від органів прокуратури всіляко сприяти роботі «Торгсину». Дії місцевих податкових органів, міліції і розшуку, щодо арештів покупців і відбирання закуплених у крамницях «Торгсину» товарів тощо характеризувалися як «неправильні». Винних у подібних випадках правоохоронців наказувалося притягати до кримінальної відповідальності [1, ф. Р-610, оп. 2, спр. 1,

арк. 5]. Проте, як свідчать документи, практика незаконних арештів, обшуків, вилучення золотовалютних цінностей і товарів, куплених у «Торгсині», продовжувалася й надалі [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 148, арк. 102]. Магазины «Торгсину» ніяк не гарантували (як певний час вважалося) конфіденційності здатчикам золота і валюти. Про це, зокрема свідчить таємний лист голови Всесоюзного об'єднання «Торгсин» М. А. Левенсона (вересень 1935 р.). У цьому обіжному листі М. А. Левінсон роз'яснював керуючим конторами на місцях, що «працівники НКВС мають право в потрібних випадках вимагати довідки про кількість зданих окремими особами побутових цінностей, а також прізвища і адреси цих осіб ...» [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 168, арк. 39].

Навіть у тому випадку, коли здатчики цінностей успішно пройшов усі випробування (тобто здав валюту, відстояв чергу, купив потрібний крам), це ще ніяк не гарантувало йому, що він може спокійно привезти куплений товар додому, оскільки було зафіксовано чимало випадків, коли товари, набуті за інвалоту в крамницях «Торгсину», затримувалися міліцією, ДПУ, податківцями на вулиці та вилучалися [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 23]. Ще гірше ситуація складалася у випадку, коли покупець мав перевезти набутий крам в іншу місцевість залізницею або водним шляхом. Як свідчать документи, було чимало випадків, коли товари, куплені за валюту в «Торгсині», при транспортуванні залізницею або водним шляхом в інші місцевості вилучалися органами міліції та ДПУ [9, ф. 4433, оп. 1, спр. 149, арк. 23, 24]. Зі свого боку, залізничі нерідко відмовлялися видавати дозвіл пасажирам на перевезення товарів, куплених у «Торгсині», не зважаючи на видані їм довідки про місце купування краму [2, ф. Р-4640, оп. 13, спр. 3, арк. 56]. За таких умов ризику особливо крупних клієнтів «Торгсину» значно зростали, створюючи атмосферу нервової напруги, невизначеності та невпевненості.

Відчутною була частка мобілізованих «Торгсином» коштів із населення України. З понад 273,4 млн. крб. золотом чистої виручки загальносоюзного «Торгсину» частка України, за далеко неповними даними, щонайменше перевищувала 14,7%

(або понад 40 млн. крб. станом на 1 лютого 1934 р.). Це майже дорівнює сукупній вартості «Дніпробуду» та ХТЗ [6, с. 100-101; 10, ф. 4051, оп. 1, спр. 39, арк. 487]. Це був її буквально «золотий» жертвний внесок в індустріалізацію суспільства.

Підводячи підсумок, слід сказати, що діяльність закладів «Торгсину» відіграла значну роль у постачанні непманів-підприємців продовольчими товарами. В умовах гострої продовольчої кризи, а потім і голодомору 1932–1933 рр., жорсткого нормованого розподілу продовольства з яскраво вираженим класовим підходом «Торгсин» був чи не єдиним можливим легальним каналом набуття непманами (і взагалі «нетрудящими» категоріями населення) продовольства, а відтак і можливістю, хоча і ризикуючи, але якось вижити, протриматися до «кращих часів». Не випадково розквіт діяльності системи «Торгсину» припав саме на голодні 1932–1933 роки. Використовуючи виключно вигідну для себе ситуацію, що склалася на продовольчому ринку внаслідок голоду, застосовуючи механізми нееквівалентного обміну зі споживачами, завищуючи ціни на свої товари, «Торгсин» спромігся забезпечити для держави надходження чималих золотовалютних ресурсів від населення, зокрема від колишніх непманів.

Поряд із податковими та правоохоронними органами «Торгсин» забезпечував, але без будь-якого насильства, мобілізацію великих коштів для потреб форсованої модернізації країни. Це було важливо в умовах відсутності великих зовнішніх інвестицій.

Примітки

1. Державний архів Київської області.
2. Державний архів Харківської області.
3. Марочко В. І. «Торгсин» : золота ціна українських селян у роки голодомору 1932–1933 р.р. / В. І. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – №3.
4. Мельничук О. Грошові перекази, як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР / О. Мельничук // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2010. – Вип. 36.

5. Микоян А. И. Продовольственное снабжение и наши задачи / А. И. Микоян. – М.-Л., 1930.
6. Осокина Е. А. За зеркальной дверью «Торгсина» / Е. А. Осокина // Отечественная история. – 1995. – №2.
7. Осокина Е. А. Советская жизнь : обыденность и испытания / Е. А. Осокина // Отечественная история. – 2004. – № 2.
8. Осокина Е. Золото для индустриализации. Торгсин / Е. Осокина. – М., 2009.
9. Російський державний архів економіки.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

УДК: 355.134.1:355.48(47+55) «1941/1945»

Нагородний інститут почесних звань Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни

Воронін В. М.

Досліджено історію розвитку у вітчизняній нагородній системі практики відзначення почесними званнями у роки Великої Вітчизняної війни, удосконалення документально-правової бази цього нагородного інституту і його значення для досягнення Великої Перемоги.

Ключові слова: Нагородна система, почесні звання, УРСР, Велика Вітчизняна війна, Положення про почесні звання Української РСР.

Воронин В. Н. Наградной институт почетных званий Советской Украины в годы Великой Отечественной войны. Рассмотрено историю развития отечественной наградной практики почетными званиями в годы Великой отечественной войны, совершенствование документально-правовой базы

данного інститута и его значение для достижения Великой Победы.

Voronin V. M. Institute Award honors Soviet Ukraine during Great Patriotic war. Researched the history of the domestic system of awards celebration honors the practice during Great Patriotic War, improvements documented framework of the award of the Institute and its importance for achieving the Great Victory.

Key words: System of awards, honors, USSR, the Great Patriotic War, the provisions of honors Ukrainian SSR.

Нагородження почесними званнями Української РСР у роки Великої Вітчизняної – одна з цікавих сторінок в історії вітчизняної нагородної системи. Навіть у найтяжчі часи війни продовжувалося нагородження почесними званнями, а й сам цей важливий інститут нагородної системи постійно розвивався та вдосконалювався.

Про це йдеться в класичному дослідженні з історії вітчизняної фалеристики «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини», втім, ця проблема продовжує залишатися актуальною.

Як відомо, з початком Великої Вітчизняної війни територія УРСР була в 1941–1942 роках повністю окупована і більшість державних установ, ряд промислових підприємств, науково-дослідних центрів та осередків евакуювали в інші регіони СРСР, де вони відразу ж активно розгорнули свою роботу.

Незважаючи на вкрай важкі умови евакуації, вище радянське і партійне керівництво СРСР всіляко сприяло роботі республіканських органів влади УРСР поза межами української території. Не можна не погодитися із наступною тезою «Української фалеристики» щодо причин розвитку нагородної системи УРСР у роки війни: «...в нещадних умовах війни та за складних дипломатичних відносин з антигітлерівськими союзниками роль зовнішньополітичного представництва УРСР, навіть формально декларована, набула неабиякої ваги». [1, с. 309]

Безумовно, нагородна система УРСР активно використовувалася як пропагандистський елемент для зовнішньополітичних цілей СРСР. Однак слід доповнити,

що, як мінімум, не менш вагомим чинником був і внутрішній. Продовження функціонування в умовах війни нагородної системи УРСР (яка була суто цивільною на відміну від союзної) повинно було укріпити дух народу, його мужність у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Коли в час війни нагороджувалися діячі мистецтва, науки і культури це ще раз символічно засвідчувало непорушну впевненість у кінцевій перемозі та намагання вже зараз почати будувати нове мирне життя.

Показово в тому числі, що нагородження почесним званням заслуженого діяча науки УРСР продовжувалося ще навіть до початку перелому у ході війни (хоча стало значно більш інтенсивним у 1943 році, після Сталінградської битви).

Так, у лютому 1942 року почесне звання Заслуженого діяча науки було присвоєно відомому вченому І. М. Іщенку [2, спр.8-15]. За період із листопада 1942 по жовтень 1943 року цього почесного звання були удостоєні видатні українські вчені різних галузей науки О. М. Ястребов, П. П. Будников, Г. М. Гуревич, В. С. Деркач, Б. М. Маньковський, О. В. Нагорний, І. О. Поваженко, М. С. Спіров, Г. О. Татарінов [1, спр. 20].

У 1943 році нагородження почесними званнями різко збільшилося у порівнянні з вкрай важким 1942 роком. Після Сталінградської битви заслуженими діячами науки УРСР стали Ф. А. Уфимцев, М. М. Цехновіцев, С. Х. Чавдаров; заслуженими діячами мистецтва УРСР – М. Г. Дерегус, Д. Г. Євтушенко, В. І. Касіян, П. О. Козицький, М. Г. Лисенко, П. Д. Муравін, О. С. Пашенко, М. А. Шаронов; народними артистами УРСР – Д. С. Антонович-Будло, Ф. А. Барвінська, М. К. Висоцький, Л. М. Гаккебуш, Л. П. Карташов, В. Г. Магара, Г. В. Маринич, Г. М. Полежаєв, О. Г. Сердюк, В. М. Чистякова [1, с. 310]. Почесного звання Заслуженого артиста УРСР у 1943 році було удостоєно 35 видатних діячів сцени.

Але в ці роки нагородна система (у тому числі інститут почесних звань) не лише функціонувала а й активно розвивалася. Надзвичайно показовим стало прийняття 11 жовтня 1943 року, незадовго до звільнення столиці України, Указу Президії Верховної Ради УРСР про встановлення звання Народний

художник УРСР. Відповідно до тексту Указу це звання було встановлено для видатних діячів образотворчого мистецтва УРСР, що відзначилися своїми творами в галузі живопису, скульптури, графіки, декоративного і прикладного мистецтва [3, ст.24].

Другим пунктом Указу визначалося, що почесне звання Народний художник УРСР присвоюється виключно Президією Верховної Ради УРСР. Це свідчило про високу престижність цієї нової нагороди, враховуючи, що саме Президія Верховної Ради формально вважалася в радянській системі найвищим органом влади (хоча реальна влада і належала партійним органам) [3, ст. 24].

Показово, що саме у період Великої Вітчизняної війни питання присвоєння почесних звань було остаточно упорядковано і ретельно унормовано до найменших деталей. Це можна пояснити кількома факторами, з яких особливо потрібно виокремити два визначальних.

На першому місці безумовно стоїть фактор укріплення народного духу для досягнення кінцевої перемоги – демонстрація того, що навіть у роки війни країна розвивається, і її видатні люди отримують належну високу оцінку з боку держави.

Іншим фактором було те, що з початком Великої Вітчизняної війни державне керівництво СРСР взяло курс на укріплення всіх інститутів державного управління та різкого зниження рівня революційної риторики. Це призвело у тому числі до формалізації та правової уніфікації ряду сфер, які до цього часу були більше під впливом «революційної свідомості», ніж у правовому полі. Нагородна система була і залишається одним з необхідних і вкрай важливих атрибутів державності і новий державний курс не міг її не торкнутися.

В 1944 році нагородження почесними званнями було надзвичайно активним.

Наведемо лише нагородження найбільш відомих діячів різних сфер. Так, у 1944 році почесне звання Заслуженого діяча науки УРСР було присвоєно К. Г. Воблomu, О. М. Диннику, Г. Ф. Проскурі, М. В. Птусі, О. І. Смирнову-Замковому, М. Г. Холодному. Почесним званням Заслуженого діяча мистецтв УРСР був нагороджений М. І. Вериківський, а Народного художника УРСР –

А. М. Браславський-Страхов, К. Д. Трохименко. Почесне звання Заслуженого лікаря УРСР отримали видатні медики В. В. Іванов, М. М. Міхно, Г. К. Гнідий, А. Й. Плашевський. Заслуженим артистом УРСР став О. Н. Сорока [1, с. 310].

Однак, необхідно зазначити, що при цій великій кількості нагороджень не існувало єдиного правового документу, що унормовував би всі питання нагородження почесними званнями УРСР. Згадану негативну обставину цілком усвідомлювало вище партійне-державне керівництво і вже 26 вересня 1944 року була прийнята Постанова Президії Верховної Ради УРСР про затвердження Положення про почесні звання Української РСР (Постанова була підписана Головою Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухою і Секретарем Президії Верховної Ради УРСР О. Межеріним) [4, с. 14]. Затвержене Положення стало ознакою остаточної уніфікації інституту нагородження почесними званнями та повністю унормувало його правове поле.

Необхідно більш докладно розглянути його зміст, враховуючи надзвичайно велике значення прийняття Положення про почесні звання Української РСР для подальшого розвитку цієї частини вітчизняної нагородної системи. Першим, найголовнішим пунктом Положення, було визначено, що почесні звання Української РСР присвоюються виключно Президією Верховної Ради Української РСР. Далі йдеться про коло осіб, які мали право на нагородження, і докладний перелік заслуг, за які присвоюється кожне почесне звання.

Наведемо згаданий перелік, виходячи з того, що він унормував на кілька десятиріч практику присвоєння почесних звань у тій чи іншій галузі:

- Звання Заслуженого діяча науки і техніки, або звання Заслуженого діяча науки Української РСР, повинно було присвоюватися за особливо цінні труди в галузі науки і техніки, за особливо важливі для соціалістичного будівництва відкриття й винаходи або за видатну науково-практичну й науково-популяризаторську діяльність.
- Звання Народного художника Української РСР повинно було присвоюватися живописцям, скульпторам, графікам та архітекторам, які створили видатні твори в галузі живопису,

скульптури, графіки, архітектури і декоративно-прикладного мистецтва, які мали особливі заслуги в справі розвитку мистецтва.

- Звання Народного артиста Української РСР повинно було присвоюватися режисерам і артистам театру, кіно, естради, цирку, капели, композиторам, диригентам, музикантам, що володіли винятковою виконавчою майстерністю, що створили видатні художні твори, вистави, кінофільми, музично-виконавчі твори і мали особливі заслуги в справі розвитку мистецтва.
  - Звання Заслуженого діяча мистецтв Української РСР присвоювалось режисерам, артистам, художникам, скульпторам, архітекторам, композиторам, диригентам, педагогам художніх учбових закладів, що створили великі за своїм значенням твори мистецтва або мали значні заслуги в справі виховання й підготовки художніх кадрів, а також у створенні наукових праць у галузі мистецтва.
  - Звання Заслуженого артиста Української РСР присвоювалось режисерам, артистам театру, кіно, естради, цирку, капели, композиторам, диригентам, музикантам, що володіли високою майстерністю, створили високохудожні образи, вистави, кінофільми, музично-вокальні твори і своєю діяльністю сприяли розвитку мистецтва.
  - Звання Заслуженого вчителя школи Української РСР присвоювалось вчителям початкових, неповних середніх, середніх, спеціальних і педагогічних шкіл, які мали стаж педагогічної роботи не менше 10 років, за видатні успіхи в справі навчання дітей, виховання в них почуття любові й відданості Батьківщині.
  - Звання Заслуженого лікаря Української РСР присвоювалось лікарям лікарських дільниць, амбулаторій, родильних будинків, лікарень, поліклінік, лікувально-профілактичних, санітарних установ і органів охорони здоров'я, які пропрацювали в цих установах не менше 10 років і особливо відзначились у своїй практичній діяльності в галузі охорони здоров'я [4, с. 14].
- У Положенні чітко визначався й уніфікований порядок подання до нагородження усіма без винятку, існуючими на той

час почесними званнями. Відповідно до встановленого нового порядку, почесні звання присвоювалися за поданням народних комісаріатів і Управління в справах мистецтв при Раднаркомі Української РСР. Також про присвоєння почесних звань могли порушити клопотання районні, міські ради депутатів трудящих та їх виконавчі комітети, партійні, профспілкові й інші громадські організації перед виконавчими комітетами обласних рад депутатів трудящих, які повинні були вносити свої пропозиції до відповідних наркоматів або Управління в справах мистецтв при Раднаркомі Української РСР.

Також у Положенні вперше унормувалося питання видачі всім особам, які отримали почесне звання, особливої грамоти Президії Верховної Ради УРСР.

Вперше також було унормовано питання щодо позбавлення почесного звання. Положенням було визначено, що позбавлення почесного звання може бути проведено тільки Президією Верховної Ради Української РСР.

Нове Положення не залишилося на папері, а відразу почало активно застосовуватися на практиці і почесними званнями відповідно до нової правової практики почали нагороджувати широке коло осіб.

У цілому можна констатувати, що в період Великої Вітчизняної війни інститут нагородження почесними званнями зіграв важливу роль у патріотичному піднесенні населення Радянської України в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Не менш важливим для розвитку нагородної системи України стало те, що саме в роки Великої Вітчизняної війни інститут нагородження почесними званнями остаточно набув правового унормування, що стало визначною віхою у всьому розвитку нагородної системи України.

Примітки

1. *Українська фалеристика: 3 історії нагородної спадщини: У 2 кн. / Редкол. : Б. Є. Патон (голова) та ін. – К, 2004. – Кн. 1.*
2. *ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 8-15.*
3. *Відомості Верховної Ради УРСР. – 1944. – № 5.*
4. *Відомості Верховної Ради УРСР. – 1945. – № 7-8.*

УДК 329.11(477)«19»

До питання про потенціал українського консерватизму в суспільному русі Наддніпрянщини початку ХХ ст.

Наумов С. О.

У статті розглядаються можливості для становлення українського політичного консерватизму, які існували на початку ХХ ст. у суспільному русі Наддніпрянщини, та обставини, які сприяли чи перешкоджали їх реалізації. Відзначається, зокрема, несприятливий вплив суспільно-політичної ситуації в Російській імперії та народницько-соціалістичної орієнтації українського руху.

Ключові слова: консерватизм, український рух, націєтворення, еліти.

Наумов С. А. К вопросу о потенциале украинского консерватизма в общественном движении Надднепрянщины начала ХХ в. В статье рассматриваются возможности для становления украинского политического консерватизма, существовавшие в начале ХХ в. в общественном движении Надднепрянщины, и обстоятельства, способствовавшие или препятствовавшие их реализации. Отмечается, в частности, неблагоприятное влияние общественно-политической ситуации в Российской империи и народническо-социалистической ориентации украинского движения.

Ключевые слова: консерватизм, украинское движение, нациестроительство, элиты.

Naumov S. O. The Problem of Ukrainian Conservatism's Potential in the Social Movement of Naddnipyryanshina (early XXth century). This article explores the possibilities for the establishment of Ukrainian political conservatism that existed at the beginning of the 20th century in the social movement of Naddnipyryanshina, and the circumstances contributing to or impeding their implementation. In particular, the adverse impact of the socio-political situation in the

© Наумов С. О., 2013

Russian Empire and people's democratic and socialist orientation of the Ukrainian movement is marked.

Key words: conservatism, Ukrainian movement, nation building, elites.

Теоретики консерватизму справедливо вказують на труднощі, пов'язані з виробленням релевантної дефініції та типологізації (як ідеології, світогляду чи культурної традиції) цього визначного феномену у світі ідей та суспільних практик [див.: 8]. Окремим випадком проблем такого роду є складнощі з розрізненням певних течій консерватизму й націоналізму та існуванням націонал-консерватизму. Український різновид консерватизму періоду його становлення ще й погано піддається виявленню, ідентифікації та опису.

Традиційно і слушно вважається, що ідейно-організаційна структура українського руху в Російській імперії була неповною через відсутність консервативної течії [5, с. 69; 12, с. 126; та ін.]. Це здебільшого пов'язується з неповною соціальною структурою української нації, несформованістю національної еліти, найбільш сприйнятливої до консервативних ідей. Вважається, що територіальні еліти Наддніпрянщини – економічні, політичні, культурні, значна частина яких була українською («малоросійською») за походженням і навіть (істотно меншою мірою) за мовою та культурною традицією (виховання, спілкування, побут, світогляд тощо), були глибоко інтегровані до імперської системи і щонайбільше поєднували домінуючу імперську лояльність з маргінальними елементами локальної етнокультурної прихильності. Щоправда, останнім часом немало зроблено для подолання апріорних стереотипних уявлень про етнічний склад, світогляд, ціннісні орієнтації, суспільну поведінку цих еліт [див.: 20, с. 7-12]. Так, «результатом проведених досліджень стала поступова відмова від образу «забитого», «темного», геть зрусифікованого панотця-формаліста, котру заступила констатація українофільської спрямованості культурницької діяльності частини православного кліру українських єпархій протягом означеного періоду» [20, с. 15]. Та

в будь-якому разі участь у «сепаратистському» (як він трактувався російською владою на початку ХХ ст.) українському русі була для них не просто не актуальною, а неможливою.

Іншою причиною непопулярності консервативних ідей у середовищі «свідомого українства» можна вважати дискриміноване й принизливе, з його точки зору, становище української нації в Російській імперії, що робило нонсенсом орієнтацію на утримання, консервацію існуючих умов, збереження якихось елементів імперських порядків, «зовнішніх» щодо нації цінностей.

Але при цьому далеко не завжди враховується, що обидва ці чинники (умовно кажучи, соціальний і політичний) не залишалися незмінними, статичними. Їхня мінливість стимулює пошук можливих відхилень (флуктуації) від основної лінії розвитку, виявлення обставин і чинників другого порядку, які їх зумовлювали, а також наслідків таких відхилень. Це завдання виходить за межі нашої статті, до того ж для його вирішення необхідні ґрунтовні емпіричні дослідження. Тому цьому обмежимося визнанням того, що, на думку автора, на початку ХХ ст. у Російській імперії, по-перше, такі обставини й чинники мали місце, а по-друге, в суспільстві, в тому числі серед його політично активної частини, існував кадровий потенціал для українського консерватизму – його поки що не актуалізована соціальна основа.

В українському русі такі діячі і групи були присутні в несоціалістичній (попри всю популістську риторичку цих політичних сил) частині його спектру – в середовищі лібералів/націонал-демократів (Загальна організація, УДП-УДРП, ТУП) та націонал-радикальної УНП. Згадані еліти, зокрема, були достатньо широко представлені в УДП-УДРП: в її керівництві, за дослідженням С. Іваницької, «приблизно в рівній мірі були наявні журналісти, юристи, діячі земського та міського самоврядування, землевласники» [7, с. 77]. Відомі спроби зробити з М. Міхновського ідеолога українського націонал-консерватизму [див., напр.: 1, с. 42; 13, с. 71]. Це стосується й людей із подвійною культурною ідентичністю та політично лояльних – тих, кого можна віднести (за лексикою того часу) до «українофілів», котрі обмежувалися

виключно культурницькою роботою й заперечували політичну діяльність, а також «малоросів», небайдужих до культури й минулого своєї Батьківщини, але далеких від проблем її сьогодення, інактивних у громадських справах. У російському політичному таборі «живильним ґрунтом» для українського консерватизму могли стати представники центристських і правочентристських партій і організацій – кадетів, октябристів тощо, а також навіть монархістів (як виняток). Таку можливість у загальних рисах відзначав ще І. Лисяк-Рудницький, вказавши, що «під тиском реакційної політики російського уряду, з одного боку, й під натиском українського соціального радикалізму, з другого – українські консервативні діячі знаходили своє політичне оформлення на базі російського реакційного консерватизму й ставали імперськими російськими діячами, зрештою часто не втрачаючи почуття свого етнічного походження та українського територіального патріотизму...» [12, с. 126].

Властиві їм риси: небажання йти на відкрите протистояння з існуючим ладом або й прихильність до нього, прагнення зупинити революційну стихію, наявність проукраїнських настроїв і симпатій, належність до економічного і/або політично панівного класу (буржуазія, дворянство) – за певних умов могли б перетворити цих людей на переконаних прибічників стабільного розвитку України як національної одиниці в імперській системі чи поза нею. Каталізатором мали стати насамперед помітні зрушення в становищі нації, які б засвідчили не лише її існування, а й силу, гідність та життєздатність; забезпечили хоча б мінімальні засоби її існування; зробили б належність до неї привабливою і престижною. З іншого боку, важливу роль мав відіграти суб'єктивний, свідомісний чинник: формування національної ідентичності, усвідомлення взаємопов'язаності власної долі з долею нації.

Прийнятність нашої побудови частково підтверджують події Першої російської революції та міжреволюційного (1907 – початок 1917 рр.) періоду. Вперше за імперської доби обидва зазначені чинники так чи інакше «запрацювали», а суспільство відчуло на собі їхній вплив: українці відкрито й голосно заявили про себе (наприклад, у думських кампаніях, через легальну пресу); їхню

мовно-культурну індивідуальність і гідність було підтверджено на найвищому фаховому рівні (Академією наук і університетами) і власними друкованими виданнями; відкрились раніше не бачені можливості для проявів національного життя; українська пропаганда стала повсякденним явищем, поширившись на майже неприступні до того території та соціальні верстви.

Результатом цього стали часткові зміни в структурі, складі учасників та ідеології українського руху. Отримані, хоч і вурізаному вигляді, політичні свободи та можливості для національно-культурного розвитку сформували в частини націонал-демократів переконання, що революційна, наступальна фаза політичного розвитку завершена і завданням часу є збереження та закріплення досягнутого. Навіть далека від політичної лояльності редакція полтавського «Рідного краю» на початку 1907 р. оптимістично стверджувала, що «Росія перейшла до конституційного ладу» [21, 1907, 7 січ., с. 3]. Активна спроба легалізації УДРП (таке завдання, зокрема, було поставлене на партійному з'їзді у квітні 1906 р. [21, 1906, 28 квіт., с. 3]) і менш помітна – частини УНП [23, с. 21], вказують на відносно примирення з існуючим режимом, перехід від боротьби проти нього до роботи щодо його вдосконалення. Інакше кажучи, в реформованій політичній системі частина українських діячів стала вбачати певні символічні цінності, боротися за збереження яких відтепер мало сенс.

Можна стверджувати, що помітну частину учасників і «симпатиків» українського руху, причому якраз несоціалістичного сегменту, перестала влаштовувати його тогочасна ідейно-організаційна структура. Прихильники згорання політичної активності й наступальності в УДП-УДРП врозріз із офіційним партійним курсом та позицією більшості проводили свою лінію в життя «явочним порядком» або й узагалі полишали партію. На цьому ґрунті, наприклад, у Чернігівській громаді стався єдиний у її історії розкол. Поміркована меншість у складі А. Верзилова, Г. Андрієвської-Кейданської, А. Шелухина та ще кількох осіб, отримавши належну частку коштів і літератури, утворила окрему громаду, яка, щоправда, виявилася недовговічною [3, с. 468]. Більш масштабним, але так само недовговічним явищем стала спроба створення Української народно-демократичної партії

вихідцями з УДП, УРП і УНП, швидше за все, у червні 1905 р. [18, с. 634; 24, с. 21], за іншими даними, на межі 1905-1906 рр. [2, с. 11; 23, с. 51].

Частина «українофілів» в умовах революційного піднесення стала політично активною і, за відсутності кращого, втягувалася в орбіту існуючих партій, навіть не будучи готовою сприйняти їхню ідеологію в повному обсязі. Показовим у цьому плані є Харків, де наприкінці 1905 р. безпартійна до того українська інтелігенція створила комітет УДП [16, с. 143-144], а згодом існували «курени», що поєднували позапартійних інтелігентів із УНП [4, с. 11].

Так звані «малороси», представлені в земських, агрономічних, освітніх та інших установах, нерідко забезпечували підтримку цими установами вимог, ініційованих українськими партіями. Яскравим прикладом може слугувати одностороннє рішення Ради Харківського університету 5 квітня 1905 р. з приводу урядових обмежень української («малоросійської») мови, в якому наголошувалось, що Рада «вважає своїм моральним обов'язком категорично висловитись про безумовну, історично цілком уже доведену, їх шкоду як для всієї Росії, для її інтелігенції, так і особливо для Малоросії в усіх формах її морального життя» [6, № 3, с. 4]. Позитивні рішення щодо українського мовного питання неодноразово ухвалювали губернські й повітові з'їзди вчителів, земства тощо [21, 1906, 20 січ., с. 14; 18 бер., с. 5; та ін.].

Прихильне ставлення до українських вимог, причому не тільки щодо національно-культурних прав, а й політичної автономії, виявила (всупереч офіційній лінії партії) низка кадетських організацій України [див., напр.: 21, 1906, 9 квіт., с. 12; 15 квіт., с. 13; 27, с. 144, 148]. Їхня підтримка мала винятково важливе значення для проходження національно свідомих депутатів до Державної Думи; зрештою, кістяк Української громади в I Думі, включно з її лідером І. Шрагом, склали члени Партії народної свободи. Є дані про еволюцію в бік українства й окремих октябристів. Так, на одному з засідань Полтавського відділу «Союзу 17 жовтня» виступив М. Ганько як «представник правої фракції українців» і поставив питання про необхідність зрівняння в правах української мови з російською. Показово,

що правомірність цього визнали й лідери організації Коваржик, Мезенцев, голова губернського земства Ф. Лизогуб – майбутній голова уряду Української Держави [21, 1906, 26 лист.].

Щодо російських правих свідчення такого роду найбільш невиразні. Але й вони дають підстави припускати, що в середовищі монархістів були діячі, котрі при всій своїй непримиренності до «мазепинства» (політичної складової українського руху), зберігали симпатії до культурних проявів українського («малоросійського») життя й за певних умов були готові їх підтримати, що в перспективі могло зробити їх хоча б ситуативними союзниками. Для прикладу, це було властиво навіть таким визначним діячам чорносотенного руху, як харків'яни А. Вязігін та Т. Буткевич. Перший зізнавався, що з захопленням читав твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, народні думи тощо [15, № 1-2, с. 76]. Іншому пізніше, в 1918 р., довелося виступати в ролі «українізатора» на посаді викладача предметів українознавчого циклу в харківській гімназії для дорослих [29, 24 верес.]. До речі, тоді ж повідомлялось, що основу Харківського відділення Української народної громади (політичної опори П. Скоропадського) склали якраз колишні члени Союзу російського народу [29, 1 жовт.]. Очевидно, був правий І. Лисяк-Рудницький, розрізняючи суто російський і «русифікований консерватизм», під яким він мав на увазі чорносотенців українського походження [12, с. 127].

Щоб зберегти таких людей для української справи, необхідно було докласти значних зусиль для їх дерусифікації, прищеплення української ідентичності й залучення до активної діяльності. Деяко в цьому напрямку робилося, принаймні, українськими правими: М. Міхновський займався «пропагандою самостійницьких ідей серед кіл, які нею зовсім не були захоплені...» – землевласників і підприємців [28, с. 14-15]; про увагу УНП до «творення української буржуазії» писав Б. Мартос [25, оп. 1, спр. 1, арк. 247 зв.], відповідні заклики містив харківський «Сніп» [22, 7 жовт., с. 2]. Проте ці заходи були, вочевидь, недостатніми ні за охопленням, ні за обсягом роботи. Ліві в цьому середовищі майже не працювали, а решта ставилася до нього інертно або й підозріло.

Для ілюстрації можна навести витяг з відомої в ті роки книжки діяча ТУП В. Приходька з красномовною назвою «Непевні елементи в українстві»: «Ми маємо в українському житті великий полк нового елементу. Цей елемент ще не зовсім закінчений і уявляє з себе сировий, необроблений матеріал. В який бік він рушить, як закінчить своє існування – чи увійде свідомою активною силою в українське життя, чи дасть нам нові партії «землячків» панів-українців, чи навіть ворогів – зараз не можна сказати. Ми тільки констатуємо, що питання, котрі хвилюють свідомих українців, – їм чужі, українська чиста мова, українська преса не зробились їх органічною потребою; ввійшовши в життя, вони не розбудять царства національної летаргії, вони не розпалють вогню українського національного життя й увесь свій вік будуть чужими на своїй землі. Розглядаючи цей полк нового елементу, жалкувати і дивуватись теж нічого: українська нація тепер – в процесі відродження і нові елементи то не що інше, як натуральні одкиди, неминучі при всякому процесі» [19, с. 27-28].

Тут присутнє не лише зверхне ставлення «старої гвардії» до поповнення, а й нерозуміння потреби залучення до націєтворення всіх соціальних верств, заперечення національної консолідації. Як уїдливо зазначав В. Липинський, «членом «української нації» міг бути тільки той, хто поступову й демократичну програму української інтелігенції визнавав і мандат на представництво народних інтересів в її руки складав. «Лівіші кадетів і правіші більшовиків» – ось були ті рамки, в яких могла існувати «українська нація». Все, що було поза ними, – це були не українці, це були в найкращім разі тільки «культурники», «українофіли» або смішні оригінали-самостійники, а то просто «малороси», «поляки», і взагалі всі разом люди з національного боку непевні...» [9, с. 45].

На нашу думку, вже на початку ХХ ст. ідейно-організаційна структура українського руху не відповідала повною мірою спектру політичних ідей і настроїв у суспільстві. Окремі групи українських діячів виявилися на становищі маргіналів, а частина потенційних учасників залишалась незадіяною. Задекларована українськими партіями прихильність до народницько-соціалістичної ідеології з обов'язковою опорою на трудящі маси і боротьбою проти їхніх класових ворогів означала засадниче

відторгнення заможних верств. Можливість для формування політичної течії консервативного напрямку (хоча б у початковій стадії) існувала, але не була здійснена через відсутність об'єктивних і суб'єктивних умов, про які йшлося вище.

Здавалося б, остаточно унеможливити її реалізацію мали політична реакція і суспільна депресія міжреволюційного періоду, тотальна підозра влади і значної частини суспільства щодо будь-яких проявів українського руху, який розглядався виключно крізь призму «мазепинства» й «сепаратизму». Проте насправді події розгортались за більш складним і водночас більш оптимістичним для українців сценарієм. Переддень і роки Першої світової війни в розвитку українського політичного руху були відзначені явищем, масштаби, зміст і наслідки якого історики, схоже, ще не до кінця усвідомлюють. Коротко кажучи, активним і найбільш численним елементом національної конспірації стало нове покоління – студентсько-учнівська молодь, погляди якої не вписувалися в існуючі партійні доктрини, відрізнялися радикалізмом, ревізіонізмом, своєрідністю і строкатістю. В такому середовищі варто було очікувати появи нових, альтернативних політичних ідей – і, можливо, в такій же мірі марно було б сподіватися на їх глибину і ґрунтовність.

З цієї точки зору показовим, а для нашої теми важливим є приклад харківського гуртка, відомого як «Українське національне коло», або «Коло незалежних» (1915–1916 рр.). Друга назва виразно вказує на прагнення гуртківців виокремитися з основної течії українського руху, запропонувати альтернативний курс. Ідея «Кола» належала А. Ковалівському (в майбутньому – відомому сходознавцю, професору Харківського університету), незадоволеному очевидним тяжінням до соціалізму Юнацької спілки Лівобережної України, до керівництва якої він належав. Про це свідчить і проект програми гуртка [26, оп. 4, спр. 20, арк. 68-69]. В ньому було піддано різкій, навіть образливій критиці ідеологію і практику українських організацій, головними вадами яких було названо орієнтацію на соціальні низи, захоплення соціалістичними ідеями, відсталість від європейської культури: «Відсталість, інертність, слинявість і хамство се основні прикмети «укр. соціалізму»». Патетично проголошувався

розрив з соціалістично-народницькою традицією: «Отже з сією хлопоманською частиною укр. молоді ми вважаємо себе роз'єднаними та й поставляємо наші ідеали попереду їхніх, як і самих себе вище за слинявий «демократизм»». Альтернатива вбачалася в «принципах націоналізму й шляхотності», «націонал-аристократизмі». Їх конкретизація в документі відсутня, проте очевидне прагнення авторів розширити соціальні й ідеологічні рамки українського руху, переорієнтувати його на «культурні» верстви, надати елітарності.

Було б спрощенням зараховувати програму «Кола» до консервативної ідеології, хоча б з огляду на особу його автора: очікувати від випускника гімназії цілковитої прихильності до консервативних ідей, а тим більше їх цілісного викладу було б марно. Та підстави стверджувати про наближення настроїв, поглядів А. Ковалівського та його однодумців до консерватизму, на нашу думку, є. Адже сам термін «консерватизм» уперше був застосований для позначення ідеології аристократичних верств, це явище генетично пов'язане з опозицією егалітарності, популізму, радикалізму [14, с. 132].

Не можна не помітити, що ідеї програми перегукуються з юнацьким намаганням В. Липинського (коли той був приблизно в такому ж віці, що й А. Ковалівський, теж закінчував гімназію та був учасником української учнівської громади) протистояти «ідейним соблазнам» соціалізму й радикалізму [17, с. 115], а також із ключовими компонентами його політичної ідеології: принциповою критикою демократії та визнанням винятково важливої ролі національної аристократії [див.: 10; 11].

Близькою до основ консерватизму можна вважати своєрідну спробу використання історичної традиції у справі творення національної еліти в регіональному розрізі, що мала місце теж у Харкові. За повідомленням жандармських агентів, датованим січнем 1917 р., О. Синявський і Х. Алчевська мали намір заснувати «просвітницько-політичну організацію в Слобідській Україні, котра знов поставила б цю частину України на перше місце в Україні й повела б за собою весь український народ до кращого майбутнього» [26, оп. 1, спр. 4521, арк. 17 зв.]. Організацію під назвою «Слобідсько-Українське товариство» передбачалося

створити з нащадків слобідського козацтва незалежно від їхньої партійної належності та мови спілкування на території Харківської, Курської та Воронезької губерній.

Спроби створення організацій з елементами консервативної ідеології, «організаційних ембріонів» українського політичного консерватизму є показовими з точки зору еволюції українського руху в цьому напрямку. Та не менш показово, що задум обох об'єднань не вдалося втілити в життя, а це не може не свідчити про вкрай обмежену чисельність прихильників такого роду ідей. На нашу думку, доречно говорити й про специфіку генези (і відповідно – початкового змісту) українського консерватизму як політичної ідеології: він зароджувався не стільки у відношенні з існуючою суспільною системою, скільки як реакція на ситуацію в українському русі, як заперечення його домінуючих ідейних і соціальних орієнтирів, котрі загрожували істотними деформаціями процесу українського націєтворення.

Примітки

1. Гелей С. Д. Політологія: Навч. посібник / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – 4-те вид., перероб. і доп. – Львів, 2001.
2. Голобуцький О. Микола Міхновський / О. Голобуцький // ОУН: минуле і майбуття. – К., 1993.
3. Грінченко М. Чернігівська Українська Громада : Спогади / М. Грінченко, А. Верзилів // Чернігів і Північне Лівобережжя : Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928.
4. Доленко В. А. Революція і моя участь у ній / В. А. Доленко // Пам'яті В. А. Доленка. – Мюнхен, 1975.
5. Дорошенко В. Українство в Росії: Новіші часи / В. Дорошенко. – Відень, 1917.
6. Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке // Вісник Книжкової палати. – 1996. – № 3-4.
7. Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття) / С. Іваницька. – Запоріжжя, 2011.
8. Консерватизм: Антологія / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 1998.

9. *Липинський В.* Листи до Братів-Хліборобів / В. Липинський // Дві концепції української політичної думки. Вячеслав Липинський – Дмитро Донцов. – Б. м., 1990.
10. *Липинський В.* Мораль і політична дія / В. Липинський // Консерватизм : Антологія. – К., 1998.
11. *Липинський В.* Національна аристократія / В. Липинський // Консерватизм : Антологія. – К., 1998.
12. *Лисяк-Рудницький І.* Консерватизм / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2.
13. *Лисяк-Рудницький І.* Напрями української політичної думки / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2.
14. *Майданюк В.* Консерватизм як ідеологія : критерії та основні принципи / В. Майданюк // Вісник СевНТУ. – Серія : Політологія. – Севастополь, 2010. – Вип. 112.
15. *Мирный труд.* – Харьков, 1914.
16. *Наумов С. О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. – Х., 2006.
17. *Осташко Т. С.* Вячеслав Липинський : постать на тлі доби / Т. С. Осташко // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2.
18. *Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.: Энциклопедия.* – М., 1996.
19. *Приходько В.* Непевні елементи в українстві. – К., 1909.
20. *Решет О. П.* Українське XIX століття : сучасні проблеми дослідження // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2011. – Вип. 19.
21. *Рідний край.* – Полтава, 1906-1907.
22. *Сніп.* – Харків, 1912.
23. *Українська партія самостійників-соціалістів (У. Н. П.).* – Відень; К., 1920.
24. *Феденко П.* Український громадський рух у XX ст.: Курс лекцій. – Подєбради, 1934.
25. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.* – Ф. 4000.
26. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві.* – Ф. 336.

27. *Шелохаев В. В.* Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии, 1907-1914 гг. / В. В. Шелохаев. – М., 1991.
28. *Шемет С.* Микола Міхновський / С. Шемет // Хліборобська Україна. – Відень, 1924-1925. – Кн. 5.
29. *Южный край.* – Харьков, 1918.

УДК 93:332.143

Джерела інформації та дезінформації населення промислово розвинутих регіонів України у 1917–1920 рр.

Попов В. Ж.

В статті розглядаються проблеми, пов'язані з розповсюдженням і використанням засобів масової комунікації в промислових районах України в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Вивчається ставлення до інформації різних політичних сил і соціальних верств. Визначається місце інформації в системі базових потреб населення в кризових умовах. Для пересічних мешканців отримання інформації в період соціально-політичних потрясінь набувало характеру життєво необхідної потреби. Володіння інформацією допомагало пристосуватися до нових обставин, обирати лінію поведінки відповідно до вимог, що змінювалися.

Ключові слова: національно-демократична революція 1917–1920 рр., промислові регіони України, засоби масової інформації, інформаційний вакуум, достовірність і актуальність інформації.

Попов В.Ж. Источники информации и дезинформации населения промышленно развитых регионов Украины в 1917–1920 гг.

В статье рассматриваются проблемы, связанные с распространением и использованием средств массовой коммуникации в промышленных районах Украины в период

национально-демократической революции 1917-1920 гг. Изучается отношение к информации различных политических сил и социальных слоев. Определяется место информации в системе базовых потребностей населения в кризисных условиях.

Ключевые слова: национально-демократическая революция 1917-1920 гг., промышленные регионы Украины, средства массовой информации, информационный вакуум, достоверность и актуальность информации.

V. Popov. Sources of information and disinformation of population of industrial regions of Ukraine in 1917-1920.

Problems related to distribution and using of the mass media in the industrial regions of Ukraine in the period of National-democratic revolution in 1917-1920 are considered in the article. The attitude of different political forces and social strata toward the information is studied. The role of information in system of basic necessities of population in crisis conditions is determined.

Keywords: National-democratic revolution in 1917-1920, industrial regions of Ukraine, mass media, information vacuum, accuracy and relevance of information.

Хто володіє інформацією – володіє світом. З іншого боку, вмело підготована дезінформація дозволяє маніпулювати громадською думкою. Інформацію та дезінформацію в усі часи використовували державні і політичні діячі. Потрібні їм відомості доносилися до аудиторії за допомогою засобів масової інформації, які особливого значення набувають у кризових умовах. Роль засобів масової інформації у суспільстві в період системної кризи становить науковий інтерес. Для розгляду значення інформації та її джерел для різних соціальних прошарків нами обраний період української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Засоби масової інформації певним чином формували громадську свідомість, яка, у свою чергу, впливала на практичні дії суспільства. Актуальним для сьогодення уявляється розгляд головних тем, які висвітлювалися пресою різних політичних напрямків, та визначення наслідків їх розгляду.

Газети, що виходили на теренах України, містили не тільки накази та розпорядження органів управління, але й фіксували спроби громадян пристосуватися до нових умов, трансформувати місцеве самоврядування, знайти відповідні методи суспільної взаємодії. Саме тому преса цього періоду є важливим історичним джерелом для вивчення повсякденної поведінки мешканців України в умовах безперервних бойових дій та пов'язаної з цим, часто несподіваної зміни влади.

Окремі аспекти зазначеної теми розглядалися вітчизняними істориками. Ситуація, що сприяла або перешкоджала появі та розповсюдженню в 1917–1920 рр. видань протилежної політичної забарвленості знайшла відображення у дослідженнях загального характеру [22; 24; 32]. Видавничу діяльність українських більшовиків за часів революції вивчав С. С. Радченко [27]. Інформаційні заходи Української держави на міжнародному рівні стали предметом уваги Д. В. Будкова [1]. Участь діячів культури у формуванні інформаційного простору в ці роки розкривається на відповідних сторінках «Нарисів історії української інтелігенції» [25]. У цілому вказана тема практично залишилася поза увагою істориків.

Метою запропонованої статті є вивчення ролі друкованих засобів розповсюдження інформації в повсякденному житті населення промислово розвинутих регіонів України у 1917–1920 рр. Для досягнення поставленої мети в статті розв'язуються наступні задачі:

- розглянути основні функції засобів масової інформації, що виходили в Україні в цей період;
- проаналізувати вплив друкованої інформації на суспільну свідомість;
- охарактеризувати значення інформації для повсякденної поведінки населення в період соціально-політичної кризи.

В умовах революції та викликаного нею громадського протистояння всі осередки влади, що змінювалися в Україні, були зацікавлені в появі нових газет, та поновленні виходу тих, що існували раніше. На газетних шпальтах мала розміщуватися інформація з метою формування підтримки населенням одних учасників боротьби за владу та протидії іншим. При Центральній

Раді, яка відстоювала демократичний принцип свободи друку, виходили газети всього політичного спектру: від анархістських до чорносотенних. На засіданні Центральної Ради 31 жовтня 1917 р. наголошувалося, що, «незважаючи на оповіщений загальний страйк, цього дня вийшли все-таки «Киевлянин» та «Робітнича газета». Учасники засідання не дивувалися з того, що «чорносотенний «Киевлянин» порушує страйк, оповіщений пролетаріатом», але факт виходу «Робітничої газети» пояснювали тим, що «ця газета дотримується більшовицького напрямку, і через те більшовики дозволяють їй виходити» [33, с. 378]. «Для боротьби із більшовизмом» була заснована восени 1918 р. у Полтаві газета «Рідний край». Її видавець Янчевецький публікував «різні статті і вісті, що стосуються Добровольчої армії, та підтримують інтерес до неї серед місцевого населення» [29, арк. 24 зв.]. Національно орієнтовані газети дотримувалися протилежної спрямованості. Російський офіцер Р. Гуль, який знаходився в грудні 1918 р. у Києві, знайомився зі змістом українських газет «Нова Рада» і «Відродження». В обох «велася сильна кампанія проти «добровольців», та містилися дійсно вагомні аргументи» [9, с. 98]. Газета «Одеські новини», хоча й не мала чіткої політичної забарвленості, втім, обрала шлях підтримки Директорії УНР. У січні 1919 р. її редактор І. М. Хейфец доводив, що петлюрівський рух нічого спільного з більшовиками не має, що він є «здоровим національним демократичним рухом» [11, арк. 48].

Прихід «добровольців» до українських міст супроводжувався відродженням відповідних періодичних видань. У липні 1919 р. у Харкові «були випущені газети «Новая Россия», «Южный край» та «Полдень». Перші два дні в газетах розміщалися тільки довідки про стан фронту, різні накази й оголошення. Незабаром почали з'являтися передовиці та різні статті» [7, с. 231]. Як згадував свідок приходу до Києва білогвардійців В. В. Корсак, «наступного ранку в кіосках з'явився вже «Киевлянин». У першому номері, в передовій статті, автор повідомляв, що «був прогноз про те, як після десяти несправжніх властей прийде одинадцята – справжня, довговічна. Цією владою, за словами автора, і була «добровольча» [21, с. 194]. Білогвардійські газети виходили й у невеликих містах.

«Ці газети очолювали журналісти, де ж не вистачало журналістів, там призначалися люди тих професій, які не вчать тому, як не підкорятися декретам, що виходять з центру» [20, с. 67].

У жовтні 1919 р. у Бердянську в період правління махновців виходила газета «Вольный Бердянск». Її редактор дотримувався анархістських поглядів [34, с. 199]. «Вольный Бердянск» «розвінчував політику Добровольчої армії» та «інформував читачів про становище в зонах бойових дій» [34, с. 200]. Більшовицькі газети не залишали без уваги український національний рух, дезінформуючи читачів щодо його сутності та цілей. У квітні 1920 р. командуючий армією УНР М. В. Омелянович-Павленко відзначав, що у цих газетах його армія стала об'єктом цькування: «Вірні своїй методі, більшовики у своїх часописах всю свою ненависть кидали на проводирів армії; це їм давало часто позитивні наслідки, коли військова маса була випадковою або несвідомою. У цьому разі наслідки були протилежні: козаки ще тіснішим муром стали біля своїх командирів і складали одну міцну, повну взаємної довіри козачину» [26].

Остаточно затвердившись в Україні, більшовики поспішили використати пропагандистський потенціал засобів масової інформації. Харківська газета «Комунар» відзначала, що в пропагандистській діяльності «перше місце належить друку», тому треба «мобілізувати всі радянські та партійні газети, що виходять в Україні». Провінційний друк повинен забезпечувати читачів «невпинними бойовими закличками» [12, арк. 10зв.]. «Комунар» ставив перед місцевими партійними організаціями завдання: «На додаток до газетної агітації повинно бути організовано масове видання плакатів, листівок та ін. Хай кожний паркан кричить про фронт» [15, арк. 10 зв.].

Газетами, що виходили по різні боки фронту, цікавилися всі протиборчі сторони. У липні 1919 р. білогвардійці в Луганську обіцяли «за привезені останні радянські газети винагороду за угодою» [23]. Посилаючись на «Вісті Харківської Ради», білогвардійський Відділ пропаганди повідомляв про незадоволеність харків'ян радянською владою: «Один незадоволений тим, що комісари з дівчатами на автомобілях катаються, другий тим, що продовольча справа не

налагоджена» [12, арк. 10]. Потім вже радянське Бюро української преси, інформує про білогвардійський режим у Харкові, посилалося на «кадетсько-чорносотенну газету «Русская жизнь»: «навіть художник, що малював плакати в період радянської влади, поніс заслужене покарання» [7, с. 245]. Бюро у вересні 1919 р. знайомилося також зі змістом газет, що виходили в Києві – «Киевлянин», «Эхо», «Вечерняя газета» [7, с. 354, 355]. М. В. Омелянович-Павленко відзначав у квітні 1920 р.: «Щодня ми регулярно читали більшовицьку пресу, а більшовики також мали змогу щоранку читати наші відозви та прокламації» [26].

Потреба в регулярному ознайомленні зі змістом газет спостерігалася і в пересічних сучасників історичних подій. Співробітники земських бібліотек у 1917 р. відзначали, що серед найрізноманітніших категорій читачів «у зв'язку з революційним часом зросла зацікавленість до газет і брошур» [18, арк. 56]. У 1918 р. в народних бібліотеках, як і раніше, спостерігався попит на газети і журнали [19, арк. 18 зв.]. Газети в перші місяці революції, хоча й нерегулярно, але продовжували доставлятися передплатникам. У січні 1918 р. мешканець Севастополю ділився радістю: «Сьогодні прийшли столичні газети. Добре отак: відпочити з цигарочкою в зубах за столичною газетою. За теперішніх часів – рідкісне задоволення» [5]. Спостерігач німецької окупації Києва О. О. Гольденвейзер позитивним фактом вважав те, що в київських книгарнях «можна було одержувати свіжі берлінські та віденські газети» [28, с. 27]. У грудні 1918 р. офіцери, полонені петлюрівцями, щодня намагалися знайомитися з пресою. Р. Гуль згадував: «Хотілося отримати яку-небудь газету. А тут через вартових діставали» [9, с. 99]. І пізніше: «Купка офіцерів оточила караульного, дають йому гроші, просять купити газет» [9, с. 101]. Ще через декілька днів: «Більше з'явилось сестер. Вони приносили їжу, газети, розказували новини» [9, с. 101]. У лютому 1919 р. профспілка Павловського рудника в Донбасі ухвалила «негайно відкрити читальню і бібліотеку, щоб «кожний робітник і службовець, а також їх сім'ї, могли піти і розумно провести своє дозвілля за читанням газет» [10, арк. 55]. Коли Київ зайняла Добровольча армія, особливої популярності

набув «Киевлянин». Його, за свідченням В. В. Корсака, можна було дістати тільки після довгого стояння в черзі [21, с. 194].

Втім, надмірна політизація громадян на початку революції достатньо швидко змінилася втому та байдужістю, що відобразилося на ставленні до періодики. Багато обивателів скептично сприймали газетну інформацію, тому що самі газети не завжди орієнтувалися в процесах, що відбувалися, несвідомо дезінформуючи читачів. У січні 1919 г. заява французького консула, яка була передана всіма газетами Одеси, про те, що «розроблені та будуть негайно здійснені всі необхідні заходи» стосовно нормального постачання до Одеси продовольства, була «сприйнята населенням вельми недовірливо» [13, арк. 1 зв.]. Офіцер Добровольчої армії Г. Венус, знаходячись у Харкові, уважно стежив по газетах за перебігом військових дій. Його сусід, ротмістр, відреагував: «Залиште газети. Не розумію, що тут цікавого: приводити всю цю чужу брехню до єдиного знаменника і вирішувати потім алгебраїчні задачі» [2]. Денікінець О. Дроздов згадував, що поширювати «незліченну кількість газет» доводилося «в тихих ведмежачих містечках, задавлених спліном, неповороткою і важкою повітовою пліткою та тупою байдужістю до всього білого і всього червоного» [20, с. 66]. На початку листопада 1920 р. політуправління Реввоєнради республіки констатувало, що, не зважаючи на розповсюдження газет серед населення Маріуполя, Мелітополя, Бердянська, Олександрівська, «настрій населення міст абсолютно пасивний» [8, с. 711].

Газети іноді провокували панічні настрої в суспільстві, користуючись чутками та плітками. Незалежно від політичних уподобань, вони також посилювали соціальну напруженість. Есерівська газета «Вольный Юг» розмістила на початку 1918 р. фейлетон «У млі», в якому літературними прийомами формувався страх перед татарською загрозою: «Холодна сира мла закрила обличчя будинків. У тумані мелькають похмурі обличчя, руки судорожно стискають гвинтівки. Біжать до порту, до вокзалу, ховаються у млі. Татари йдуть. Немов шістсот років тому. У жахливих чутках росте смутна, неясна тривога» [3]. Та ж газета через два дні опублікувала фейлетон під красномовною назвою «Таргани», де винуватцями паніки оголошувалися

невідомі безіменні громадяни: «Вони говорять тільки пошепки, повідомляють страшні новини, пророкують майбутні жахи. Вони усюди несуть за собою отруту і заразу свого шепоту, лякають таких же точно, як самі вони. Коли у місті тривожно, вони – перші творці паніки» [4]. У відозві Одеського комітету РСДРП(б) від 18 березня 1918 р. йшлося про те, що «чутки та плітки складаються в редакції буржуазної газети «Рабочее слово» [6, с. 56], тобто газети почали дезінформувати аудиторію вже свідомо. Як згадував про газети при гетьмані В. М'якотін, «київська українська преса того часу була украй демагогічна, і тим самим ще більш загострювала ту нервовість та напруженість, яка відчувалася в найрізноманітніших верствах київського населення і додавала його життю неспокійний, гарячковий характер» [28, с. 224]. Р. Гуль, що знаходився у Києві в кінці правління гетьмана, відзначав у своїх спогадах: «Київські газети заспокоюють городян вістями про близькість союзників. Союзники близько! Союзники у Жмеринці! Німці готові підтримати гетьмана і добровольців!» [9, с. 77]. У день вступу до Києва Петлюри газети помістили «привітні статті про близьке прибуття союзників, про те, що Києву не загрожує небезпека» [14, арк. 10].

У лютому 1919 р. кадетський «Одеський листок» зупинив увагу читачів на «сучасних мільярдерах-спекулянтах, які можуть їздити на власних автомобілях, а також «платити спекулянтські ціни нашим «милим» візникам» [31, арк. 3]. Не відставали і більш ліві «Одеські новини», що помістили статтю «Бенкет під час чуми». З одного боку, «безмірна злиденність мас», з іншого – «таке ж безмірне марнотратство окремих осіб, що нажилися на цій злиденності» [31, арк. 3зв.]. Весна 1919 р. не принесла одеситам заспокоєння: «Серед населення не припиняють циркулювати чутки – то про англійський десант, то про наступ румун, німців, поляків» [16, арк. 6].

Українське радянське Бюро інформації стверджувало, що у Києві в середині вересня 1919 р. білогвардійські газети «повідомляють щодня всілякі небилиці про стан справ на фронті» [20, с. 354, 355]. Але навіть за непрямыми ознаками в газетах городяни могли здогадатися про істинне положення

на фронтах. У вересні 1919 р. у київських газетах масовий характер отримали оголошення «про продаж будинків, домашньої обстановки та інше». Було ясно, що київська буржуазія не упевнена в стабільності положення, «гарячково розпродас своє майно і поспішає виїхати на Дон» [20, с. 366]. В. В. Корсак перед самим відходом білих з Києва «побачив людину в сірій шинелі і папасі, з помазком в руках, яка розклеювала на стінах невеликі афішки; в них повідомлялося, що більшовики прогнані, і мешканці можуть бути абсолютно спокійними» [21, с. 338]. Вже наприкінці громадянської війни, у блокованому червоними Криму, «німці-колоністи з хвилюванням сприймали всі чутки про стан фронту» [17, арк. 1-2].

Таким чином, у подіях української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. друкована інформація відіграла значну роль. Перш за все, зростання політичної активності населення в перші роки революції зробило більш популярним друковане слово. Будь-яка зміна влади змінювала також ситуацію з періодичною пресою. Починали виходити газети, які відповідали новим політичним обставинам. Вихід газет був зумовлений або політичними симпатіями та антипатіями чергової влади, або особистою ініціативою видавців та журналістів. Видавці ставили перед собою в кожному випадку типові завдання – з одного боку, завоювання популярності діючим урядом та підтримка його озброєних сил, з другого – пропагандистські акції проти конкурентів у громадському протистоянні. Влада прагнула контролювати друковане слово у своїх інтересах.

В інформації як такій, і в газетах як її джерелі мали потребу, окрім влади, найрізноманітніші верстви міського та сільського населення. Громадяни не могли не цікавитися змістом газет, оскільки незнання його могло обернутися катастрофою. Газети зберігали актуальність як спосіб передати важливі відомості цільовій аудиторії, залишалися джерелом розваги, допомагали орієнтуватися в обставинах, що швидко змінювалися. Наявність газет не завжди означала достовірність інформації, що містилася в них. У цьому випадку інформаційний вакуум заповнювався чутками, що стрімко розповсюджувалися за допомогою тих самих газет.

Остаточне затвердження радянської влади не зняло з порядку денного необхідність розповсюдження більшовицьких ідей через періодичні видання. Для пересічних обивателів необхідність отримувати інформацію в умовах тривалих політичних потрясінь набувала характеру базової, життєво важливої потреби. Володіння інформацією допомагало пристосуватися до нових обставин, змінити лінію поведінки відповідно до вимог, що змінювалися.

Примітки

1. Будков Д. В. Слово правди про Україну: міжнародна інформаційна діяльність Української держави, 1917—1923 рр. / Д. В. Будков, Д. В. Веденєєв. – К., 2004.
2. Венус Г. Война и люди. Семнадцать месяцев с дроздовцами. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dk1868.ru/history/venus.htm>. Доступ – 20.05. 2011 р.
3. Вольный Юг (Севастополь). – № 39. – 14 января 1918 г.
4. Вольный Юг. – № 40. – 16 января 1918 г.
5. Вольный Юг. – № 43. – 19 января 1918 г.
6. Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. Под редакцией проф. И. К. Рыбалки. К., 1967. – Т. 3. – Кн. 1.
7. Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 2.
8. Гражданская война на Украине 1918–1920. – Т. 3.
9. Гуль Р. Б. Киевская эпопея. // Архив русской революции. – Т. 2. / Сост. И. В. Гессен. – М., 1991.
10. Державний архів Луганської області. – Ф. Р-2399. – Оп. 1. – Спр. 1.
11. Державний архів Російської Федерації. – Ф. Р-439. – Оп. 1. – Спр. 108.
12. Державний архів Російської Федерації. – Ф. Р-440. – Оп. 1. – Спр. 52.
13. Державний архів Російської Федерації. – Ф. Р-446. – Оп. 1. – Спр. 8.
14. Державний архів Російської Федерації. – Ф. Р-446. – Оп. 1. – Спр. 15.

15. Державний архів Російської Федерації. – Ф. Р-446. – Оп. 1. – Спр. 52.
16. Державний архів Російської Федерації. – Ф. Р-446. – Оп. 1. – Спр. 110.
17. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 158.
18. Державний архів Харківської області. – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 80.
19. Державний архів Харківської області. – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 81.
20. Дроздов А. Интеллигенция на Дону / А. Дроздов // Архив русской революции.—Т. 2. / Сост. И. В. Гессен. – М., 1991.
21. Красная смута: сб. ист. лит. произв. / Сост. Р. Г. Гагкуев. – М., 2011.
22. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920) / В. М. Литвин. – К., 2003.
23. Луганские известия. – № 27. – 31 июля 1919 г.
24. Михненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ –першої половини ХХ ст. / А. М. Михненко. – К.; Донецьк, 2003.
25. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. АН України, ін-т історії України, відділ історії культури українського народу. – К., 1994.
26. Омелянович-Павленко М. В. Спогади командарма (1917–1920) / М. В. Омелянович-Павленко [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/264289/read/>. Доступ – 06.06. 2011 р.
27. Радченко С. С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918–1925 гг. / С. С. Радченко. – К., 1989.
28. Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев. – К., 1990.
29. Російський Державний військовий архів. – Ф. 40238. – Оп. 1. – Спр. 3 с.
30. Російський Державний військовий архів. – Ф. 40238. – Оп. 1. – Спр. 24.
31. Російський Державний військовий архів. – Ф. 40238. – Оп. 2. – Спр. 31.

32. Солдатенко В. Ф. Українська революція: історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К., 1999.
33. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2 томах. – Т. 1. : 4 березня-9 грудня 1917 р. – К., 1996.
34. Чоп В. М., Лиман І. І. «Вольний Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. – Запоріжжя, 2007.

УДК 94:[378.6:271.2(477)]«16/17»

Праці баварських богословів у православних колегіумах України (XVII–XVIII ст.)

Посохова Л. Ю.

У статті досліджується вплив праць видатних баварських богословів на формування богословського дискурсу в православних колегіумах України. Робиться висновок про те, що звернення професорів православних колегіумів до праць видатних католицьких богословів (Мартіна Бекана, Ієремії Дрекслея та ін.) сприяло підготовці ґрунту для створення розгалуженої філософсько-богословської системи.

Ключові слова: історія освіти, православні колегіуми, богослов'я.

Посохова Л. Ю. Труды баварских богословов в православных коллегиумах Украины (XVII–XVIII вв.). В статье исследуется влияние трудов выдающихся баварских богословов на формирование богословского дискурса в православных коллегиумах Украины. Делается вывод о том, что обращение профессоров православных коллегиумов к трудам выдающихся католических богословов (Мартина Бекана, Иеремии Дрекслея и др.) способствовало подготовке почвы для создания разветвленной философско-богословской системы.

© Посохова Л. Ю., 2013

Ключевые слова: история образования, православные коллегииумы, богословие.

Posokhova L. Yu. The papers of Bavarian theologians in the Orthodox Colleges of Ukraine (XVII–XVIII centuries). The paper examines the impact of the works of outstanding Bavarian theologians on the formation of theological discourse in the Orthodox Colleges of Ukraine. It is concluded that the treatment of Orthodox professors of colleges to the papers of prominent Catholic theologians (Martin Becanus, Jeremiah Drexel, etc.) contributed to preparing the ground for the creation of an extensive philosophical and theological system.

Keywords: history of education, orthodox colleges, theology.

У XVI–XVIII ст. на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, а згодом Московської держави, відбувалися важливі процеси зустрічі, адаптації та синтезу культурних традицій Заходу та Сходу Європи. Ці процеси одним з перших почав досліджувати видатний візантиніст Ігор Шевченко [26], згодом розвідки продовжили Наталя Яковенко [28, с. 336-365], Джованна Броджі Беркофф [30, р. 325-387], Людмила Шаріпова [38]. Тема культурного трансферу та адаптації в останні десятиліття набула популярності, стала центральною проблемою багатьох конференцій [25, с. 14-15]. Одним із яскравих проявів взаємодії Заходу та Сходу Європи в XVII – на початку XVIII ст. було створення православних колегіумів. У цих навчальних закладах були сприйняті та з успіхом пристосовані до православної культурної традиції досягнення та досвід єзуїтських колегіумів. Ця розвідка – спроба показати православні колегіуми як форму втілення богословсько-педагогічної традиції XVII–XVIII ст., яка формувалася в ході взаємодії православної та католицької теологічної думки. У центрі уваги буде вплив баварських богословів та кліриків XVI–XVII ст., праці яких використовували в навчальному процесі в православних колегіумах. Це дозволить виявити точки «зустрічі» традицій та складові культурної

амальгами в освітніх практиках православних колегіумів. Вирішення цього завдання важливе й тому, що загальний висновок про «західну»/«латинську» орієнтацію православних колегіумів потребує підкріплення аргументами, а наповнення змістом поняття «латинська освіта» має відбуватися на підставі вивчення культурно-освітніх практик православних колегіумів.

Добре відомо, що на українських землях Речі Посполитої в першій половині XVII ст. діяло 13 єзуїтських колегіумів (у тому числі в Переяславі, Новгороді-Сіверському, Києві). Фактори, які забезпечили успіх єзуїтської освіти, неодноразово привертали увагу дослідників [див., наприклад: 35; 36; 40]. У XVII – першій третині XVIII ст. єпископами Православної Церкви були створені Київський, Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми. Модель православного колегіуму була зорієнтована на зразок єзуїтського колегіуму, що виявилось в наявності тих самих класів, порядку їх проходження, методів викладання та виховання. Однак цей культурний трансфер не був механічним. Програма «Ratio Studiorum», яка була обов'язковою для єзуїтських колегіумів, у православних колегіумах не була задекларована. Ступінь її наявності в реальних практиках навчальної та виховної роботи православних колегіумів необхідно встановлювати в кожному конкретному випадку [див. про це: 17, с. 53-196]. Реальним проявом культурного трансферу було використання в православних колегіумах навчальних посібників, розроблених для єзуїтських шкіл, запозичення структурних компонентів навчальних курсів, методів викладання. Засновники православних колегіумів свідомо наслідували зразок «латинської школи», звертаючись до досвіду визнаних центрів єзуїтської освіти в Європі. Добре відомо, що завдяки високому професійному рівню підручники, написані єзуїтами, були широко розповсюджені (також у школах інших конфесій). Серед найбільш успішних навчальних закладів свого часу були школи Баварії, в яких сконцентрувалося чимало видатних теологів. Їх праці є важливим маркером культурного впливу Заходу в православних колегіумах. Важливо відзначити, що фундатори та вихованці православних колегіумів були

обізнані з системою освіти єзуїтських навчальних закладів, адже чимало з них студіювали філософію та богослов'я в єзуїтських колегіумах (академіях). Сильвестр Косів писав, що вони їздили навчатися «по разным Ингольштадтам и Ольмюцам» (примітно, що названий саме університет в Баварії) [22, с. 473]. Це зауваження є свідомим «типовим» освітнім подорожжям [про навчання вихідців з українських земель в німецьких університетах див.: 2; 12, с. 99-110].

Дослідження змісту «латинського» компоненту в богословсько-педагогічних практиках православних колегіумів ускладнюється уривчастістю конспектів курсів богослов'я, які збереглися. Виходячи з цього, в статті особливу увагу приділено вивченню складу особистих книжкових зібрань професорів православних колегіумів та єпископів, які нерідко передавали свої книги в колегіуми для використання в процесі навчання. Деякі з цих зібрань описані, деякі в ході дослідження виокремлювалися із загального списку книг бібліотек колегіумів [були опрацьовані каталоги бібліотек колегіумів: 7; 19; 23]. Цей підхід дозволив реконструювати інтелектуальні запити професорів православних колегіумів, які відбилися в підборі богословських творів. Відомо, що бібліотеки викладачів православних колегіумів були ретельно підібраними зібраннями, зорієнтованими на викладацьку діяльність, в них майже не було випадкових книжок. Наявність в них тих чи інших богословських трактатів вважаємо важливим показником інтересу професорів до певних течій богословської думки. Водночас дослідження складу цих бібліотек допомагає більш повно реконструювати коло читання професорів, їх «творчу лабораторію». На думку багатьох істориків тільки за допомогою реконструкції різних елементів освітніх практик можна відтворити те, що викладали в європейських університетах того часу (до речі, навчальні плани з теології університетів ранньомодерного часу почали досліджувати зовсім недавно) [29, р. 563-564].

У православних колегіумах у XVII – першій половині XVIII ст. у результаті синтезу різноконфесійних герменевтичних парадигм виник такий богословський дискурс, в якому

елементи православної догматики поєднувалися з єзуїтськими богословськими системами та підходами. У всіх православних колегіумах (так само як і в єзуїтських) курс богослов'я викладали орієнтуючись на «Summa theologiae» Томи Аквінського та посібники деяких католицьких (єзуїтських) авторів [17, с. 152-158; 21, с. 18]. Єзуїтська традиція викладання відобразилася в структурі загального курсу богослов'я, постановці та послідовності основних розділів/трактатів. Деякі вчені використовують термін «єзуїтсько-православні» богословські курси, маючи на увазі, що з точки зору змістовно-конфесійної вони були православними, за структурою, постановкою проблем та термінологією – спиралась на традиції богослов'я єзуїтських шкіл [21, с. 18]. Питання схожості та розбіжності єзуїтських та православних курсів є невивченим та складним (особливо це стосується початкового періоду існування православних колегіумів), до того ж на сьогодні не існує дослідження, присвяченого ранній київській та московській традиції морального богослов'я [11, с. 59]. Історики, які вперше поставили це питання, зазначали, що єзуїтські курси запозичувалися повністю, за виключенням пунктів, в яких православ'я «очевидно» розходилося з католицизмом та протестантизмом [6, с. 357, 379]. На практиці «розмежування» відбувалося тоді, коли професор звертав увагу на розбіжність поглядів. Оскільки чимало викладачів студювали курс богослов'я в єзуїтських колегіумах/академіях, вони використовували свої записи та посібники католицьких авторів при підготовці власних курсів. Відхилення від православної традиції нерідко відбувалося несвідомо, певні тези переносилися ними «механічно». До того ж, у XVII – першій половині XVIII ст. у курсі богослов'я православних колегіумів не було спеціальних розділів, зорієнтованих на особливості православної традиції («порівняльне богослов'я» виокремилася набагато пізніше), тому професор самостійно виявляв відмінності католицького та православного поглядів. Завдання ускладнювалося тим, що в цей час у православних колегіумах не викладали систематично грецьку мову. У зв'язку із цим цікаво подивитися як встановлювали факти відступу від православного трактування певних богословських питань. Наприклад, під час

богословських дискусій щодо часу пресуществлення Святих Дарів та вчення про непорочне зачаття Пресвятої Діви Марії (які почалися в Москві наприкінці 1680-х рр.), дійшли висновку, що київські богослови трактують ці питання в дусі католицизму, а до курсів богослов'я такі тлумачення потрапили з «латинських» книг (хоча раніше на це не звертали уваги) [27, с. 108-236]. Однак католицькі підходи в цьому питанні зберігалися при викладанні православного богослов'я до початку XVIII ст. [6, с. 366-368]. За часів патріарха Йоакима (1674–1690 рр.) у «католицьких відхиленнях» були звинувачені автори та видавці деяких книг, надрукованих у Києві та Чернігові, але ці видання й після їх заборони були розповсюджені в Росії [27, с. 117-228]. При патріархові Адріані (1690–1700 рр.) до списку заборонених були внесені твори авторів, які мали безпосереднє відношення до православних колегіумів (Петра Могили, Інокентія Гізеля, Йоаникія Галятівського, Лазаря Барановича) [4, с. 60]. Новоутворений Синод прийняв укази, якими забороняв без його дозволу друкувати книги в Києві та Чернігові, аби не виникли нові відмінності в порівнянні з московськими виданнями [14, стб. 76-77]. Виявлення розбіжностей з католицькими трактуваннями продовжувалося і пізніше, й лише в 1760-ті роки були надруковані перші навчальні посібники з православного богослов'я російською мовою.

Професори богослов'я єзуїтських та православних колегіумів окрім основного посібника «Summa theologiae» Томи Аквінського використовували і праці інших католицьких авторів. Дослідники наголошували, що професори православних колегіумів використовували посібники «латино-польських» авторів [6, с. 356-259; 31, р. 77]. За всієї справедливості цього висновку, варто відзначити, що викладачі православних колегіумів у власних бібліотеках мали чимало творів й інших католицьких, в тому числі баварських авторів. Так, професори православних колегіумів нерідко зверталися до посібника Мартіна Бекана (Martin Becanus) «Summa theologiae» [39]. М. Бекан (1563–1624) був професором філософії та теології в університетах Вюрцбурга, Майнца. В посібнику він виклав шкільний курс богослов'я єзуїтів. Викладачі православних колегіумів читали й інші

твори цього автора. Книги Бекана «Manuale Controversarium» (Mainz, 1623), «Opera omnia aliquot tractatibus posthumis aucta» (Mainz, 1649) мали в особистих бібліотеках викладач Київського (Могілянського) колегіуму Єпіфаній Славинецький [27, с. 74], викладачі інших православних колегіумів та архіереї (наприклад, Досіфей Богданович-Любимський [7, арк. 3 зв.]). Деякі з цих книг М. Бекана, які належали професорам Харківського колегіуму, збереглися у Відділі книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Їх дослідження дозволило виявити маргіналії, зроблені професорами, які зафіксували процес опрацювання текстів.

Особливо часто в особистих книжкових зібраннях професорів православних колегіумів зустрічаємо твори Ієремії Дрекселя (Jeremia Drexelius, 1581–1638), який більше 20 років був придворним священиком при дворі Максиміліана I, курфюрста Баварії, прославився як видатний проповідник. Дрексель був автором більше 30 творів, які неодноразово перевидавалися латиною і були перекладені європейськими мовами. Богословські праці Ієремії Дрекселя знаходимо в особистих бібліотеках викладачів православних колегіумів: професора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета [18, л. 13 об.], Йоакінфа Карпинського [1, с. 286], засновників колегіумів (Лазаря Барановича [10, с. 56]), а також у зібраннях митрополита Стефана Яворського [13, с. VIII] та єпископа Досіфея Богдановича-Любимського, які були передані до Харківського колегіуму [7, арк. 4 зв.]. Це були надзвичайно популярні твори, перевидані десятки разів: «Considerationes de Aeternitate» (Мюнхен, 1620), «Gymnasium of Patience» (Мюнхен, 1630), «Zodiacus Christianus» (Мюнхен, 1622; і польською мовою). Як зазначила Наталя Яковенко у доповіді на науковому семінарі «Проблеми освіти й освіченості в ранньомодерній Україні» (Київ, січень 2012), на праці Дрекселя посилався й професор Київського (Могілянського) колегіуму Йоаникій Галятовський. Дослідження маргіналій на берегах книг Дрекселя, які належали професорам Харківського колегіуму, підтверджує скрупульозне опрацювання ними цих текстів (вони відмічали важливі тези, залишили схвальні репліки). В одній з

книг, яку передав до бібліотеки Чернігівського колегіуму його засновник Лазар Баранович, він зробив запис польською мовою під портретом Ієремії Дрекселя: «Ось на портреті зображений Дрекселі! Яким він був краще видно з його творів: вони проголошують, що він не витрачав даремно часу; за це богослови із задоволенням носять його на руках» [цит. за: 10, с. 57].

Наявність у бібліотеках професорів православних колегіумів значної кількості проповідницьких творів Дрекселя дозволяє припустити, що їх використовували при складанні проповідей. Викладачі колегіумів мали обов'язок виголошувати проповіді студентам у храмі колегіуму та в інших храмах міста. Дослідники, які виявляли джерела цих проповідей, наголошували на превалюванні впливу «польсько-католицької проповіді» [15, с. 102-108]. Втім, наявність праць Ієремії Дрекселя свідчить, що в православних колегіумах були обізнані з творами видатних католицьких авторів не тільки через посередництво авторів польських посібників, але й через звернення до творів видатних католицьких проповідників. Н. Яковенко, аналізуючи коло читання Йоаникія Галятовського, зробила висновок про незначне «польське посередництво», оскільки в більшості випадків він звертався безпосередньо до книг «західних» авторів.

У зібраннях викладачів православних колегіумів зустрічалися й твори інших видатних католицьких авторів, які вони могли використовувати під час підготовки курсів богослов'я. Це були книги Петра Канізія (Petrus Canisius (1521–1597), професора богослов'я університету в Інгольштадті, який прославився створенням катехізису, популярного в католицьких школах. Професора мали і книгу Максиміліана Санда (Maximilian van der Sandt; Sandaeus Maximilianus, 1578–1656), який викладав у Вюрцбурзі, Майнці [37].

Важливим показником селекції та адаптації культурних традицій Європи в православних колегіумах виступають переклади богословських книг, особливо ті, які були зроблені професорами для використання в навчальному процесі. Переклади російською мовою богословських творів видатних єзуїтських письменників ставали важливими віхами на шляху становлення православного богословського дискурсу. Показовим

вважаємо декілька звернень православних перекладачів до творів Ієремії Дрекслея. До речі, ще в 1645 р. чернець Варсонофій Лецевич переклав з польської на російську твір Дрекслея «De aeternitate», у 1685 р. в Києві був зроблений переклад «Zodiacus Christianus» [16, с. 60, 150]. У 1630 р. з латини на польську був перекладений «Heliotropium», а в 1688 р. в Москві з цього видання на церковнослов'янську мову його переклав ієродиякон Феофан [8, с. 168-169]. Нове звернення до твору Дрекслея стало подією в історії православного богослов'я. В 1714 р. у Чернігові був надрукований переклад з латини твору Ієремії Дрекслея «Heliotropium seu conformatio humanae voluntatis cum divina» (за мюнхенським виданням 1627 р. [32]), який зробив колишній професор Чернігівського колегіуму Іоан Максимович. Характерно, що Іоан Максимович звернувся саме до мюнхенського видання, так само як і інші викладачі колегіумів бралися за переклади оригінальних текстів латиною (грецькою). У вступній статті викладачі Чернігівського колегіуму оцінили переклад твору Дрекслея як видатну заслугу Іоана Максимовича перед Православною Церквою. Цей твір Дрекслея – богословський трактат, присвячений проблемі узгодження Божественної та людської волі, яка роз'яснювалася прикладами зі Священного Писання, житій святих та видатних людей. Вважаємо, що звернення Іоанна Максимовича саме до цього твору Дрекслея (який піднімав проблеми сотеріології, частини догматичного богослов'я) стало значним кроком на шляху створення розгалуженого богословського курсу в православних колегіумах та академіях. Цей розгалужений курс оформлювався протягом всього XVIII ст., на відміну від католицьких навчальних закладів, в яких вже давно із загального курсу богослов'я виділилися окремі складові (скажімо, моральна теологія [33]). Важливо відзначити, що професори православних колегіумів мали «Heliotropium» Дрекслея й в оригіналі, що дозволяє припустити затребуваність цієї книги (адже викладання велося латиною). Хоча в колегіумах зробили декілька перекладів книг відомих авторів, примітно, що саме цей твір Ієремії Дрекслея здобув такої популярності в Росії, що його пов'язали з особою перекладача і до сьогодні публікують як твір Іоана Максимовича [9, с. 4].

Факт такої популярності твору Дрекслея – яскраве свідчення «культурної трансплантації», адже твір почав «жити» в православній традиції. Вочевидь, Іоан Максимович виступив в ролі посередника в засвоєнні європейського культурного дискурсу, доклав значні зусилля для розробки та застосування унікального понятійного апарату, систематизації догматичного богослов'я, упорядкування православного вчення. Отже, Іоан Максимович продовжив справу, яку, за оцінками дослідників, розпочав Інокентій Гізель [11, с. 71].

Аналізуючи розповсюдження практики перекладів творів католицьких богословів, важливо відзначити, що Іоан Максимович узявся за роботу, вже маючи певний досвід. Ще у 1708 р. у Чернігові був надрукований його переклад з латини твору римського каноніка Амброджіо Марліана (Ambrogio Marliani) «Феатрон, или Позор нравоучительный, царем, князем, владыкам и всем спасительный» [34]. Книга містила поради та повчання наставникам, які були узяті з Священного Писання та різних літературних джерел. У передмові Іоан Максимович пояснив свою позицію щодо використання творів письменників, які не належали до Православної Церкви. Він наголосив, що запозичення з творів західних богословів не були механічними, а піддавалися творчій переробці в дусі вчення Святих Отців. До речі, Інокентій Гізель, який також широко використовував праці католицьких авторів та запозичив від єзуїтів чимало формальних схем, неодноразово підкреслював, що «нове» не суперечить жодному положенню православної доктрини [5, с. 119-120].

На завершення відзначимо, що в православних колегіумах перехід до викладання богословського курсу за «системою» Феофана Прокоповича (в якій відчутний вплив протестантизму) відбувся в середині XVIII ст. [17, с. 157-159 ; 20, с. 127-202]. Курс богослов'я, який у 1710-ті рр. у Києво-Могилянській академії прочитав Феофан Прокопович, як відомо, змінив спрямованість богословської доктрини [3, с. 83; 24, с. 37]. Однак традиції викладання богослов'я, які укорінилися в православних колегіумах у попередній час й були зорієнтовані на єзуїтські зразки, демонстрували живучість і не змінилися миттю. Звісно, це свідчить про наявність значної дистанції між

богословською думкою та практикою «шкільного богослов'я» (така дистанція існувала й між філософською думкою та «шкільною філософією»). Саме тому важливо реконструювати реальні освітні практики православних колегіумів та професійні зацікавлення викладачів, виявляючи моменти та напрямки змін.

Отже, не тільки в XVII ст., але й у першій половині XVIII ст. викладання богослов'я в православних колегіумах спиралося на традиції єзуїтських навчальних закладів і було зорієнтоване на богословські трактати католицьких теологів. Хоча великий вплив на процес викладання в православних колегіумах мали традиції латино-польських єзуїтських шкіл, імпульси, які виходили з потужних освітніх центрів Баварії, досягли українських земель і не залишилися непоміченими. Звернення професорів православних колегіумів до праць видатних католицьких богословів сприяло підготовці ґрунту для створення розгалуженої філософсько-богословської системи. При цьому адаптація ідей відбувалася не тільки на рівні окремих мислителів, але характеризувала діяльність освітніх інститутів, охоплюючи чимало людей. Формування богословського дискурсу в православних колегіумах стало важливою складовою зустрічі культурних традицій Заходу та Сходу Європи.

Примітки

1. *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии.* Отд. II. – Т. 4. – К., 1907.
2. *Андреев А. Ю.* Русские студенты в немецких университетах XVIII – первой половины XIX века / А. Ю. Андреев. – М., 2005.
3. *Архангельский А.* Духовное образование и духовная литература в России при Петре Великом / А. Архангельский. – Казань, 1883.
4. *Бороздин А. К.* Русское религиозное разномыслие / А. К. Бороздин. – СПб., 1907.
5. *Броджі Беркофф Д.* «Мир з Богом чоловіку» як система моральної філософії / Д. Броджі Беркофф // Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3-х томах. – Т. 3. Дослідження та матеріали. – К., 2010.
6. *Вишне夫斯基 Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия / Д. Вишне夫斯基 // Труды Киевской Духовной Академии. – 1903. – № 7.

7. *Відділ* книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 1817/с 895.
8. *Востоков А. Х.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея, составленное Александром Востоковым / А. Х. Востоков. – СПб., 1842.
9. *Гумеров А.* Предисловие / А. Гумеров // Иоанн (Максимович). Илиотропион. – М., 2008.
10. *Докучаев Н.* Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712) / Н. Докучаев // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. – 1871. – № 2.
11. *Корзо М.* Внешняя традиция как источник вдохновения. К вопросу об авторстве киевских и московских православных текстов XVII в. Два примера / М. Корзо // *Studi Slavistici*. – 2009. – Т. 6.
12. *Лоський І.* Українці на студіях в Німеччині в XVI–XVIII ст. / І. Лоський // Записки Наукового Товариства Шевченка. – Львів, 1931. – Т. 151.
13. *Маслов С. И.* Библиотека Стефана Яворского / С. И. Маслов. – К., 1914.
14. *Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода:* В 50 тт. – СПб, 1868. – Т. 1 (1542–1721).
15. *Петров Н. И.* Из истории гомилетики в старой Киевской Академии / Н. И. Петров // Труды Киевской Духовной Академии. – 1866. – Т. 1.
16. *Петров Н. И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве: Вып. 1–3 / Н. И. Петров. – М., 1896. – Вып. 2.
17. *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Харків, 2011.
18. *РГИА.* – Ф. 796. – Оп. 67. – Д. 572.
19. *РГИА.* – Ф. 834. – Оп. 3. – Д. 3282.

20. *Суториус К. В.* Богословие в Киево-Могилянской академии в 1751–1763 гг. / К. В. Суториус // Религиозное образование в России и Европе в конце XVIII – начале XIX в. – СПб., 2009.
21. *Суториус К. В.* Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века: дис. ... канд. ист. наук / К. В. Суториус. – СПб., 2008.
22. *Харлампович К. В.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века / К. В. Харлампович. – Казань, 1898.
23. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ.* – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 2145.
24. *Червяковский П.* Введение в богословие Феофана Прокоповича / П. Червяковский // Христианское чтение. – 1876. – № 1-2.
25. *Шарф К.* Монархия, основанная на законе, вместо деспотии. Трансфер и адаптация европейских идей и эволюция воззрений на государство в России в эпоху Просвещения / К. Шарф // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи / отв. составитель А. В. Доронин. – М., 2008.
26. *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом : нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко ; авторизов. пер. з англ. М. Габлевич. – Львів, 2001.
27. *Шляпкин И. А.* Св. Димитрий Ростовский и его время (1651–1709 г.) / И. А. Шляпкин. – СПб., 1891.
28. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К., 2002.
29. *Brockliss L.* Curricula / L. Brockliss // A History of the University in Europe. – Vol. 2: Universities in Early Modern Europe (1500–1800). – Cambridge, 1996.
30. *Broggi Bercoff G.* Rus, Ukraine, Ruthenia, Wielkie Ksiestwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Srodkowo Wschodnia: o wielowarstwowosci I polifunkcjonalizmie kulturowym / G. Broggi Bercoff // Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti / ed. Alberto Alberti et al. – Pisa, 2003.

31. *Cracraft J.* Theology at the Kiev Academy during its Golden Age / J. Cracraft // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – № 8.
32. *Drechsel J.* Heliotropium seu conformatio humanae voluntatis cum divina; libris quinque explicata... inscripta... / ab Hieremia Drexelio... 1627
33. *Mahoney J.* The Making of Moral Theology: A Study of the Roman Catholic Tradition / J. Mahoney. – Oxford, 1987.
34. *Marliani A.* Theatrum politicum, in quo quid agendum sit a principe et quid cavendum, accurate praescribitur / A. Marliani. – Romae, 1631.
35. *O'Malley J.* The First Jesuits / J. O'Malley. – London, 1993.
36. *Puchowski K.* Jezuićke kolegia szlachećke Rzeczypospolitej Obojga Narodów / K. Puchowski. – Gdańsk, 2007.
37. *Sandaei Maximiliani R. P.* [...] Conciones de morte : in quibus symbola mortis commentationibus theologicis illustrantur, habitis in aede metropolitanâ, saeuiente pestilite, ad clerum Mogvntinensem / M. Sandaei. – [Köln], 1624.
38. *Sharipova L.* Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev, 1632–1780 / Liudmyla Sharipova. – Manchester, 2006;
39. *Summa theologiae scholasticae auctore r.p. Martino Becano societatis Jesu theologo in academia Moguntina professore ordinario duobus tractatibus pernecessariis hac postrema editione aucta uno de natura theologiae altero de gratiae auxiliis auctore Gervasio Bionio Cenomanensi / M. Becano. – Parisiis, 1643.*
40. *Wkład Jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Pod red. naukową I. Stasiewicz-Jasiukowej.* – Kraków; Warszawa, 2004.

**От заезжих и постоялых дворов до гостиниц
европейского типа:
гостиничное хозяйство Харькова
второй половины XIX – начала XX века**

Проценко М. В.

Статья посвящена появлению в Харькове института современных гостиниц, которые являются обязательным атрибутом городов современной эпохи, а также зарождению конкуренции в сфере услуг, становление гостиничного бизнеса.

Ключевые слова: Харьков, постоялые и заезжие дворы, гостиничное хозяйство, конкуренция.

Проценко М. В. Від заїжджих і постоялих дворів до готелів європейського типу: готельне господарство Харкова другої половини XIX – початку XX століття. Стаття присвячена появі в Харкові інституту сучасних готелів, які є обов'язковим атрибутом міст модерної епохи, а також витокам конкуренції в сфері послуг, становлення готельного бізнесу.

Ключові слова: Харків, заїжджі та постоялі двори, готельне господарство, конкуренція.

Protsenko M. From the wayside inns and inns to the European style hotels: hotel industry of Kharkiv from the second part of the XIX century to the beginning of the XX century. The article is devoted to the emergence of the institute of modern hotels in Kharkiv that are the attribute of the cities of modern epoch as well as the formation of hotel services, its development and outcome.

Keywords: Kharkiv, inn, wayside inn, hotel industry, competition.

© Проценко М. В., 2013

Среди слабо изученных проблем в истории городского хозяйства Харькова – переход сферы услуг от полуфеодальных форм XVIII – первой половины XIX века к более высокому уровню эпохи буржуазной индустриализации. В центре внимания автора вопросы, связанные с «естественной» конкуренцией в сфере услуг, а также местным и общеимперским законодательством, которое регулировало с конца XIX века, но особенно активно в начале XX столетия, деятельность городского хозяйства. Процесс модернизации автор рассматривает на основе изучения гостиничного предпринимательства в столице Слобожанщины. Красноречивым свидетельством актуальности данной темы является отсутствие какой-либо информации по истории харьковских гостиниц в фундаментальном труде по истории города, вышедшем к его 350-летию юбилею – «История города Харькова XX столетия» (Х. : Фолио; Золотые страницы, 2004. – 687 с.). Мало информации мы находим и в других обобщающих изданиях по истории города.

В XVIII – первой половине XIX столетия Харьков приобрел всероссийскую и даже международную известность своими ярмарками, которые относились к числу крупнейших в России, а в Надднепрянщине занимали первое место [7]. В «Описании Харьковского наместничества» XVIII ст. отмечается хлебосолюство харьковчан: «К переднему же углу, в коем поставлены иконы, между нар и лавок, найдешь всегда узкой и длинной во все то пространство стол, которой, так же и лавки, всегда чисто вымыт; и сверх того стол покрыт у зажиточных килимом, а у небогатых – чистым рядном. И на оном положен небольшой целой ситной хлеб, на коем постановлена солонка или насыпана кучка соли в изъявление гостеприимства» [11, с. 68]. Как видно из этого отрывка авторитетного источника, харьковчане издавна радушно принимали гостей и сложился ритуал таких встреч.

Уже в конце XVIII в. в столице Слобожанщины сложилось своеобразное «ярмарочное колесо», когда крупные ярмарки сменялись средними, а те – небольшими. В итоге деловая, торговая жизнь Харькова не замирала ни на день. Самыми

значительными из этих ярмарок были 4: Успенская, Крещенская, Троицкая и Покровская. Как видно из самих наименований этих торжищ они были приурочены к большим церковным праздникам. Их продолжительность часто достигала больше месяца [4, с. 55-56].

Со всей Российской империи и из-за границы сюда везли купцы и зарубежные негоданты (из Польши, Пруссии, Турции и других стран) свои товары. Наибольшую деловую активность на Харьковских ярмарках проявляли представители московского и подмосковного купечества. О размахе торговли, например, Крещенской ярмарки свидетельствует такой факт: объем продаж товаров на ней в конце XVIII в. превышал 1 миллион рублей (для сравнения – для открытия Харьковского университета в те же годы потребовалась сумма в 450 тыс. рублей) [11, с. 68].

Для приезжавших по торговым делам купцов, их агентам, для покупателей, всевозможных посредников, нужны были специальные места жительства. Харьковчане (как тогда их называли «харьковцы») охотно сдавали внаем свои помещения. Например, на углу Николаевской площади и Московской улицы находилось деревянное здание под названием «Братский двор». Во время Успенской ярмарки строение сдавали в аренду и здесь устраивали постоялый двор [4, с. 55].

Харьков отличался от большинства других городов тем, что многие из состоятельных горожан строили специальные дома для сдачи их внаем, но кроме этого, очень рано возникла развитая сеть так называемых «заезжих» и «постоялых» дворов, которые открывались в расчете на вышеуказанную публику. Эти заведения обладали не только местами отдыха, но часто имели и необходимые по тем временам «удобства»: кухню, конюшню, имели лакеев и др., которые создавали условия более или менее комфортабельные в зависимости от платежеспособности постояльцев. Поэтому в них уже были номера разного достоинства, а, следовательно, количества и качества услуг для гостей. Правилом было, что если постоялец нанимал жилье на более длительный срок, для него существовали скидки, точно также, как те купцы, которые ежегодно или по несколько раз

в году приезжали по своим делам в Харьков также имели своеобразные «бонусы» при оплате за жилье.

Изучение топографии Харькова XVIII века – первой половины XIX века показывает, что все эти заведения теснились вокруг харьковских базаров. Т. е. они располагались в районе Подола (район современной Троицкой церкви), вокруг Николаевской площади (современная площадь Конституции), поблизости Благовещенского храма, около Торговой площади (современная площадь Розы Люксембург) и некоторых других местах. В топонимике города имелось немало названий, связанных с торговлей и тем, что ей сопутствует: Торговая улица, Торговая площадь, Торговый переулок, Торговый уезд, Торговый проезд и т. п. Некоторые из них сохранились до нашего времени [16, см., например, с. 317 и др.].

Уже в тот период существовала значительная конкуренция между владельцами таких заведений, и они для привлечения клиентов использовали различные приемы (заимствуя их из опыта аналогичных заведений Санкт-Петербурга и Москвы): это приглашение музыкантов, цыганских ансамблей для развлечения публики, закупка дорогих «заморских» вин, меблировка комнат.

Начало новой эпохи для Харькова было связано с двумя крупнейшими событиями в полной мере не изученными и не объединенными историками в единое целое. Падение крепостного права и открытие крупнейших месторождений железа и угля в непосредственной близости от Харькова – стали мощным толчком для развития в нем промышленности и транспорта [7 и др.].

Следует подчеркнуть, что Слободская Украина, Харьковщина исторически относились к тем регионам нашей страны, где крепостное право было относительно меньше развито, чем, скажем, в Левобережной, Правобережной или Западной Украине. Наличие большого контингента свободных людей, которые издавна были втянуты в ведение самостоятельного хозяйства, занятия промыслами и ремеслами, подготовили кадры для будущей мощной промышленности города. С другой стороны, появление к югу от Харькова копей и рудников, шахт и заводов притягивали в наш город не только рабочий люд со всех районов

Российской империи, но и большое число отечественных и зарубежных дельцов, мастеровых, торговых агентов и других деятелей эпохи зари рыночных отношений.

В середине XIX века в Харькове в основном завершился промышленный переворот, который одним из своих следствий имел разительные изменения в городском хозяйстве, когда на место извозчиков приходит конка, а затем трамвай, газовые и керосиновые фонари заменяются электрическими. В «лучших» домах конца XIX – начала XX века появляются свет, телефон, канализация, лифты и другие атрибуты эпохи промышленного капитализма. Затухает ярмарочная торговля, ей на смену приходят магазины, в том числе, специализированные [6, с. 34-40].

Радикальные изменения произошли и в сфере, как мы уже с полным основанием можем сказать, «гостиничного хозяйства». На смену прежним, привычным заезжим дворам приходят гостиницы современного типа. Что их отличает от прежних заведений? Во-первых, не кустарное, «патриархальное», а профессиональное отношение к делу. Во-вторых, изменился состав владельцев этих заведений: новые хозяева – это часто люди с образованием и воспитанием, которые рассматривали свой бизнес как аналогичный любому другому предпринимательству того времени. Но сохранились и черты преемственности между двумя эпохами: конкуренция владельцев, стремление следовать лучшим столичным образцам (при этом больше стали использовать и зарубежный опыт), географическое тяготение уже не столько к местам торговли, как к новым формам деловой активности (банки, страховые компании, присутственные места и так далее). Недаром на главной площади Харькова конца XIX – начала XX века, рядом с банками Волжско-Камским, Московским купеческим, Земельным была выстроена фешенебельная гостиница «Метрополь» [4, с. 63].

Новые гостиницы строятся на главных транспортных артериях Харькова: Сумской, Екатеринославской (ныне Полтавский Шлях), Московской улицах (ныне Московский проспект), на главных площадях: Николаевской, Сергиевской (теперь Розы Люксембург) и др. Гостиницы тяготеют к железнодорожному

вокзалу, который возник на территории бывшей Архиерейской левады (современный Южный вокзал).

Лидером гостиничного хозяйства города долгие десятилетия был «Гранд-Отель», расположенный на Павловской площади (бывшей Торговой, а в наше время – площадь Розы Люксембург) и который принадлежал одному из богатейших жителей Харькова – миллионеру Павлову. «Гранд-Отель» был знаменит еще и тем, что здесь находился магазин, в котором впервые в нашем городе были установлены «твердые» цены на товары (видимо не случайно, крупнейший городской универмаг «Харьков» впоследствии расположился в непосредственной близости от здания «Гранд Отеля»). До этого во всех харьковских магазинах, лавках, лабазах и т. п. при покупке торговались с продавцом. Известный писатель-сатирик А. Аверченко в рассказе «Экспедиция в Западную Европу сатириконцев» пишет так: «Однажды в Харькове я зашел в английский магазин купить шляпу.

– Сколько стоит эта шляпа? – спросил я.

– Десять рублей, – сказал хозяин.

– Хорошо, заверните. Вот вам 25 рублей – позвольте сдачу.

– Пожалуйста.

– Позвольте!... Мне нужно сдачи 15 рублей, а вы даете 18. Вы ошиблись в мою пользу.

– Нет, не ошибся. Дело в том, что шляпа стоит всего 7 рублей, и я не могу взять за нее больше...

– А почему же вы сказали раньше – 10.

– Я думал, вы будете торговаться – русские всегда торгуются. Я бы и сбросил 3 рубля. Но раз вы не торгуетесь – не могу же я взять за нее больше...» [13, с. 20-21].

Здание «Гранд Отеля», с которым связано немало исторических событий, до нашего времени не сохранилось, оно погибло в годы Второй мировой войны, но на его месте до нашего времени так ничего и не построено. А вот находившаяся неподалеку гостиница «Астория» не только уцелела, но с ней было связано и окончательное установление Советской власти в Украине в 1919 г., когда в ней стал работать высший орган власти в Украине – Всеукраинский Революционный Комитет во главе с Г. И. Петровским.

Представляют интерес и названия харьковских гостиниц. Если в прежние времена постоянные и заезжие дворы, как правило, именовались по имени владельца, то теперь пышные названия должны были привлечь к себе постояльцев, поэтому названия харьковских отелей полностью копировали не только Москву, Санкт-Петербург, Варшаву и другие крупнейшие российские города, но и походили на любой «цивилизованный» город планеты: «Европейская», «Версаль», «Бристоль» и тому подобные названия украшали броские вывески этих заведений. Харьковские гостиницы, их авторитет отразился и в классической литературе. О них часто вспоминают в своих произведениях классики. Так, например, А. П. Чехов в рассказе «Скучная история (из записок старого человека)» пишет так: «К тому же в последнее время я так оравнодушел ко всему, что мне положительно все равно, куда ни ехать, в Харьков, в Париж ли, или в Бердичев. Приехал я сюда часов в двенадцать дня и остановился в гостинице, недалеко от собора». Герой рассказа на следующий день узнает о своем приезде из сообщений местной хроники в газетах, где сообщается и гостиница, в которой остановилась знаменитость [20, с. 186-187].

Для прислуги появляется специальная униформа. Место привратника занимает швейцар. Местная пресса регулярно дает объявления о гостиницах и в радужных красках расписывает предоставляемые клиентам услуги. Впрочем, у гостиниц появляются и новые конкуренты: так называемые «меблированные комнаты». Владельцы доходных домов сдают комнаты, квартиры и даже целые этажи «чистой» публике. Происходит специализация. Иностранцы предпочитают останавливаться в отелях (прежде всего тех, где прислуга владеет основными европейскими языками и, главным образом, французским). Появляются национальные и конфессиональные предпочтения (связанные с кухней ресторанов, которые теперь уже в обязательном порядке присутствуют в гостиницах). Меню включает в себя не только украинские и русские традиционные кушанья, но и европейские блюда. Анонсы в газетах специально подчеркивают, что готовят эти последние специально выписанные из Европы французские, итальянские и другие

повара. Харьковчане только в ресторанах гостиниц тогда могли отведать такие зарубежные «лакомства», как устрицы, ананасы и т.п. Конечно, самые фешенебельные харьковские отели через своих контрагентов были связаны с поставкой продуктов питания со столицами и крупными портовыми городами (в первую очередь – Одессой).

Новшеством начала XX века была подача специальных экипажей к приезду поездов из Москвы и Петербурга, чтобы сразу же доставить клиентов в отель. А в 1910-х годах для этих целей использовались автомобили.

Представляет интерес полиграфическая продукция харьковских гостиниц, которая заключалась не только в вывесках и афишах, газетной рекламе и меню, но и в специальных буклетах, которые печатались для клиентов, в наклейках, а также предлагались посетителям для их саквояжей и чемоданов [17, 18 и др.]. Владельцы гостиниц, как правило, уже не общались с посетителями. Для этих целей теперь специально нанимались, пользуясь современной терминологией, менеджеры, а харьковская пресса («Южный край», «Харьковские губернские ведомости», «Утро» и другие издания) давала объявления о том, что для работы в таких заведениях приглашаются молодые люди приятной наружности, владеющие языками. Как правило, для того, чтобы получить такую должность претендент должен был представить рекомендательные письма.

Таким образом, гостиничное хозяйство Харькова второй половины XIX – начала XX века может служить надежным маркером при характеристике истории города на начальном этапе индустриальной эпохи, уровня его цивилизованности.

Сегодня, когда сфера обслуживания занимает все большее место в жизни общества, обращение к историческому опыту может быть в научном плане актуальным для понимания процессов проходивших в украинских городах новейшего времени.

Мы приходим к выводу о том, что параллельно с возникновением новых, «европейских» услуг, совершенствуется законодательная база их предоставления и, чем дальше, тем больше, местное самоуправление вторгается в сферу всех

сторон жизнедеятельности города. При этом, старые формы продолжали существовать наряду с нововведениями, хотя и вытеснялись из центральных районов на окраины. Важными стимулами прогресса городского, в т. ч. и гостиничного хозяйства, были конкуренция и реклама. «Отельный бизнес» развивался параллельно с совершенствованием транспортной сети: наибольшие его успехи наблюдались там, где имелись крупные порты и железнодорожные узлы. К последним относился Харьков, находившийся на пересечении железных дорог, связывавших центральный регион с южным (Донбасс, Крым и Кавказ).

Гостиничное хозяйство Харькова перед революцией вполне соответствовало рангу этого, одного из крупнейших губернских городов Российской империи, где к 1917 г. насчитывалось уже 10 иностранных консульств и представительств, а население города достигло 400 тысяч человек [18 и др.].

Примечания

1. *Альбом* планов городских домов, бывших В. И. Пашенкова-Тряпкина / Изд. хоз. отд-ния Харьк. гор. управы. – Х., 1906.
2. *Гусев А. Я.* Харьков. Его прошлое и настоящее: Ист. справ., путеводитель / А. Я. Гусев. – Х., 1902.
3. *Гутовский А. В.* Жилищный вопрос в Харькове / А. В. Гутовский. – Х., 1918.
4. *Дьяченко Н. Т.* Улицы и площади Харькова (Из истории города) / Н. Т. Дьяченко / Ред. Г. И. Сукач, С. А. Павлов. – 2-е изд. – Х., 1966.
5. *Дьяченко М. Т.* З історії харківських вулиць і площ / М. Т. Дьяченко. – Х., 1961.
6. *История* города Харькова XX столетия». – Х, 2004.
7. *Історія сіл і міст Української РСР*: В 26 т. / Голов. редкол.: П. Т. Тронько та ін. – К., 1967. Харківська область / Редкол. тома: М. А. Сіроштан (голова редкол.) та ін. – 1967. Харків. – С. 67-143.
8. *Касьянов О. М.* Харків: історико-архітектурний нарис / О. М. Касьянов. – К., 1956.

9. *Лейбфрейд А. Ю.* Архітектурне життя Харкова першого півторадесятиріччя ХХ століття / А. Ю. Лейбфрейд // *Позиція*. – 1994. – № 4.
10. *Лейбфрейд А. Ю.* Доходные дома и особняки [в Харькове в начале ХХ века] / А. Ю. Лейбфрейд // *Позиція*. – 1994. – № 4.
11. *Описи* Харківського намісництва кінця ХVІІІ ст. : Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Архіограф. комісія та ін. Упоряд. В. О. Пірко О. І. Гуржій; Редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К., 1991.
12. *Спутник* приезжающего в Харьков. – [М.] : б. г. – (Юж. агентство, Харьков).
13. *Харьков* в зеркале мировой литературы. – Х., 2007.
14. *Харьков*: путеводитель для туристов. 3-е изд. – Х., 1915.
15. *Харьков*: справочник для приезжих и коммерсантов. – Х., б. г.
16. *Харьков*: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов... – Х., 2011.
17. *Харьковские* губернские ведомости. – 1895–1917.
18. *Харьковский* календарь на ... год. – Х., 1901–1917. [В календарях за 1901, 1902 ... 1917 годы содержатся справочные материалы о Харькове].
19. *Харьковский* ремесленный и торгово-промышленный путеводитель. – Х., 1900. – 70 с. разд. паг.
20. *Чехов А. П.* Полное энциклопедическое собрание сочинений / А. П. Чехов. – М., 2005.
21. *Южный край*. – 1900–1917.

УДК 94:325.83:271.222(564.3) "1931.10"

Роль Кипрской православной церкви в восстании греков-киприотов в октябре 1931 г.

Артамонова К. Ю.

В статье рассматривается восстание греков-киприотов против британского колониального режима на острове в октябре 1931 г. В ходе событий руководящую роль в восстании приняли на себя митрополиты Кипра. Автор отмечает изменение роли Кипрской православной церкви в общественно-политической жизни острова. События 1931 г. продемонстрировали огромное политическое влияние Церкви, ставшей реальной угрозой британскому господству на Кипре.

Ключевые слова: Кипр, Кипрская православная церковь, греки-киприоты, восстание 1931 г.

Артамонова К. Ю. Роль Кіпрської православної церкви в повстанні греків-кіпріотів у жовтні 1931 р. У статті розглядається повстання греків-кіпріотів проти британського колониального режиму на острові в жовтні 1931 р. Під час подій керівну роль у повстанні взяли на себе митрополити Кіпру. Автор відзначає зміну ролі Кіпрської православної церкви в суспільно-політичному житті острова. Події 1931 р. продемонстрували величезний політичний вплив Церкви, що стала реальною загрозою британському пануванню на Кіпрі.

Ключові слова: Кіпр, Кіпрська православна церква, греки-кіпріоти, повстання 1931 р.

Artamonova K. Y. The Role of the Orthodox Church of Cyprus in the Greek-Cypriot's Revolt in October 1931. This article is devoted to the revolt of the Greek Cypriot against British colonial rule on the island in October 1931. The metropolitans of Cyprus took the leading role during the events. The author notes the changing role of the Orthodox Church of Cyprus in the political life of the island. Events

© Артамонова К. Ю., 2013

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

in 1931 demonstrated the enormous political influence of the Church, which has become a real threat to British rule in Cyprus.

Keywords: Cyprus, the Orthodox Church of Cyprus, Greek Cypriots, revolt in 1931.

Кипрская православная церковь играет значительную роль в общественно-политической жизни острова на протяжении уже более четырехсот лет. Уникальность такого положения была заложена еще в период османского господства (1571–1878 гг.), когда Церковь выполняла роль не только духовного лидера всех православных, но и имела административные функции по отношению к населению острова [10, с. 51-52]. Становление Кипрской православной церкви как политической силы приходится на британское правление островом и непосредственно связано с борьбой киприотов за «энозис» (т. е. за воссоединение Кипра с Грецией) [8, р. 488-489].

Проблема взаимоотношений Кипрской церкви и британской колониальной администрации практически не рассматривалась ни в советской, ни в постсоветской историографии. Исследованием положения Кипрской церкви в период британского господства занимались английские историки, в частности, Дж. Хаккет [7] и Дж. Хилл [8]. Особый интерес для ученых представляют события октября 1931 г., характеризовавшиеся выступлением киприотов против британского правления. Основная масса публикаций, посвященных этой теме, принадлежит перу кипрских и греческих историков. Среди них можно выделить работы Г. Георхалидис [4, 5, 6], Н. Кранидьотиса [12], В. Ливадаса, Г. Спаноса [16], П. Папаполивиу [18], П. Стильяноса [20], К. Хрисанфиса [21].

Интерес к событиям 1931 г. связан, прежде всего, с последующим возрастанием руководящей роли Кипрской православной церкви в национально-освободительной борьбе против английского колониального господства. Цель данной

работы – показать изменение роли Кипрской православной церкви в общественно-политической жизни острова после октябрьских событий 1931 г.

Кипрская православная церковь восприняла с облегчением переход Кипра в 1878 г. под руководство христианской Великобритании. Будучи единственным центром единения греков, сохранившимся в период османского правления, Церковь стала проводником и выразителем политических идей местного греческого населения. Следует отметить, что к моменту прихода англичан население Кипра составляло 131 613 греков-киприотов и 45 458 турок-киприотов [2, р. 12]. Руководство Священного Синода большие надежды возлагало на новое правительство и, прежде всего, в достижении основной политической цели – объединения Кипра с Грецией.

В одном из первых официальных писем от 13/25 августа 1878 г. сотрудник британской администрации У. Веринг обратился к архиепископу Кипра Софронию с просьбой предоставить информацию «по состоянию Церкви и положению дел на острове» [22, с. 181-182]. Тем самым Лондон официально признал Кипрскую православную церковь основным выразителем общественно-политических интересов киприотов. Благоприятно повлияло на взаимоотношения между Церковью и британской администрацией посещение в 1888 г. верховным комиссаром Великобритании на Кипре Г. Балвером Кикского монастыря [23, с.329-330]. Однако попытки Церкви получить от английского правительства одобрение энозиса не увенчались успехом.

После Лозаннского договора (1923 г.), по которому Турция окончательно отказалась от всех прав на Кипр, появилась новая надежда на воссоединение Кипра с Грецией. Но 1 мая 1925 г. Англия объявила об аннексии острова и провозгласила его британской колонией.

В 1926 г. губернатором Кипра был назначен сэр Р. Сторрс. В своих воспоминаниях, опубликованных в 1937 г., он обратил внимание на то, что несмотря на многочисленные завоевания острова иностранцами, грекам-киприотам удалось сохранить свою национальную идентичность. «Ни один здравомыслящий

человек, – писал он, – не станет отрицать, что киприоты остались греками по способу мышления, общения и восприятия мира» [9, р. 469-470]. Британский историк Дж. Хилл в середине XX в. отмечал, что именно Церковь Кипра «поддерживала в киприотах идею об их принадлежности к ядру греческой цивилизации» [8, р. 488].

В своей внутренней политике Р. Сторрс первоначально активно пытался завоевать симпатии турок. Губернатор хотел добиться отмены дани за приобретение Великобританией острова в 1878 г., которую Кипр все еще выплачивал Турции [1, р. 94]. В августе 1927 г. она была отменена, что было с радостью воспринято местным населением [6, р. 25]. Но последующие события на острове привели к обострению взаимоотношений между греками-киприотами, во главе с Церковью, и британской администрацией.

В 1928 г. на Кипре прошли торжества, посвященные 50-летию британского присутствия на острове. В конце 1929 г. колониальная администрация ввела новый закон об образовании, согласно которому учителя начальной школы становились государственными служащими [17, с. 77]. Эта мера была направлена на подчинение начального образования колониальному правительству, что вызвало бурную реакцию киприотов. До этого момента вся ответственность за образование принадлежала Церкви и общинам (греческой и турецкой) [17, с. 20].

Православная церковь Кипра, разочаровавшись в британской политике, 26 января 1930 г. принимает решение о создании Национальной организации Кипра (ЭОК), целью которой стало достижение единения Кипра с Грецией. В совет руководства ЭОК вошли архиепископ Кипра Кириллос III, члены Священного Синода, настоятель монастыря Киккос, представители других монастырей, греки-киприоты, парламентарии Законодательного совета Кипра [8, р. 547].

25 марта 1930 г. Церковью на острове были организованы митинги в поддержку энозиса. На выборах 1930 г. в Законодательный совет (далее – ЗС) от греческого населения были избраны только те депутаты, которые выступали за энозис.

Среди них – митрополит Китиона Никодимос Милонас, один из вдохновителей и создателей ЭОК. Несмотря на то, что греки-киприоты имели формальное большинство в ЗС (12 греческих парламентариев и 3 турецких), в его состав входили и 9 независимых членов [8, р. 427-428]. Обычной практикой стала поддержка турецкими депутатами английских независимых парламентариев, поэтому совет был лишь инструментом в реализации политики британского правительства.

Ситуация в ЗС ухудшилась в ходе «бюджетных дебатов» 1931 г. Британская администрация предложила покрыть дефицит бюджета за счет использования резервных средств, введения нового налогообложения и изменения таможенного тарифа. Греческие депутаты, в свою очередь, предлагали экономить деньги за счет сокращений расходов на госаппарат и снижения заработной платы старших британских чиновников [13]. Отметим, что тарифный законопроект первоначально был отклонен в ЗС, так как в день голосования отсутствовали три турецких депутата. В своих «Воспоминаниях» Р. Сторрс предполагает, что законопроект был отклонен, потому что турецкие депутаты пошли на сотрудничество с греческими парламентариями [9, р. 493]. Позже специальным указом губернатора от 11 августа 1931 г. законопроект все же был принят.

Осложнило работу ЗС и предложение англичан ввести акцизный сбор на Кипре с целью покрытия займа, взятого Турцией у британских предпринимателей в 1855 г. В связи с этим 12 сентября 1931 г. в селении Сайта греческие парламентарии и члены ЭОК провели тайную встречу, на которой было принято решение бойкотировать греческими депутатами принятие закона об акцизах и уйти в отставку [3, р. 175-176].

17 октября 1931 г. митрополит Китиона Никодимос Милонас, являвшийся лидером греческой фракции ЗС, принял решение уйти в отставку. Вслед за митрополитом еще трое депутатов греков-киприотов (Г. Арадипиотис, Ф. Кирякидис и Кл. Ланитис) подали в отставку. Для многих отставка митрополита стала неожиданностью. Так, кипрские исследователи К. Кирис и П. Папаполивиу считают, что решение Никодимоса об

отставке могло быть связано с действиями митрополита Кирении Макариоса [15, с. 7.; 18]. С его одобрения был основан Национальный радикальный союз Кипра (ЭРЭК), призывавший к более решительным мерам в борьбе за энозис [12, с. 77-79], что в условиях колониального господства могло привести к ужесточению политического режима на острове. Существует также мнение, что часть греческих парламентариев была в сговоре с английским правительством, что и дало возможность принять новый таможенный законопроект, в обмен на расширение прав греков-киприотов [13]. Столкнувшись с этой ситуацией, митрополит Никодимос, претендовавший на место архиепископа Кипра, в целях сохранения своей репутации, принял решение уйти в отставку. Вполне вероятно также, что оно было принято под влиянием консула Греции на Кипре Алексиса Киру, по происхождению киприота, который был горячим приверженцем энозиса. Консул поддерживал очень тесные связи с митрополитом Никодимосом, а также финансировал ЭРЭК [14, с. 90-95].

В этот же день, 17 октября, от имени митрополита Никодимоса в крупнейших городах острова Никосии, Ларнаке и Лимасоле были распространены листовки, обращенные ко всем грекам-киприотам с призывом к борьбе не только за энозис, но и против английского колониального господства [12, с. 76 -77].

20 октября Никодимос отправился в Лимасол, где провел массовый митинг на городском стадионе. Кроме митрополита выступил и бывший депутат ЗС Кл. Ланитис. После митинга состоялась многочисленная демонстрация на улицах города.

Кл. Ланитис телеграфировал в Никосию о начале массовых демонстраций в Лимасоле. Текст данной телеграммы был размещен греческим журналистом Ах. Эмилианиди на стене «Коммерческого клуба» на центральной улице Никосии Лидрас. Это послужило призывом к действию. Огромные толпы людей, собравшиеся на улице Лидрас, потребовали встречи с губернатором. Часть греческих депутатов, понимая, что дело принимает опасный оборот, просила толпу разойтись. Однако ответом стали массовые беспорядки на улицах города, возле

зданий колониальной администрации и резиденции губернатора. Колониальная полиция открыла огонь по демонстрантам. Губернатор попросил военной помощи из Египта, опасаясь, что восстание охватит весь остров [12, с. 80-81].

21 октября остальные восемь членов «греческой» фракции ЗС приняли решение уйти в отставку. Таким образом, греческие парламентарии разорвали свои отношения с колониальным правительством Кипра.

В Фамагусте (совр. греч. Аммохостос) беспорядки начались, когда в город прибыли известия о событиях в столице. 24 октября состоялся многочисленный митинг, на котором было решено использовать меры пассивного сопротивления в городе и провинции. 25 октября было несколько столкновений в городе, демонстранты напали на полицейские участки и другие объекты.

В Лимасоле 22 октября восставшие осадили и заняли дом английского управляющего города, который вместе с семьей укрылся в полицейском участке. 23 октября в Лимасол прибыл британский военный корабль с целью оказания помощи колониальным властям на острове. Ситуация в городе стала особенно взрывоопасной после обнародования указа об аресте Никодимоса Милонаса. Узнав об этом, жители города вступили в столкновение с полицией. В городе был введен комендантский час и послан запрос о дополнительной военной помощи [3, р. 182-184].

В Ларнаке дело дошло до столкновений с силами колониальной администрации.

25 октября митрополит Кирении Макариос принял решение совершить марш на Никосию, однако по приказу губернатора ему было запрещено покидать город. В ответ Макариос провел митинг у церкви Архангела, на котором решительно осудил британскую тиранию и призвал людей следовать за ним. Был захвачен дом британского управляющего городом, над которым восставшие подняли греческий флаг [11, с. 479]. К полудню в Кирению прибыл британский военный контингент, арестовавший митрополита.

В Пафосе еще до октябрьских событий митрополит Леонтиос активно призывал народ выступить против колониальной администрации. Однако когда вспыхнуло восстание, Леонтиос был за границей, поэтому население города отреагировало на события в столице лишь несколькими митингами. Англичане, в целях безопасности, объявили о введении в городе военного положения [13].

Серьезные беспорядки происходили и в сельской местности, особенно в крупных сельских центрах (Морфу, Паралимни).

Таким образом, в период с 21 по 28 октября восстание греков-киприотов против британского колониального правительства приняло всекипрский характер. Прибытие на Кипр британских войск из Египта и с военно-морской базы на острове Крит привело к восстановлению власти колониальной администрации. К концу октября восстание на острове было подавлено. Во время восстания в столкновениях с полицией погибло 9 человек, около 30 было ранено [13].

Реакция британских властей была незамедлительной. На острове ввели военное положение. Помимо арестов демонстрантов, британское колониальное правительство отправило в изгнание 10 греческих политических деятелей, среди них митрополит Китиона Никодимос Милонас и митрополит Кирении Макариос. Позже был сослан в селение Левка сподвижник митрополита Никодимоса Кл. Ланитис. Митрополит Пафоса Леонтиос был отправлен под домашний арест [19, с. 230]. 22 октября колониальное правительство Кипра приняло «Положения по защите Кипра», ужесточившие режим на острове [12, с. 83].

Период политики «закручивания гаек» после восстания 1931 г. вошел в историю как «палмерократия», по имени Р. Палмера, назначенного в 1933 г. губернатором Кипра. Многие греческие и кипрские историки характеризуют данный период правления колониальной администрации как диктаторский [см. например: 19, с. 230].

После подавления восстания греки остались без руководителей. Архиепископ Кипра Кириллос III формально сохранил свое влияние, поскольку англичане понимали, что

удаление этнарха с острова приведет к еще более массовым протестам. Но в 1933 г. Кириллос III умер, и единственным духовным лидером на острове остался митрополит Пафоса Леонтиос, который находился под строгим наблюдением англичан [13].

Примечательно, что лидерами выступлений греков-киприотов в различных районах острова, были главы епархий. Церковь взяла на себя руководящую роль в борьбе против британского правления, подтвердив тем самым не только свою тесную связь с народом, но и способность возглавить борьбу против колониального режима. Для британского правительства стало ясно, что Кипрскую церковь не удастся сделать инструментом своего влияния на острове. Условно «дружественные» отношения между Церковью и колониальной администрацией, существовавшие до 1931 г., перерастают в открытый прессинг Церкви англичанами. После принятия закона о запрете выборов архиепископа в 1937 г. греческая община острова на целое десятилетие осталась без духовного и политического лидера.

Нет сомнения, что греки Кипра дорого заплатили за восстание. Однако это выступление способствовало интернационализации кипрского вопроса, поставив его в центр внимания международного сообщества. «Движение Октября», как оно вошло в греческую историографию, оказало глубокое влияние на греческие общины по всему миру. Кроме того, события 1931 г. явственно продемонстрировали возросшую роль Кипрской православной церкви не только как органа духовного единения греческого населения, но и как влиятельного политического оппонента британского правления на острове.

Примечания

1. *Bilgiç B. S.* The Cyprus crisis of October 1931 and Greece's reaction: the place of Turkey and Turkish Cypriots in the eyes of Greek and Greek Cypriot leadership / B. S. Bilgiç // RILP. – 2005. – Vol. 1. – № 4.
2. *Cyprus Blue book*, 1887. – б. н., б. г.

3. *Disturbances in Cyprus in October, 1931. Despatch from the Governor of Cyprus to the Secretary of State for the Colonies. (Received 20th February, 1932) // Η Κυπριακή εξέγερση του 1931. Ανθολογία κειμένων. – Λευκωσία, 1983.*
4. *Georghallides G. S. A political and Administrative History of Cyprus 1918-1926 / G. S. Georghallides. – Nicosia, 1979.*
5. *Georghallides G. S. British imperialism and governor Sir Ronald Storrs / G. S. Georghallides. – Nicosia, 1988.*
6. *Georghallides G. S. Cyprus and the governorship of Sir Ronald Storrs : the causes of the 1931 crisis / G. S. Georghallides. – Nicosia, 1985.*
7. *Hackett J. A history of the Orthodox Church of Cyprus / J. Hackett. – London, 1901.*
8. *Hill G. A history of Cyprus. – Vol. IV. The Ottoman Province. The British Colony 1571–1948 / G. Hill. – Cambridge, 1952.*
9. *Orientalisms by Sir Ronald Storrs. – London, 1937.*
10. *Βίττης Α. Ο Εθναρχικός ρόλος της Εκκλησίας της Κύπρου / Α. Βίττης // Επιστημονική Επετηρίς Κυπριακής Εταιρίας Ιστορικών Σπουδών. – 2003. – № 6.*
11. *Κιτρομηλίδης Π. Κύπρος 1914–1941 / Π. Κιτρομηλίδης // Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. – Αθήνα, 1978. – Τ. 15.*
12. *Κρανιδιώτης Ν. Η εθνική εξέγερση του Οκτωβρίου 1931. Η Κύπρος εις τον Αγώνα της Ελευθερίας / Ν. Κρανιδιώτης. – Αθήνα, 1958.*
13. *Κύπρος. Αγγλοκρατία // Εγκυκλοπαίδεια Hellenica [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.hellenica.de/Griechenland/Zypern/Ges/GR/KyprosAnglokratia.html/>. Доступ – 15.10. 2012 г.*
14. *Κύρου Α. Προσωπικές Εμπειρίες / Α. Κύρου // Η Κυπριακή εξέγερση του 1931. Ανθολογία κειμένων. – Λευκωσία, 1983.*
15. *Κύρρης Κ. Εκκλησία της Κύπρου / Κ. Κύρρης // Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια. – Λευκωσία, 1986. – Τ. 5.*
16. *Λειβαδάς, Β., Σπανός Γ., Παπαπολυβίου Π. Η Εξέγερση του Οκτώβρη 1931 (Τα Οκτωβριανά) / Β. Λειβαδάς, Γ. Σπανός, Π. Παπαπολυβίου. – Λευκωσία, 2004.*
17. *Μυριανθόπουλος Κ. Ι. Η παιδεία εν Κύπρω επί Αγγλοκρατίας 1878–1946 / Κ. Ι. Μυριανθόπουλος. – Λεμεσός, 1946.*
18. *Παπαπολυβίου Π. Τα «Οκτωβριανά» του 1931 / Π. Παπαπολυβίου // Φιλελεύθερος [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.efylakas.com/archives/10266/>. Доступ – 11.10. 2012 г.*

19. *Παυλίδης Α. Νικόδημος Μυλωνάς επίσκοπος / Α. Παυλίδης // Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια. – Λευκωσία, 1986. – Τ. 10.*
20. *Στυλιάνος Π. Το κίνημα του Οκτώβρη του 1931 στην Κύπρο. Διατριβή επί διδακτορι / Π. Στυλιάνος. – Λευκωσία, 2001.*
21. *Χρυσάνθης Κ. Ιστορικά δεδομένα σχετικά προς το κίνημα του έτους 1931 / Κ. Χρυσάνθης // Η Κυπριακή εξέγερση του 1931. Ανθολογία κειμένων. Ελληνική Κύπρος. – Λευκωσία, 1983.*
22. *13/25 Αυγούστου 1878. Επιστολή τοθ αξιωματούχου της βρετανικής διοίκησης Ουάλτερ Βέρινγκ προς τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Σωφρόνιο σχετικά με την καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας // Ο Κώδικας 53 της Ιεράς Μονής Κύκκου. Οι πολύπλευρες δραστηριότητες της Μονής κατά την περίοδο 1843–1897. – Λευκωσία, 2004.*
23. *27 Μαρτίου 1888. Επιστολή του Μέγα Αρμοστή προς τον Ηγούμενο Κύκκου Σωφρόνιο. Τον ευχαριστεί για την φιλοξενία του με ένα συμβολικό δώρο // Ο Κώδικας 53 της Ιεράς Μονής Κύκκου. Οι πολύπλευρες δραστηριότητες της Μονής κατά την περίοδο 1843–1897. – Λευκωσία, 2004.*

УДК 390.2(410):355.318.2(55:470+571)

Персидская казачья бригада в публикациях Д. Н. Кёрзона

Γοков Ο. Α.

В статье сделан сравнительный анализ информации относительно Персидской казачьей бригады, содержащейся в публикациях Д. Н. Кёрзона, со сведениями российских архивных и опубликованных источников. Анализ показал, что большая часть оценок английского наблюдателя нуждается в тщательной корректировке историками.

Ключевые слова: Персия, Персидская казачья бригада, Д.Н. Кёрзон

Гоков О. О. Перська козака бригада в публікаціях Д. Н. Керзона. У статті зроблено порівняльний аналіз інформації щодо Перської козачої бригади, що міститься у публікаціях Д. Н. Керзона, із відомостями російських архівних та опублікованих джерел. Аналіз засвідчив, що більшість оцінок англійського спостерігача потребує ретельного корегування істориками.

Ключові слова: Персія, Перська козака бригада, Д. Н. Керзон

Gokov O. A. «Persian Cossack Brigade in D. N. Curzon publications». A comparative analysis of information on the Persian Cossack Brigade that contained in D. N. Curzon publications with information of Russian archival and published sources was made in the paper. The analysis showed that most of the opinions of English observer needs to be carefully adjusted historians.

Keywords: Persia, Persian Cossack Brigade, G. N. Curzon

Персидская казачья бригада (официальное название – Казачья его величества шаха бригада) – воинское соединение персидской армии, существовавшее под руководством русских инструкторов с момента формирования первого полка в 1879 г. до 1920 г. (в 1916 г. была переформирована в дивизию). Несмотря на имеющиеся публикации [6; 17], её история по-прежнему остаётся изученной неглубоко [5; 4]. В этом ключе важную роль приобретает критический анализ наличных фактических данных источников. Одним из интереснейших и важных свидетельств по истории ПКБ являются работы Джорджа Натаниэля Кёрзона [см. о нём и его путешествии: 3; 7, с. 138; 18; 20, р. I]. В сентябре 1889 – январе 1890 гг. он побывал в Персидской монархии в качестве корреспондента газеты «Times», результатом чего стали сначала статьи [12], а затем изданная в 1892 г. книга [10; 20]. Эту работу многие считали и считают выдающимся произведением, а её

автор имел высочайший авторитет, как специалист по вопросам Среднего Востока [16; С. 350]. Д. Н. Кёрзон стал одним из тех людей, которые своими взглядами и работами формировали мнение политической элиты и обывателей относительно важных внешнеполитических вопросов и жизни в странах Востока. Но точность конкретной информации, приводившейся в его публикациях, не была предметом детального анализа. Исключение составляет работа К. Н. Б. Росса, где автор ставит вопрос о любительском знании Д. Н. Кёрзоном Ирана и политики Англии в «персидском вопросе» [20]. Целью данной статьи является анализ сведений относительно Персидской казачьей бригады (в дальнейшем – ПКБ), содержащихся в работах Д. Н. Кёрзона, на предмет их достоверности, полноты и объективности.

Хотя описание бригады не являлось главным предметом публикаций англичанина. Однако, как поборник активной защиты интересов Великобритании и хороший наблюдатель, он не мог упустить из виду такую важную деталь жизни Тегерана. Бригада к концу 1880-х гг. оставалась «визитной карточкой» как русского влияния при шахском дворе, так и шахской армии. По мнению Д. Н. Кёрзона, «казаки» являлись наиболее подготовленной частью персидских вооружённых сил [12, с. 84-85]. Следует заметить, что «рекламная» сторона деятельности российских военных оказалась довольно качественной. Как свидетельствует сравнительный анализ материалов английского публициста и сведений русских инструкторов и наблюдателей, Д. Н. Кёрзон был явно введён в заблуждение по многим параметрам, относящимся к ПКБ. Он писал, что в конце 1889 – начале 1890 гг. в Тегеране существовало 3 «казачьих» полка, «на содержание которых (по 25 туманов или 62 руб. на человека) отпускается по расчёту шести сот человек в каждом полку, так что казаков считается 1 800 человек; в действительности же имеется только 2 полка по 600 человек в каждом, т. е. 1 200 человек, которые распределены по 3-м полкам в 400 человек каждый» [12, с. 84]. Полков в бригаде действительно было 3. Однако их «реальный» численный состав никогда до 1890 г. не

превышал 1 000 человек. 1 200 человек числилось по штатному расписанию (считая и нестроевых чинов), которым, видимо, и руководствовался английский наблюдатель. Реально в ПКБ находилось не более 900 «казаков». Цифры Д. Н. Кёрзона были явно завышенными. Действительное количество «казаков», которыми располагал командир, было ещё меньше указывавшегося. «Из числа нижних чинов большое количество не несло вовсе службы, и числились только по спискам», а в строй выходило не более 300 человек, сообщал в 1892 г. новый командир ПКБ Н. Я. Шнеур (командир ПКБ в 1890–1893 гг.) [13, ф. 446, д. 46, л. 44]. Несколько неверно информировал читателей Д. Н. Кёрзон и о составе полков. По его словам, один из них состоял из наёмников, а другой – из мухаджиров, потомков выходцев из бывших персидских Бакинской и Эриванской областей, переселившихся в Иран после покорения русскими Кавказа и составлявших первоначально основу бригады. Однако такое распределение «казаков» относилось к 1880–1883 гг. В 1883 г. из не вступивших в ПКБ при её основании мухаджиров был сформирован третий полк [8, с. 393]. Сначала речь шла о привлечении на службу в часть всего контингента мухаджиров. Но со временем те старели, умирали, становились небоеспособными. Но деньги на них шахское правительство выделяло. И ни родственники привилегированных «казаков», ни сами они, ни командир ПКБ терять их не желали. Скорее всего, именно поэтому «неспособные к службе» мухаджиры были сведены полковником Генерального штаба Н. Д. Кузьминым-Караваевым (командовал ПКБ в 1886–1890 гг.) в один полк неполного состава. Полностью наёмным оставался лишь один полк. Во втором наряду с местными жителями служили и мухаджиры, а в третьем полку находились только мухаджиры [14, с. 795-796]. «Казачья Его Величества шаха бригада состоит из одного гвардейского эскадрона и трёх полков, – писал один из инструкторов ротмистр В. К. Бельгард. – Третий состоит из одних мухаджиров. При бригаде: конная полубатарей из четырёх русских орудий. При сформировании, по штату в каждом полку полагалось по четыре эскадрона, а в третьем – только кадры для четырёх эскадронов» [13, ф. 401, оп. 5, д. 481, л. 5]. Следует

также отметить, что правительство Персии выделяло деньги не из расчёта 25 туманов на человека в год, а 30 – на мухаджиров, 25 – на немухаджиров. Поскольку реальной численности бригады Д. Н. Кёрзон не знал, то, видимо, он отталкивался от размеров среднего отпускаемого жалования. А оно, как видим, было значительно большим, нежели при расчёте 25 туманов на человека. Отсюда – нестыковка в цифрах личного состава бригады. Что интересно, Д. Н. Кёрзон отмечал неравенство в положении мухаджиров и немухаджиров, и приводил цифры их общего годового содержания. Причина такой ситуации осталась для него неясной, что свидетельствует о недостаточном знании внутренней социальной структуры Каджарской империи. Рядовой-мухаджир обходился казне, по его расчётам (учитывал только жалование и рационы), 655 кранов (18 фунтов стерлингов, 65,5 туманов), а немухаджир – 535 кранов (15 фунтов стерлингов, 53,5 туманов) [10, с. 134]. Не понятно, почему в своих выводах относительно численности бригады Д. Н. Кёрзон не учёл указанной финансовой разницы, а использовал усреднённые показатели.

Скорее всего, английский наблюдатель и в остальных в своих оценках исходил из средних размеров персидских частей, а не из реального знания положения в бригаде. Об этом свидетельствует его произвольное разделение «казаков» на 2 полка по 600 человек, а также равномерное распределение их по трём полкам. Фоудж – аналог полка в Персии – численностью равнялся европейскому батальону. Один такой полк в среднем насчитывал приблизительно 900 человек [2, с. 46]. Видимо, именно поэтому, зная о формальном наличии трёх полков в ПКБ, Д. Н. Кёрзон для их общей численности взял произвольно указанную среднюю цифру и, суммировав, получил 1 800 «казаков». Хотя, возможно, англичанин ориентировался на русские образцы. Зная, что ПКБ обучается на основе российских воинских уставов и возглавляется русскими, он мог за основу для определения численности взять кавалерийский полк императорской армии численностью в 902 человека с офицерами [2, с. 52].

Как бы то ни было, сведения Н. Д. Кёрзона были ошибочны. В действительности третий полк в численном составе всегда

был меньше первых двух, да и формальный состав полков не превышал 400 человек. Отсюда, видимо, «лишние» 200 человек у Д. Н. Кёрзона. Тем не менее, сведения о выделяемом жаловании и реальном количестве людей, его получающих важны, поскольку английский корреспондент оперировал, скорее всего, официальными данными. Они подтверждают, что в ПКБ и вокруг неё существовали манипуляции с финансовыми средствами.

ПКБ официально имела штатное расписание, согласно которому по спискам в ней должно было числиться определённое количество людей (в разное время оно менялось). Однако часть из штатных чинов существовали лишь на бумаге. Имелась договорённость о том, какое количество членов ПКБ должно было быть налицо. Именно эти «наличные» и составляли реальную численность воинской части. Но в силу различных обстоятельств часть из них постоянно находилась в отпусках на половинном жаловании. Формальный принцип персидской армии – половина (фоуджа, фоуджей и т.п.) служит, половина в отпуске – распространялся и на бригаду, поскольку она являлась её составной частью. Однако, как и во всех вооружённых силах, фактически принцип этот не соблюдался. По согласованию с военным министром (а то и помимо его) командир мог манипулировать количеством отпускников. Поскольку деньги выплачивались исходя из суммы бюджета, то на отпускных можно было добиться экономии. Англичанин отметил этот факт. «Ни тот, ни другой полки, – писал он, – не содержатся в полном составе, и иногда бывало, что полк состоял менее, чем из 300 человек; уменьшение в численности делается только насчёт низших чинов, высшие же находятся постоянно в полном штате. Сокращением числа содержимых на лицо чинов достигается уменьшение ежегодного расхода на полки в среднем на 9 000 ф. с.» [10, с. 135]. Согласно расчётам Д. Н. Кёрзона, так экономилась примерно треть бюджета ПКБ. Автор, видимо, не знал о гвардейском эскадроне, конной полубатарее, и о финансировании третьего полка.

Численность бригады по спискам составляла 800 человек (без «гвардейского эскадрона»). «В 1-м и 2-м полку по 300 человек,

в третьем около 150 и в батарее около 50», – писал Мисль-Рустем [11, с. 146]. Однако, когда полковник с разрешения военного министра распускал нижних чинов по домам, реальный состав сокращался до 250–300 человек [11, с. 146]. «При третьем полку состоят 110 человек пенсионеров, получающих наследственное мухаджирское жалование. 1/3 их – инвалиды, 2/3 – женщины и дети (вдовы и сироты) умерших на службе мухаджиров», – характеризовал ситуацию с Мухаджирским полком один из командиров ПКБ [13, ф. 401, оп. 5, д. 481, л. 5]. Деньги, выделявшиеся на этот полк, не фигурировали в официальных документах финансового ведомства [13, ф. 446, д. 46, л. 83], поэтому англичанин не имел представления ни о составе подразделения, ни о суммах, расходованных на него. К тому же, как отмечал Н. Я. Шнеур, «жалование третьего полка выдавалось помимо русского полковника и выплачивалось крайне неаккуратно» [13, ф. 446, д. 46, л. 90], то есть фактически было предметом финансовых махинаций военного министра.

Неопределённость с количественным составом ПКБ сказались, видимо, и на оценке российского командного состава. Д. Н. Кёрзон писал: «Полный комплект русских инструкторов обыкновенно составляли: один полковник, три капитана, один поручик и десять унтер-офицеров; но в настоящее время число их уменьшено до следующих размеров: один полковник, один капитан, один поручик и шесть унтер-офицеров» [12, с. 84]. На самом же деле, состав военной миссии с начала её функционирования в 1879 г. до конца века не изменялся и состоял из 1 полковника Генерального штаба, 3 обер-офицеров и 5 унтер-офицеров [13, ф. 401, оп. 5, д. 515, л. 255]. Остался незамеченным Д. Н. Кёрзоном и процесс смены командиров ПКБ, происходивший с большим скандалом во время его пребывания в Персии [13, ф. 446, д. 46].

Интерес представляют сообщения Д. Н. Кёрзона о вооружении и хозяйственной части ПКБ [10, с. 133-135; 19, р. 595-596]. Они также не свободны от ошибок. Так, Д. Н. Кёрзон неверно указывал количество «берданок», подаренных русским правительством в 1 000 [10, с. 126; 19, р. 588; видимо, за ним

эту цифру повторил И. А. Андреев [1, с. 57]. На деле же на вооружении персидских «казаков» находились 600 винтовок системы Бердана № 2, которые были переданы в дар от русского императора в 1879 г. [13, ф. 401, оп. 5, д. 61, л. 20]. Д. Н. Кёрзон произвёл общие подсчёты на годовое содержание двух полков. К сожалению, неизвестно, откуда были получены англичанином указанные данные. Сложно, не имея данных, соотнести цифры в фунтах стерлингов и кранах с использовавшимися в русских документах и практике туманами и французскими франками. Тем не менее, некоторые заключения сделать можно. По подсчётам Д. Н. Кёрзона, жалование русских инструкторов равнялось 80 000 кранов (кран – серебряная монета, 1 кран = $\frac{1}{10}$ тумана) [10, с. 135; 19, р. 596], т. е. 8 000 туманов в год. Англичанин исходил из курса 35–36 кранов за 1 фунт стерлингов. Однако курс крана по отношению к фунту стерлингов, как и к рублю, колебался в зависимости различных обстоятельств [9, с. 52–53; 15, прил. 3]. Поэтому за отправную точку нами была взята наибольшая цифра – 390 кранов за 100 рублей в 1892 г. При переводе вышло, что согласно Д. Н. Кёрзону, русские военные должны были получать около 21 000 рублей в год. Однако на деле все вместе взятые они получали 31 000 рублей. Не учтены были Н. Д. Кёрзоном и денежные пенсии мухаджиров, из которых состоял бюджет третьего полка.

Большинство сведений англичанина носят формальный «оттенок», то есть фиксируют то, как должно быть. Так, Д. Н. Кёрзон сообщал, что «субалтерн- (младший офицер роты, эскадрона, или батареи, в английской армии – офицер, ниже капитана – *О. Г.*) и унтер-офицеры ... ежегодно получают от казны по одному мундиру персидской шерстяной материи, по два мундира из тонкой хлопчатобумажной материи и по паре сапог, на сумму в 100 кранов» [10, с. 134]. Однако всё эти вещи получали «казаки» лишь на бумаге. Реально деньги уходили в иное направление, а материальный фонд ПКБ не обновлялся. Поэтому командиры бригады вынуждены были экономить одежду, как это делал уже В. П. Чарковский (командир ПКБ в 1882–1885 гг.). О состоянии медицинского финансирования

очень хорошую зарисовку оставил близко знакомый с внутренней жизнью ПКБ Мисль-Рустем [11, с. 145]. Она свидетельствует, что бригадный лазарет существовал лишь для показного эффекта. Деньги же на лекарства и лечение больных уходили на другие нужды.

Д. Н. Кёрзон сообщал, что «нижние чины должны иметь своих лошадей, но на содержание их в порядке и на замену новыми в случае потери или порчи, каждому человеку отпускается ежегодно 100 кранов сверх положенного» [10, с. 134]. Реально же казна сэкономила на этих «отпусках». Изначально состав ПКБ формировался исключительно из кавалеристов. «Желающие поступить в бригаду приводили с собой лошадь с седловкой», – писал Мисль-Рустем [11, с. 141]. Лошадиный состав состоял из жеребцов. Только в гвардейском эскадроне они были определённого цвета – серого. Такое положение сохранялось и впоследствии. Но со временем число лошадей сокращалось в силу болезней, смертности и пр. Условия службы и невыделение денег на приобретение новых коней приводило к тому, что, числясь кавалеристами, многие «казаки» на деле становились «пластунами» – пехотинцами. В ПКБ имелись казённые лошади. Их использовали для внутренних нужд бригады, на них ездил отряд музыкантов (трубаческий или музыкантский хор), перевозилась полубатарея. Кроме того, из их числа выделялись кони безлошадным «казакам» на случай учений или смотров. К 1893 г. таких лошадей насчитывалось 86 [13, ф. 401, оп. 5, д. 481, л. 6].

Исходя из всего вышесказанного, к данным английского наблюдателя относительно ПКБ нужно относиться с большой осторожностью. В основном, они имеют официальный характер. Внутренние проблемы ПКБ остались вне поля зрения Н. Д. Кёрзона. К сожалению, процесс и источники получения им информации неизвестны. Скорее всего, в своей работе он использовал официальные источники, предоставленные персидским правительством, и, отчасти, личные наблюдения. Тем не менее, отдельные проблемы бригады были им подмечены верно. Сведения Д. Н. Кёрзона дают возможность понять,

как виделась ПКБ сторонним наблюдателям, в общих чертах обрисовать составляющие бюджета ПКБ и примерные суммы, которые тратила на бригаду шахская казна. Однако, большая часть конкретной информации Д. Н. Кёрзона относительно ПКБ полна неточностей. Исходя из откровенно политизированного содержания книги, скорее всего, его личные антирусские взгляды лишь обострились под воздействием того, что он видел в Персии, без знания внутренней сущности и деталей процессов. Этим объясняется его повышенное внимание к деятельности русских инструкторов. В обобщающей работе главной задачей автора было показать агрессивность империи Романовых в Персии. Этой цели отвечало и изображение в книге положения ПКБ. Преувеличивал и приукрашал он нарочно или по незнанию – сказать с уверенностью сложно. Но однозначно можно утверждать, что большая часть сведений нуждается в тщательной коррективке историками.

Примечания

1. Андреев А. И. Тибет в политике царской, советской и постсоветской России / А. И. Андреев. – СПб., 2006.
2. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России / Л. Г. Бескровный. – М., 1973.
3. Бузынина Н. К. Лорд Кёрзон / Н. К. Бузынина, К. В. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1973. – № 5, 6.
4. Гоков О. Иранская армия и российское влияние (последняя треть (XIX – начало XX вв.): Критические замечания относительно нового исследования по истории российско-иранских отношений / О. Гоков // *Ab imperio*. – 2010. – № 4.
5. Гоков О. А. Историография и источники по истории Персидской казачьей бригады / О. А. Гоков // *Вісник ЛНПУ*. – 2006. – № 17.
6. Гоков О. А. Российские офицеры и персидская казачья бригада (1877–1894 гг.) / О. А. Гоков // *Canadian American Slavic Studies*. – 2003. – Vol. 37. – № 4.
7. Жигалина О. И. Великобритания на Среднем Востоке: XIX – начало XX в.: Анализ внешнеполитических концепций / О. И. Жигалина. – М., 1990.

8. Косоговский В. А. Очерк развития Персидской казачьей бригады / В. А. Косоговский // *Новый Восток*. – 1923. – № 4.
9. Кулагина Л. М. Экспансия английского империализма в Иране в конце XIX – начале XX в. / Л. М. Кулагина. – М., 1981.
10. Кюрзон Г. Персия и персидский вопрос / Г. Кюрзон // *СМА*. – 1893. – Вып. 52.
11. Мисль-Рустем. Персия при Наср-Эдин-шахе с 1882 по 1888 г. Очерки в рассказах / Мисль-Рустем. – СПб., 1897.
12. Персидская армия (Из Times 11 февраля 1890 г.) // *СМА*. – 1890. – Вып. 42.
13. Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 401, 446.
14. Сборник новейших сведений о вооружённых силах европейских и азиатских государств / Под ред. В. П. Целебровского. – СПб., 1894.
15. Сапарова Д. Ч. Влияние Закаспийской железной дороги на развитие русско-иранских торговых связей (90-е гг. XIX в.) / Д. Ч. Сапарова. – Ашхабад, 1991.
16. Сергеев Е. Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии / Е. Ю. Сергеев. – М., 2012.
17. Тер-Оганов Н. К. Персидская казачья бригада. 1879–1921 гг. / Н. К. Тер-Оганов. – М., 2012.
18. Халфин Н. А. Лорд Кёрзон – идеолог и политик британского империализма / Н. А. Халфин // *Новая и новейшая история*. – 1983. – № 1.
19. Curzon G. N. Persia and the Persian Question / G. N. Curzon. – London, 1966.
20. Ross C. N. B. Lord Curzon and E.G. Browne Confront the «Persian Question» / C. N. B. Ross // *HJ*. – 2009. – Vol. 52. – № 2.

УДК 94 [4+367] "5/10"

Формирование и развитие социокультурной инфраструктуры российских военных поселений в XIX веке: система здравоохранения и образования

Кандаурова Т. Н.

В статье по архивным материалам анализируется процесс формирования и развития социокультурной инфраструктуры российских военных поселений в XIX в., определяются его особенности. Автор рассматривает данный аспект темы на примере складывания системы образования, здравоохранения и призрения, системы ветеринарной службы в военно-поселенной организации. Развитие различных образовательных институтов в поселенных округах позволило обеспечивать более широкие возможности для социализации детей военных поселян – кантонистов.

Ключевые слова: военные поселения, социокультурная инфраструктура, социализация, система образования, медицинские учреждения, образовательный потенциал, начальное образование, средние специальные учебные заведения

Кандаурова Т. М. Формування та розвиток соціокультурної інфраструктури російських військових поселень у XIX ст.: система охорони здоров'я та освіти. У статті на основі архівних матеріалів аналізується процес формування й розвитку соціокультурної інфраструктури російських військових поселень у XIX ст., визначаються його особливості. Автор розглядає цей аспект теми на прикладі складання системи освіти, охорони здоров'я та піклування, системи ветеринарної служби у військово-поселенській організації. Розвиток різних освітніх інституцій в поселенських округах дозволяв забезпечувати більш широкі можливості для соціалізації дітей військових поселенців – кантонистів.

© Кандаурова Т. Н., 2013

Kandaurova T. N. The forming and development of the socio-cultural infra-structure of the russian military settlement in nineteenth century: the system of the health services and education. In the article on the basis of archives materials analyses the process of the forming and development of the socio-cultural infra-structure of the Russian military settlement in nineteenth century, defines its peculiarities. The author considers that aspect of the theme on example of the making of the educational system, of the health services and charity, of the systems of veterinary service in the military settlement organization. The development of the different educational institutes in the military settlement districts had allowed providing more wide possibilities for socialization of the children of the military settlers – cantonists.

Key words: military settlement, social-cultural infra-structure, socialization, educational system, medical institutions, educational potential, primary education, middle special educational institution

Военные поселения в России в XIX в. стали основой для формирования базовых институтов для обновления социокультурного развития тех регионов, в которых они создавались. По мере развертывания поселенных округов и поселений шло формирование их социальной и культурной инфраструктуры на новой базисной основе. Развитие хозяйственных структур округов военных поселений, продовольственное обеспечение армейских рот, полков и дивизий, их квартирное размещение в полковых поселенных округах потребовали привлечения специалистов различных специальностей и профессий. Для полного и своевременного исполнения функций и задач военно-поселенной организации необходимо было определить не только новые векторы развития экономической базы и хозяйственных учреждений, но и всей социокультурной сферы. Необходимо было обеспечить отдельные армейские части соответствующими квартирами, готовить резервы для пополнения офицерского корпуса, обеспечить развитие образовательных структур различных уровней – начальное и специальное образование, а также подготовку соответствующих кадров – педагогов,

мастеровых, военных специалистов для обучения кантонистов-школьников и кантонистов – учащихся училищ и школ различного профиля. Одновременно следовало предоставить и гарантировать квалифицированную медицинскую помощь всем категориям населения поселенных округов, обеспечить соответствующую санитарно-эпидемиологическую безопасность их, а также формирование корпуса медицинского персонала и его специальную подготовку.

Развитие полковых поселенных округов закономерно повлекло за собой трансформацию хозяйственного и социокультурного ландшафта территорий их дислокации и квартирования. Все это способствовало обновленному обустройству селений, изменению принципов их застройки, масштабов, планировки и внешнего облика, упорядочению застройки жилого и бытового, хозяйственного, социального и культурного секторов. Решение задач по преобразованию хозяйственного и социокультурного ландшафта также актуализировало проблему подготовки кадров специалистов-аграриев по разным направлениям, инженеров-топографов, инженеров-строителей, педагогов, мастеровых различных специальностей. В военных поселениях государством также обеспечивалась целенаправленная социализация военных поселян и их детей, вводилось обязательное начальное образование военных кантонистов и подготовка их для хозяйственной, военной, управленческой, административной, педагогической, медицинской, сельскохозяйственной, военно-инженерной деятельности.

В исследуемый период дети военных поселян полковых округов – кантонисты различных возрастов - имели значительно больше возможностей для социализации, чем дети владельческих и государственных крестьян, казаков, проживавших на смежных с поселениями территориях. Кантонистам был открыт свободный доступ и обеспечен процесс образования в начальной школе и ряде средних специальных учебных заведений на бесплатной основе, у них были возможности реализовать свои знания и опыт в хозяйственной, военной, административной, социальной и культурной сферах деятельности как в рамках военных поселений, так и вне их. Образование строилось на принципах

политехничности и преемственности образовательных программ, в прикладной части на принципах трансляции опыта и практических навыков. Служащие инвалиды имели возможность продолжать службу при различных хозяйственных заведениях и объектах социокультурного назначения. Государство осуществляло последовательную политику и практику патернализма по отношению к населению военных поселений в социальной и культурной сферах, гарантируя бесплатное начальное и среднее специальное образование, предоставление в обязательном порядке медицинской помощи, обеспечение постоянных квартир представителям офицерского корпуса и улучшение жилища военным поселянам, не стесняя их квартирным постоем постояльцев. Как правило, для постояльцев-солдат, не связанных родственными связями с военными поселянами-хозяевами, предоставлялись отдельные комнаты или помещения в домах последних.

Одна из особенностей развития социокультурной инфраструктуры полковых поселенных округов состояла в том, что она складывалась и расширялась с самого начала организации поселенных округов пехоты и кавалерии параллельно с формированием и обновлением административной и хозяйственной инфраструктуры региональных военных поселений. Сеть социальных и культурных учреждений в округах формировалась постепенно, по мере поселения отдельных армейских подразделений и частей, обустройства и развития округов поселения полков и дивизий. Только две поселенные кавалерийские кирасирские дивизии селились в уже подготовленных в хозяйственном и социокультурном отношении округах Украинского и Херсонского (Новороссийского) поселений. Со временем стала все больше определяться и ощущаться потребность в новых кадрах специалистов в военных поселениях, и в связи с этим происходило расширение масштабов социокультурной инфраструктуры полковых округов поселений. Реализации программы развития военно-поселенной системы и определения ее приоритетных экономических, хозяйственных и социальных векторов развития в полном объеме также повлекло за собой новое структурирование и масштабирование

социокультурной инфраструктуры полковых поселенных округов и селений.

Другой особенностью формирования социокультурной инфраструктуры военных поселений было то, что она развивалась по направлению из центров полковых округов и эскадронных центров к их границам, т.е. к селениям без каких-либо административных поселенных структур. Как правило, большинство учреждений социокультурной сферы было сосредоточено в тех городах и селениях, где располагались дивизионные, полковые штабы или эскадронное управление. Именно центры поселения дивизий и полков, так называемые штабные селения, были местами наибольшего сосредоточения учреждений социального и культурного назначения округов. Обустройство же средств коммуникаций - мостов, гатей, развитие почтовой службы, мест лавочной торговли, гостиниц, постоянных дворов или мест для остановки проезжающих, заведений общественного питания (ресторации, харчевые галереи, трактиры), зданий культового назначения осуществлялось во всех эскадронных селениях, а дорог и трактов между ними на всех окружающих поселенных территориях.

Материальная база социокультурной инфраструктуры на начальном этапе развития военно-поселенной организации более динамично оформляется в завершеном варианте в поселениях пехоты, т.к. они являлись в аракеевский период «образцовыми», именно сюда в Александровский период направлялись значительные средства на строительство новых хозяйственных объектов, учреждений административного, социального и культурного назначения. В кавалерийских военных поселениях в это время база социальной и культурной инфраструктуры формировалась на основе прежних строений и учреждений и за счет малого строительства. Перестраивались в полковых округах уже имевшиеся строения, при этом часть из них приспособлялись под нужды учреждений культуры и социального назначения – госпиталя со службами, школы, учебные эскадроны, богадельни, мастерские, запасные хлебные магазины, а также под учреждения административного и бытового назначения и др. Здесь также возводилось жилье для

военных поселенных и квартиры для офицерского корпуса, как и в поселениях пехоты, но масштабы его строительства и введения в эксплуатацию в этот период были меньшими чем в пехотных округах, где заново отстраивались полностью ротные поселки. Значительно большими были изначально в кавалерийских поселенных округах объемы строительства зданий хозяйственного и военного назначения (здания для хранения провианта, клуни для обмолота хлеба, манежи, помещения конских заводов, аммуничники, цейхгаузы и т.п.). Значительный динамизм в возведении зданий жилого, бытового и социокультурного сектора в поселениях кавалерии отмечался в 1830–1850-х гг., когда были перераспределены финансовые средства между региональными поселениями (пехота, округа пахотных солдат, кавалерия), и в кавалерийских округах был сформирован соответствующий экономический потенциал и материальные фонды. Одновременно появилось больше возможностей для строительства части новых объектов за счет внутренних резервов или так называемыми «экономическими средствами», без ассигнований от казны. Все это способствовало расширению масштабов строительства, обновлению хозяйственного и социокультурного ландшафта территорий поселенных округов.

Первые законодательные документы по военным поселениям – «Проекты учреждения ...», а позднее и «Положение о военном поселении на Кавказе» [10; 11; 8] и другие акты закрепляли государственные гарантии в части обеспечения военных поселенных округов потребовало развития организованной системы здравоохранения и способствовало расширению сети медицинских учреждений со временем. «Для пользования больных военных поселенных, их семейств и войск квартирующих в Военных поселениях» были «учреждены в каждом Округе военные госпитали». По мере формирования поселенных округов в числе первоочередных объектов социокультурного назначения во всех полковых центрах были отстроены и обустроены госпитальные комплексы или комплексы полугоспиталей, возводились сельские больницы. При медицинских заведениях создавались аптечные учреждения и лаборатории, в первую очередь при госпиталях, для

обеспечения амбулаторий, стационаров и поселян необходимыми лекарственными средствами. Формирование сети медицинских учреждений шло одновременно со строительством домов для военных поселян, образовательных учреждений и зданий бытового назначения. Даже в военных поселениях кавалерии, где строительство осуществлялось на первом этапе не в таких массовых масштабах, как в поселениях пехоты, учреждения социального и культурного назначения были в числе первых возводившихся объектов. Так, по донесениям командира Бугской и 3й уланских поселенных дивизий Херсонских региональных поселений генерала графа И. О. Витта в селениях полковых округов возводились вместе с жилыми поселянскими домами и обустройством улиц эскадронные школы для кантонистов (детей военных поселян) и полугоспиталя. Например, в августе-октябре 1822 г. в записках о состоянии поселенных уланских дивизий Витт доносил о ходе строительства полугоспиталя в округе 4 Бугского уланского полка в сел. Ольшанка. На данном объекте в августе уже были «выведены стены с сырого кирпича от цокуля под окна», а в октябре — все наружные стены здания полугоспиталя были «выведены под крышу» и подвезена значительная партия строительных материалов для продолжения строительства. [12, лл. 553, 683 об.] В последующий период при полугоспитале возводились хозяйственные и бытовые постройки и помещения, т. е. последовательно формировался госпитальный комплекс. По предположению о работах на 1825 г. предусматривалось строительство «корпуса для служб» или «для хозяйственных надобностей» при Ольшанском полугоспитале. [13, лл. 33 об., 81 об.] Во 2м округе Бугского уланского полка в этом году по плану работ возводился вновь главный корпус госпиталя. Предположение по строительству предусматривало выделение от казны на строительство госпиталя 27335 руб. 71 $\frac{3}{4}$ коп. [14, 33 об.]

Вместе со строительством новых зданий медицинских учреждений приспособлялись уже существовавшие помещения под нужды госпиталей и их хозяйственных и бытовых структур (помещения для размещения медицинского и обслуживающего персонала, аптеки, лаборатории, пищевые блоки - кухни, пекарни,

ледники, погреба, кладовые; бани, прачечные и т.п.). Со временем госпиталя и полугоспиталя превращались в комплексные постройки со всеми необходимыми инфраструктурами, включая дома и помещения для проживания штаб-докторов, врачей и фельдшеров, аптекарей, повивальных бабок (акушеров), прислуги медицинских учреждений, фельдшерских и аптекарских учеников.

В Украинском военном поселении, где было поселено восемь уланских полков, к 1857 г. было госпиталей 1-го класса семь и один госпиталь 2-го класса. [17, л. 58] В 1-8 округах Новороссийского поселения к этому времени состояло по статистическим данным три госпиталя 1-го класса, [15, с. 180] в 9-12 округах (Бугская уланская дивизия) было три госпиталя 1-го класса и 1 госпиталь 2-го класса. [16, с. 231] Всего в округах Новороссийского поселения в полковых селениях по «Статистическим описаниям первых восьми округов» состояло 10 госпиталей. [15, с. 158-166] По «Статистическим описаниям 9-12 округов» этих региональных поселений в главных полковых селениях значилось 3 полугоспиталя и 2 госпиталя [16, с. 210-218]. В это же время (1857 г.) по перечню всех строений в 3 Кирасирской и 3 Уланской дивизиях (1-8 округа Новороссийского военного поселения) было выстроено вновь четыре госпиталя и временных госпиталей возведено в количестве шести [15, с. 179-180]. В Бугской уланской дивизии (9-12 округа Новороссийского поселения) по ведомости о строениях возведенных госпиталей не показано [16, с. 244]. В Киевско-Подольском поселении состояло во второй половине 1850-х гг. пять госпиталей 1-го класса и 1 полугоспиталь. По перечневой строительной ведомости здесь числилось вновь построенных семь госпиталей и три возведенных временных госпиталя. [17, с. 288, 301]

Госпиталя в полковых округах отстраивались со всеми инфраструктурными служебными и хозяйственными подразделениями и объектами. Примером может служить госпиталь в 4-го округа Украинского поселения, где при основном фаферковом корпусе госпиталя были следующие строения: «Два фаферковых флигеля, для больных. Флигель из землебитного кирпича, для аптеки с лабораторией. Деревянная

кухня, с пекарнею и квасоварнею. Деревянная баня с прачешною. Фаферковая казарма для фельдшерских учеников. Фаферковый флигель для конторы госпиталя. Фаферковый флигель для больных арестантов... Погреб с кладовою, из землебитного кирпича. Конюшня с сараем и мастерскою из землебитного кирпича». [3, л. 39] В сл. Ново-Астрахань, которая была центром 3 округа Украинского поселения, по статистическому атласу 1855 г. значился построенный «фаферковый полугоспиталь». При нем состояли строения: «...Фаферковый флигель для больных Офицеров, с особым помещением для больн. женщин. Фаферковый флигель с покоем: для дежурных, приемной, ванной, материальной, водогрейни, аммуничника, конторы госпиталя и аптеки с лабораториею. Фаферк. флиг. для кухни и пекарни. Фаферковое строение для цейхгауза, погреба, кладовой и ледника. Деревянная баня, с прачешною. Цейхгауз из землебитного кирпича для складки вещей. Два фаферковых строения для летняя госпиталя. ... Фаферковая мастерская. Фаферковая конюшня с подъездным сараем». [3, л. 29]

Помимо госпиталей в селения поселенных полковых округов строились и больницы. В первом округе Новороссийского поселения сельские больницы были выстроены в селениях Павлыш, Успенское, Глинск, Иванковцы. Во втором округе в селениях Чечелевка, Зеленое, Желтое, Зыбкое, Попельнастое. В третьем округе было построено 4 сельских больницы, в сел. Головковка, Митрофаново, Косовка, Диковка. В 6-м округе этого же регионального поселения сельская больница была построена в сел. Глодоссы, Терновка и Надлак. В седьмом округе волостная больница была создана в с. Большая Выска. Три сельские больницы в 1856 г. функционировали в восьмом округе Новороссийского поселения, в сел. Красноселье, Федварь, Суботец. [1, лл 3 об., 4, 7 об., 8, 8 об., 11 об., 12, 23 об., 28, 31, 31 об.]. По мере освоения минеральных ресурсов в округах поселений кавалерии и обустройства водных соляных источников там также отстраивались госпитальные комплексы с соответствующей инфраструктурой, где проходили курс санаторно-курортного лечения в летние месяцы военнослужащие, кантонисты и военные поселяне. [6]

Для медицинского персонала, ветеринарных лекарей и коновалов, коновальских учеников в поселенных округах специально возводили жилые помещения преимущественно рядом с госпиталями, полугоспиталями, больницами и ветеринарными лечебницами и аптеками, что позволяло им в экстренных случаях быстро прибыть на службу или к тяжело больному пациенту, а фельдшерским и аптекарским ученикам к месту учебы. Весь медицинский персонал и представители ветеринарной службы в поселениях были обеспечены постоянными обустроенными квартирами. В полковом центре 5-го округа Украинского поселения в сл. Ново-Белгороде в госпитальном комплексе были возведены: «Каменный дом для квартирования Старшего лекаря и Смотрителя госпиталя. Каменный дом с подвальным этажом для аптеки с лабораториею, в нем же особые комнаты, для квартир младшего Лекаря и Аптекаря». [4, л. 50] В г. Чугуеве в 6-м округе этого же поселения корпусный Штаб-Доктор квартировал в каменном доме с «фаферковым флигелем, деревянным домом, для кухни, фаферковым строением для конюшни, экипажного сарая и ледника». [3, л. 59] В сл. Ново-Астрахани (3 округ Украинского военного поселения) был построен «фаферковый дом с плетнев. надворным строением для квартирования ветеринарного лекаря». [2, л. 114.] В с. Новогеоргиевске (1й округ Новороссийского поселения) при новом госпитале в 1856 г. был выстроен дом для помещения ординатора и аптекаря, а также дом для помещения конторы и смотрителя госпиталя. [1, л. 3.] В сел. Маньковка (2й округ Киевско-Подольского поселения) на средства казны была возведена каменная казарма для госпитальной прислуги. В сел. Кишинцы этого же округа для окружного медика был построен деревянный дом и «при нем деревянная кухня с людскою». [2, лл. 11, 12] В мес. Ладыжин (3й округ Киевско-Подольского поселения) «на счет казны» был возведен «деревянный дом, занимаемый старшим лекарем» и «деревянный флигель при доме старшего лекаря и при нем таковой же погреб», которые были построены «экономическими средствами». Здесь также был вновь возведен полугоспиталь, контора и аптека, «дома для госпитальных чиновников». [2, лл. 17, 17 об.] В полковом окружном селении Трибуховцы (4й округ данного регионального

поселения) «экономическим средствами» были возведены: деревянный дом для госпитальной прислуги, дом при госпитале, деревянная баня при госпитале, «каменный дом, занимаемый прачечною госпиталя», кирпичный хозяйственный дом при госпитале, деревянный дом при госпитале, занимаемый кладовою и ледником». [2, лл. 21, 21 об.] В сел. Ольшанка (5й округ Киевско-Подольского поселения) вместе с деревянным домом для глазной палаты, домом для аптеки и лаборатории был возведен на казенный счет деревянный дом для госпитальной прислуги. [2, л. 26 об.]

Строительство медучреждений осуществлялось на протяжении всего существования поселенных округов по мере необходимости. По планам штабных и волостных селений 1856–1857 гг. предполагалось строительство новых учреждений здравоохранения и медицинских назначения, а также жилья для медперсонала. В «Изъяснении к плану м. Саврани» в статистическом атласе 1857 г. Киевско-Подольского поселения значились: «корпус госпиталя со всеми обзаведениями», «дома для госпитальных чиновников», «окружной лазарет с аптекою», «дом для ветеринарного врача», «дом для повивальной бабки». [2, л. 57] По проектным соображениям к плану м. Торговицы этого же регионального поселения предполагалось строительство таких медучреждений как волостная больница, и для ветеринарной службы – дом со службами для ветеринарного врача, конский лазарет и караулка при нем. [2, л. 37] В Украинском поселении в слоб. Ново-Серпухов (Балаклея) предусматривалось возведение «каменных строений при госпитале». [4, л. 180]

Медицинскими кадрами поселенные округа обеспечивались преимущественно из числа выпускников Военно-Хирургической академии в Санкт-Петербурге. Для обеспечения округов специалистами медицинского профиля среднего звена – фельдшеров и фармацевтов – здесь была сформирована сеть фельдшерских школ (училищ). Школы были созданы «на основании Высочайших повелений от 18-го и 31 Июля 1829 года при военных госпиталях каждого округа, в числе 20 школьников, назначаемых из военных кантонистов, собственно для приготовления к фельдшерской должности

и в аптекарские ученики; из них две трети зачисляются в фельдшера, а одно треть в аптекарские ученики». [16, с. 219] Позднее сеть фельдшерских учебных заведений была расширена. В марте 1850 г. было утверждено предположение бывшего Инспектора Резервной Кавалерии, по которому «в фельдшерских школах каждого Округа обучается ежегодно по 6-ти учеников выбираемых из детей военных поселян». [18, с. 41; 9] Обучение осуществлялось в фельдшерских школах в течение трех лет. Средствами на обучение школы обеспечивались из запасного денежного капитала военных поселян и провиантом из запасных хлебных магазинов полковых округов. За все время деятельности фельдшерских школ-училищ в поселениях кавалерии было выпущено на службу 1924 специалиста-фельдшера и аптекаря из общего числа 3332 учеников, поступивших в училища, и 646 учеников в 1856 г. продолжали обучаться фельдшерскому делу и аптекарскому искусству в полковых медицинских учебных заведениях [15, с. 168-169; 16, с. 219-220; 17, с. 277; 18; с. 41-42]. В округах военных поселений также вводилось и широко практиковалось обязательное оспопрививание детей военных поселян, развивалась система родовспоможения или акушерской службы. Округа поселений были обеспечены с середины 1840-х гг. кадрами квалифицированных акушерок – повивальных бабок. Здесь были учреждены училища повивального искусства (акушерские училища), в которых готовили кадры акушерок «для подания правильной и скорой помощи при родах женам военных поселян». В эти училища поступали «военные поселянки вдовы и девицы, смотря по способностям и собственному желанию, не моложе 18 и не старше 40 лет. В Округах Украинского Военного Поселения состоит ежегодно по 24-ре воспитанницы, которые обучаются под надзором главных окружных лекарей и окружных повивальных бабок, получивших образование в казенных заведениях. ... По окончании курса учения, разделенного на теоретический и практический, ученицы назначаются повивальными бабками в свои округа и селения». Провиант на обеспечение продовольствием акушерок в округах выделялся

из общественных магазинов, «на равне с вдовами и не имущими – оне освобождены от общественных работ, а их дома от воинского постоа». [18, с. 42-43] За годы деятельности училищ повивального искусства в кавалерийских поселенных округах было выпущено по окончании курса 1006 акушерок. [18, с. 44; 15, с. 170; 17, с. 278; 15, с. 196, 243, 300]. Для них в округах, как и для других медицинских специалистов, специально устраивались дома.

В военных поселениях для обеспечения благоприятных условий существования сирот, престарелых, инвалидов и увечных формировалась система призрения или социального обеспечения, и устраивались со временем специальные учреждения - богадельни. Сироты определялись на воспитание в семьи военных поселян. Служащие инвалиды (отставные чины) обеспечивались работой в полковых округах в составе специальных рот и снабжались продовольствием из общественных запасов. «Для призрения дряхлых, увечных и престарелых военных поселян, отставных солдат и их жен» в округах военных поселений кавалерий с 1841 г. при церквях устраивались богадельни, «каждая на 32 человека». На содержание каждой из богаделен выделялось из средств поселенных округов по 200 руб. серебром. Продовольствие в богадельни отпускалось из общественных запасов полковых округов, из запасных хлебных магазинов в округах полков выдавался «провиант по числу людей», состоявших в учреждениях призрения. [15, с. 196]. Для размещения богаделен устраивались специальные дома со всеми необходимыми хозяйственными заведениями и надворными строениями или приспособлялись для этих нужд уже существовавшие здания. Так, например, в центре 4го округа Киевско-Подольского поселения в м. Меджибож «на счет казны» был выстроен «деревянный дом для богадельни и при нем таковыя же кухня, амбар и ледник». В сел. Ольшанке (5й округ этого же поселения) был возведен на казенные средства «каменный для Богадельни и при нем деревянный флигель». [2, лл. 21, 26] В «изъяснении строений к плану слободы Ново-Екатеринославля» (Сватовой-Лучки) Украинского поселения в 1856 г. числился «деревянный

дом с надворным строением для богадельни», возведенный экономическими средствами. [4, л. 94] В сл. Ново-Псков (Ново-Закамьянка) этого же поселения экономическими средствами был выстроен «меловой дом для богадельни. При нем: деревянная баня». [4, л. 129].

Параллельно с медицинскими службами в поселенных полковых округах получала развитие и система ветеринарной службы. Обстоятельства функционирования поселенных структур актуализировали развитие данной системы. Динамичное развитие животноводческого сектора в поселенных округах, периодические массовые эпизоотии и падеж скота от болезней, формирование и развитие конских заводов, для ремонта кавалерийских полков из их состава, заводов мериносовых овец, воловых парков и стад племенного скота для улучшения породы скота военных поселян требовали обеспечения своевременной квалифицированной ветеринарной помощью. Формирование ветеринарной службы в округах повлекло за собой развитие сети ветеринарных и «скотских лечебниц» и аптек, а также своевременного обеспечения этих учреждений кадрами специалистов посредством подготовки ветеринарных учеников к службе непосредственно в полковых округах. В 1840 г. «для доставления военным поселянам способов к подаванию помощи заболевающему скоту», были «учреждены в Округах коновальския школы, в коих обучаются дети военных поселян по 6-ти в каждом округе». [17, с. 279.] Содержались школы на средства военных поселений, ученикам коновальских (ветеринарных) школ отпускалось из заемного денежного военно-поселянского капитала «на жалованье и обмундирование» по 6 руб. 80 коп. серебром в год на человека. Провиант на ветеринарных учеников отпускался из запасных хлебных магазинов поселенных округов. Всего в кавалерийских поселенных полковых округах были учреждены и готовили кадры ветеринаров 25 коновальских школ. [14, л. 10] За годы функционирования коновальских школ в поселениях кавалерии в них поступило в общей сложности 433 ученика, было выпущено по окончании курса в полковые округа 217 человек, умерло и убыло по неспособности – 62 ученика, и обучалось в

1856 г. 154 учащихся. [18, с. 44-45; 18, с. 170-171; 16, с. 221-222; 17; с. 279].

Сеть ветеринарных учреждений в поселенных округах постоянно расширялась, возводились «строения для конского лазарета», «строения для пользования заболевающего скота военных поселян», «фаферковый дом для скотск. лечебницы» «фаферковое строение для ветеринарной аптеки и скотской лечебницы», «каменное строение для конского лазарета», «скотская лечебница из землебитного кирпича» и строения ветеринарного назначения при конских заводах и заводах меринсовых овец. При ветеринарных лечебницах, как правило, устраивались ветеринарные аптеки. [4, лл. 95, 96, 106, 117, 129, 143, 167, 179]. Система ветеринарной службы в кавалерийских поселениях обеспечивала сокращение заболеваемости и падежа военнопоселянского и общественного скота, способствовала понижению эпидемического порога, оздоровлению общественных и военнопоселянских стад, росту поголовья скота.

Система образовательных учреждений формировалась в округах также с самого момента их организации. Изначально создавались в обязательном порядке в каждом селении ротные и эскадронные школы, дававшие начальное образование детям военных поселян, и учебные роты и эскадроны для подготовки кантонистов большого возраста к службе в чине младших офицеров в действующих частях поселений. По «Проекту учреждения...» «в каждом эскадроне школа для кантонистов средняго возраста соединяется с эскадронною часовнею; а ближний к ней дом назначается для жительства Унтер-Офицера (Учителя); но в случае раздельнаго поселения эскадрона, школы учреждаются в каждой деревне по одной». [11, ч. 2. с. 74-75]. В пехотных поселениях комплексы ротных штабов изначально включали в свою структуру школьные здания с мастерскими, часовнями, помещениями для жительства непоселенных нижних чинов и запасных хлебных магазинов. [19, с. 292] Мастерские впоследствии строились не только при школах, но и в составе комплексов полковых деловых дворов в округах кавалерийских поселений. [3, л. 18] В них помимо производства ремесленной

продукции кантонисты обучались мастерами различным видам ремесел и впоследствии передавали свой опыт другим ученикам. Позднее в поселенных округах создавались по распоряжению бывшего Инспектора Резервной Кавалерии «при волостных комитетах и во всех селениях, где имеются церкви, небольшие школы, в коих обучают: Закону Божию сельские Священники, а чтению, письму и первым четырем правилам арифметики, грамотные военные поселяне и нижние чины рот служащих инвалидов, обучающиеся в кантонистских эскадронах». Школы содержались без издержек от казны, и образование в них получали сироты из детей военных поселян и детей бессрочноотпускных нижних чинов, проживавших в поселенных округах. [17, с. 275]

В 1836 г. императором было утверждено Положение, на основании которого «из упраздненных Екатеринославского и Херсонского баталионов и Дмитриевского полубаталиона военных кантонистов ... для доставления полкам и Артиллерийским батареям, постоянно квартирующим в Округах Военнаго Поселения, более способов к комплектованию унтер-офицерами и фейерверкерами» были сформированы в каждом округе поселения «по два эскадрона кантонистов и в каждом четырех Округах по одной Артиллерийской батарее». «При каждом из сих эскадронов и каждой батарее учреждены школы, в которых кантонисты обучаются: Закону Божию, Российской грамматике, арифметике, чистописанию, рисованию и черчению». [15, с. 171] Помимо этого в кантонистских эскадронах и артиллерийских батареях учащиеся получали соответствующую военную подготовку, а также кантонистов обучали различным «мастерствам» (портному, сапожному, седельному, столярному, колесному, кузнечному, малярному и оружейному). [15, с. 171] Учебные эскадроны и батареи комплектовались «солдатскими детьми находящимися на воспитании при родителях и воспитателях, проживающих в ближайших приписанных к Округам Губерниях». [15, с. 172] По данным «Кратких статистических таблиц» по Украинским военным поселениям за 1847 г. в учебных эскадронах обучалось 1823 кантониста, в учебных батареях – 260 кантонистов, в Чугуевском эскадроне – 60 кантонистов, в рабочем баталионе – 27 человек; приготавливалось в топографы 10 кантонистов, в

кондуктора – 15 кантонистов, в писаря - 80 учащихся, в учителя – 21 кантонист, в фельдшера – 152 учащихся, в коновалы – 31 кантонист и обучалось «разным мастерствам» - 217 кантонистов. [7, с. 70-71.]

В военных поселениях кавалерии на втором этапе их функционирования помимо развития системы среднего военного образования были реализованы и проекты по организации многих других специальных учебных заведений различного профиля – фельдшерские школы и училища повивального искусства, сельскохозяйственные школы и фермы, школы садоводства и шелководства, коновальские (ветеринарные) школы, школы топографических и берейторских учеников, кондукторские школы, школы плавания, школы церковного пения [5]. Развитие новых образовательных институтов в поселенных округах позволило значительно увеличить их образовательный и культурный потенциал, сформировать кадры специалистов для аграрного сектора, армейских частей, квартировавших в них, для медицинских учреждений, образовательных структур, системы административного управления.

Организация военных поселений в первой половине XIX в. способствовала складыванию и развитию масштабной социокультурной инфраструктуры. Верховная власть и руководство поселений уделяло большое внимание развитию социального и культурного секторов поселенных округов. За счет казны и экономическими способами были приспособлены и построены в округах новые учебные заведения и мастерские, медицинские и ветеринарные учреждения, госпиталей-санатории при источниках минеральных вод, заведения общественного питания, театры, обустроены соответствующие места для ярмарочной и стационарной торговли и хранения товаров, ледники и погреба. Был перепланирован, значительно расширен и обновлен жилой сектор селений поселенных округов. Новая социальная и культурная инфраструктура военно-поселенных округов способствовала активизации их социокультурного развития, формированию обновленной культурной среды и расширению возможностей социализации населения поселенных округов.

Примечания:

1. *Атлас* статистический первых восьми округов Новороссийского военного поселения. – 1856. Б.м., б.г.
2. *Атлас* статистический пяти округов Киевского и Подольского военного поселения. – 1857. Б. м., б.г.
3. *Атлас* статистический округов Украинского военного поселения. – 1855. Б.м., б.г.
4. *Атлас* статистический округов Украинского военного поселения. – 1856. Б.м., б.г.
5. Кандаурова Т. Н. Российские военные поселения в культурологическом измерении: новые образовательные проекты и институты / Т. Н. Кандаурова // Вопросы культурологии. – 2010. – № 4; № 5.
6. Кандаурова Т. Н. Военные поселения в России XIX в.: социокультурные аспекты развития / Т. Н. Кандаурова // Вестник РГГУ. – 2012. – № 4.
7. *Краткія* статистическія таблицы Округов Украинского военного поселения за 1847-го года / В. Л. Цубенко // Документи з історії військових поселень в Україні. – Харків, 2008.
8. *Положение* о военном поселении на Кавказе. – СПб., 1837.
9. *Положение* об образовании фельдшеров из военных поселенцев для кавалерийских округов военного поселения. – СПб., 1850.
10. *Проект* учреждения о военном поселении пехоты. – СПб., 1817.– Ч. 1-3.
11. *Проект* учреждение о военном поселении регулярной кавалерии.– Спб., 1817–1822. – Ч. 1-3.
12. РГВИА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Д. 135.
13. РГВИА. – Ф. 405. – Оп. 3. – Д. 390.
14. РГВИА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Д. 8405.
15. *Статистическое* описание 1-8-х округов Новороссийского военного поселения. 1857 г. / В. Л. Цубенко // Документи з історії військових поселень в Україні. – Харків, 2008.
16. *Статистическое* описание 9-12-х округов Новороссийского военного поселения. 1857 г. / В. Л. Цубенко // Документи з історії військових поселень в Україні. – Харків, 2008.

17. *Статистическое* описание пяти округов Киевского и Подольского военных поселений. 1856 / В. Л. Цубенко // Документи з історії військових поселень в Україні. – Харків, 2008.
18. *Статистичний* опис округів Українського військового поселення. 1856. / В. Л. Цубенко // Документи з історії військових поселень в Україні. – Харків, 2008.
19. *Ячменихин К. М.* Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин – Чернигов, 2006.

УДК 930.1(47+57)Стамболов

Стефан Стамболов як революціонер, політик і державний діяч Болгарії в оцінках радянської історіографії сер. 1960-х – 1970-х рр.

Миколенко Д. В.

У статті розглянуто особливості висвітлення політичної діяльності С. Стамболова в радянській історіографії середини 1960-х – 1970-х років. Автор доходить до висновку, що внаслідок тісних наукових зв'язків між ученими СРСР і НРБ, а також розширення джерельної й історіографічної бази в працях радянських істориків знайшли своє відображення майже невивчені до того часу питання, пов'язані з біографією видатного болгарського політика. Однак домінування класового підходу в тогочасній науці не дозволило об'єктивно і всебічно розкрити деякі аспекти діяльності С. Стамболова.

Ключові слова: С. Стамболов, радянська історіографія, класовий підхід, марксистська методологія.

© Миколенко Д. В., 2013

Миколенко Д. В. Стефан Стамболов как революционер, политик и государственный деятель Болгарии в оценках советской историографии сер. 1960-х – 1970-х гг. В статье рассмотрены особенности освещения политической деятельности С. Стамболова в советской историографии середины 1960-х – 1970-х гг. Автор приходит к выводу, что в результате тесных научных связей между учеными СССР и НРБ, а также расширения источниковой и историографической базы в работах советских историков нашли свое отражение практически неизученные до того времени вопросы, связанные с биографией выдающегося болгарского политика. Однако доминирование классового подхода в тогдашней науке не позволило объективно и всесторонне раскрыть некоторые аспекты деятельности С. Стамболова.

Ключевые слова: С. Стамболов, советская историография, классовый подход, марксистская методология.

Mykolenko D. V. Stefan Stambolov as a revolutionary, politician and statesman of Bulgaria in the soviet historiography of the middle 1960 – 1970s. The article deals with the features that illuminate the politics of S. Stambolov in Soviet historiography of the middle 1960 – 1970s. The author concludes that due to close scientific relations between the USSR and the PRB scientists and due to extension of sources and historiography the unexplored till that time issues of the biography of the famous Bulgarian politician were considered. However, the dominance of the class approach in the science did not allow to reveal objectively and comprehensively some aspects of activity of S. Stambolov.

Keywords: S. Stambolov, soviet historiography, class approach, marxist methodology.

Стефан Ніколов Стамболов (1854–1895 рр.) – одна з найбільш суперечливих постатей в історії Болгарії. Діяльність цього революціонера і політика отримала неоднозначну оцінку від його сучасників і дослідників. Для одних, він патріот, засновник національної держави, «балканський Бісмарк»; для других – тиран, узурпатор влади та вискочень. Проте безперечним залишається той факт, що це талановита,

непересічна й яскрава особистість зі стрімкою вражаючою кар'єрою. Протягом 1873–1876 рр. С. Стамболов брав активну участь у національно-визвольній боротьбі проти османського панування, був членом Болгарського революційного центрального комітету (БРЦК), одним із керівників Старозагорського (1875 р.) і Квітневого (1876 р.) повстань. Після здобуття Болгарією незалежності 1878 р. він регулярно обирався депутатом парламенту, служив добровольцем в армії під час війни 1885 р. із Сербією, займав посаду голови Звичайних народних зборів (1884–1886 рр.), входив до складу Регентської ради (1886–1887 рр.), очолював уряд (1887–1894 рр.) і Народно-ліберальну «стамболовістську» партію (НЛП) у 1886–1895 рр. С. Стамболов відомий як послідовний прихильник революційних методів боротьби за свободу Болгарії, а після визволення від турецького ярма – противник втручання у внутрішні справи Князівства будь-якої з великих держав. Його принципова позиція під час політичної кризи 1886–1887 рр. не дозволила Росії забезпечити контроль над Болгарією, встановивши там слухняну собі владу. Це не подобалося царю Александру III, який врешті-решт у листопаді 1886 р. пішов на розрив дипломатичних відносин з Софією. Надалі С. Стамболов намагався подолати міжнародну ізоляцію, в якій опинилася Болгарія після обрання на її престол Фердинанда Саксен-Кобург-Готського, впроваджував заходи, направлені на вирішення македонського питання шляхом пошуку компромісу з Портою, робив спроби налагодити взаємовідносини з Санкт-Петербургом, займався розбудовою системи державного управління, сприяв модернізації економіки країни, реалізовував соціальну програму. Для втілення в життя своїх задумів він часто вдавався до авторитарних методів, що отримало неоднозначне тлумачення в історичній науці.

У російській дореволюційній історіографії діяльність С. Стамболова практично не досліджувалася, а у нечисельних роботах [4; 11; 19], в яких ця тема порушувалася, вона оцінювалася однозначно негативно. Після Жовтня 1917 р. більшість російських вчених, котрі залишилися на батьківщині, поступово взяли на озброєння марксистську методологію та почали застосовувати її у вивченні історії Болгарії. Змінилася й тематика досліджень.

Період кінця XIX – початку XX ст. цікавив радянських болгаристів переважно з точки зору класової боротьби, економічних процесів, міжнародних відносин. Саме в контексті вищевказаних проблем і вивчалася діяльність С. Стамболова. За часів НЕПу на тлі тотальної критики радянськими вченими зовнішнього курсу царської Росії болгарський політик набув цілком позитивних рис борця проти експансії Санкт-Петербурга на Балканах [2; 13]. Проте у сталінську епоху, коли під тиском влади втручання Росії у внутрішні справи балканських країн почало оцінюватись як виконання особливої місії захисту молодих, ще не достатньо зміцнених держав регіону від австро-угорського й німецького впливу, образ С. Стамболова знову трансформувалася в негативний [1]. Історики вважали політика провідником інтересів Берліна та Відня на Балканах, переклавши на його плечі також провину за розрив дипломатичних відносин із Росією в 1886 р. Позитивне значення для розвитку радянської болгаристики мало розпочате на початку 1950-х років розширення наукових зв'язків між вченими СРСР і НРБ, чому сприяло встановлення дружніх двосторонніх відносин на державному рівні. Дослідники отримали можливість працювати з документами болгарських архівів, а також іншими опублікованими та неопублікованими джерелами і, як наслідок, вивчати теми, котрі тривалий час залишалися поза їхньою увагою через недоступність матеріалів. У Радянському Союзі періоду «хрущовської відлиги» з'явилися перші спеціальні роботи [8; 9; 12], присвячені болгарському національно-визвольному руху проти турецького панування. Однак участь С. Стамболова в ньому висвітлювалася поверхово.

Метою даної роботи є аналіз наукових робіт радянських авторів, опублікованих у середині 1960-х – 1970-х рр., в яких докладно розкривається участь С. Стамболова в національно-визвольній боротьбі народу Болгарії проти володарювання Туреччини, а також його управління державою на посадах члена Регентської ради і прем'єр-міністра. До цього часу подібні спроби робилися лише деякими сучасними болгарськими вченими, проте їхні дослідження [5; 6] не вичерпні.

З середини 1960-х рр. відбувалося чергове посилення партійно-державного контролю, що спричинило стагнацію

і застій у суспільстві. Аналогічні процеси мали місце і в історичній науці. Вони проявились у ліквідації «нового напрямку» і призупиненні методологічних пошуків. Варто відзначити збереження старих концептуальних установок з незначними поправками та усуненням найбільш одіозних залишків ідеології. Позитивною ж тенденцією періоду «брежнєвського застою» стало продовження розширення джерельної бази, яка поповнювалася документами не лише з архівосховищ СРСР, а й закордонних установ. Вчені знайомилися з розробками іноземних колег із країн соцтабору. В роботах, присвячених національно-визвольному руху 1870-х років у Болгарії, простежується прагнення до узагальнень на основі опрацювання значного масиву емпіричного матеріалу. Поступово формулювалися аналітичні положення й висновки щодо діяльності С. Стамболова як революціонера.

У 1966 р. захистив кандидатську дисертацію [18], присвячену Квітневому повстанню 1876 р. у Болгарії, відомий львівський вчений-славист В. П. Чорній. Десять років потому, з нагоди сторіччя збройного виступу, дослідник на матеріалах своєї наукової праці опублікував монографію [17], в якій не змінив власні судження. Автор дає негативну оцінку поведінці С. Стамболова під час квітневих подій 1876 р. Один із лідерів виступу характеризується як непослідовна та нерішуча людина. Його сподівання на зовнішню допомогу після початку збройних сутичок із турецькими військами, на думку В. П. Чорнія, визначалися впливом болгарських емігрантських кіл у Румунії, Росії та інших європейських країнах. Саме ці марні надії призвели до зволікань і, як наслідок, втрати революціонерами дорогоцінного часу. Через невдалі дії С. Стамболова повстання не поширилося на міста Велико Тирново і Горна Оряховиця [17, с. 90-91].

У рецензії [14] на кандидатську дисертацію В. П. Чорнія знаний харківський вчений-болгарист С. І. Сідельников доповнив образ С. Стамболова: «Він ніколи не був щирим і чесним революціонером. З перших днів своєї участі в організації повстання він залишався кар'єристом і політичним дільцем, для якого це стало лише засобом досягнення особистих задумів».

Наостанок рецензент відзначає: «Стамболов нічого не зробив задля підготовки та керівництва і Старозагорського повстання 1875 р, і повстання 1876 р. у Тирновському окрузі» [14, арк. 3].

Діяльність С. Стамболова знайшла відображення у дослідженнях, присвячених темі болгарсько-російських революційних зв'язків другої половини XIX ст. Так, кишинівський вчений К. Поглубко у своїй монографії [10] неодноразово згадує майбутнього прем'єр-міністра Болгарії. Протягом 1870–1872 рр. С. Стамболов навчався в Одеській духовній семінарії. Саме тоді він став членом підпільного гуртка революційної молоді, тісно пов'язаного з російськими народниками. Спираючись на історичні джерела, К. Поглубко характеризує погляди сімнадцятирічного С. Стамболова. На думку автора, він був послідовним прихильником революційного шляху розв'язання соціальних протиріч. Знайомлячись з роботами відомих ідеологів і практиків анархізму Михайла Бакуніна, Джеймса Гільома й Сезара де Папа, юнак концентрував свою увагу на таких питаннях як причини революції, її стадії, а також умови успіху [10, с. 111].

Історик наводить факти, що дозволяють скласти уявлення про ставлення С. Стамболова до Росії та її царя. Цитата із записної книжки семінарста, на яку посилається історик, влучно розкриває погляди члена революційного гуртка: «Хто з південних слов'ян чекає допомоги від Росії, той нехай згадає про долю Польщі й Малоросії» [10, с. 112]. Своїх переконань він не змінив і після повернення на батьківщину. У відповідь на пропозицію друзів надіслати вітання Александру II у зв'язку з двадцятою річницею його перебування на російському престолі С. Стамболов, відмовившись вшановувати царя, назвав його «мучителем свого народу» [10, с. 112].

Надалі автор зображує С. Стамболова в контексті його революційної діяльності в Болгарії спочатку членом Гюргевоського осередку, а пізніше на чолі Рушукського комітету. К. Поглубко вважає, що досвід, який отримав юнак в Одесі, спілкуючись з народниками, став йому в нагоді. Спираючись на чисельні факти, вчений підкреслює, що С. Стамболов застосовував методи пропагандистської роботи російських революціонерів. «Для формування політичної свідомості селян» він разом зі своїми

прибічниками «ходив у народ», розповсюджуючи агітаційну літературу [10, с. 195].

Напередодні вересневих подій 1875 р. у Старозагорському окрузі представниками Болгарського революційного центрального комітету (БРЦК), у тому числі й С. Стамболовим, під впливом буржуазних елементів – декого із членів цього керівного органу повстання – було прийнято помірковану, з точки зору дослідника, прокламацію. У ній увага в основному зосереджувалася на завданнях національно-визвольної боротьби, а от питання про звільнення народу від гноблення та утисків її автори не порушували. До того ж, зазначає К. Поглубко, сам С. Стамболов був прихильником не масового, а незначного за кількістю учасників «часткового революційного виступу», головною метою якого вважав привернення уваги Європи до ситуації в Болгарії та визволення країни за підтримки великих держав. Тому, аналізуючи причини поразки Старозагорського повстання, вчений називає його незлагодженим, передчасним та невідповідним належним чином, поспіхом організованим лідерами БРЦК.

Розкриваючи точку зору С. Стамболова щодо вирішення земельного питання в Болгарії, історик називає керівника Русукського комітету «дрібнобуржуазним революціонером». Пропозиції, які той висував, на думку вченого, носили «половинчастий характер», адже створення системи кредитних товариств та виробничих асоціацій для допомоги дрібним власникам не могли сприяти комплексному вирішенню основних проблем на селі.

Простежуючи трансформацію світогляду С. Стамболова після визволення Болгарії, К. Поглубко констатує: «Він все більше проявляв себе як типовий буржуазний діяч. Достатньо швидко від його колишніх народницьких і соціалістичних вподобань нічого не залишилося, окрім негативного ставлення до царського уряду, яке отримало інший характер – Стамболов почав відстоювати інтереси русофобсько налаштованої буржуазії» [Цит. за: 10, с. 272-273].

Тему участі С. Стамболова в національно-визвольній боротьбі продовжив у своїй науковій праці [16] А. А. Улуян.

У ній автор звертає увагу на взаємовідносини революціонера з іншими представниками БРЦК. Так, причиною протиріч між С. Стамболовим і Х. Ботевим, дослідник вважає ідеологічну несумісність цих особистостей. Перший займав радикально-буржуазну позицію, виступаючи за черговий, аналогічний Старозагорському, «частковий збройний виступ». Х. Ботев же відстоював революційно-демократичні принципи. На його думку, таке немасове повстання було б швидко приборкане Портою та не створило б необхідного ефекту в Європі. Як зазначає історик, саме вищевказані розбіжності між лідерами визвольного руху стали однією з передумов розколу БРЦК [16, с. 51].

А. А. Улуян високо оцінив значення Квітневого повстання 1876 р. у національно-визвольній боротьбі болгарського народу, назвавши його прелюдією до російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Організаторам збройного виступу, у тому числі й С. Стамболову, своїми діями все-таки вдалося привернути увагу правлячих кіл Санкт-Петербурга до подій у Болгарії, схиливши їх до активної підтримки південних слов'ян [16, с. 197-198].

На відміну від В. П. Чорнія і С. І. Сідельникова, А. А. Улуян вважає вагомим внесок С. Стамболова в організацію Квітневого повстання. Подібна різниця в оцінці діяльності цієї політичної фігури в радянській історіографії пов'язана із залученням нових історичних джерел, які підтвердили важливу роль революціонера в підготовці збройного виступу 1876 р.

У радянській історіографії 1960-х – 70-х років знайшла відображення й тема політичної діяльності С. Стамболова під час його перебування на чолі держави. Характеризуючи соціальну опору уряду «стамболовістів», київський дослідник О. К. Мартиненко [3] стверджує, що широкі верстви населення Болгарії були незадоволені прем'єр-міністром, у першу чергу його диктаторськими методами реалізації влади і зовнішнім курсом [3, с. 71]. Всупереч антиросійській пропаганді «стамболовістської» газети «Свобода» ставлення болгар до визволительки залишалось позитивним. Вони, як і раніше, вірили в Росію та в її «добраго царя».

Дослідник визнає, що Санкт-Петербург завдав «великої шкоди двостороннім відносинам із Софією», а його зовнішня політика на

Балканах була «такою ж грабіжницькою як і західноєвропейська» [3, с. 73]. Втім, незважаючи на розрив дипломатичних зв'язків у 1886 р., стосунки між народами залишалися дружніми. Впродовж 1887–1895 рр., підкреслює історик, болгарська молодь продовжувала на пільгових умовах здобувати освіту в російських навчальних закладах [3, с. 80].

У своїй статті київський вчений полемізує з американським дослідником Ч. Єлавічем [20], який, на думку О. К. Мартиненка, «...намагається згустити фарби на і без того темному фоні відносин між Росією і Болгарією у 1887–1895 рр.» [Цит. за: 3, с. 73]. Посилення позицій на болгарському престолі князя Фердинанда американський історик характеризує як поразку, завдану С. Стамболовим Росії. Він також стверджує, що протягом усього періоду існування незалежного Князівства Санкт-Петербург використовував болгар як розмінні шахові фігури в дипломатичній грі з великими державами. О. К. Мартиненко намагається спростувати вказані тези: «Єлавіч налаштовує читача вороже щодо до Росії, котра ототожнюється ним з Радянським Союзом». Подібну паралель київський вчений називає «грубою нікчемною фальсифікацією» [Цит. за: 3, с. 73].

Робота О. К. Мартиненка була написана в розпал «холодної війни», одним із проявів якої стало ідеологічне протистояння СРСР і США. Загалом міжнародна ситуація у світі визначала підходи радянських дослідників до оцінок тих чи інших історичних подій. Так, діяльність С. Стамболова хоча й розглядалася в контексті експансіоністської політики царської Росії на Балканах, все одно оцінювалася вченими як негативне явище, котре мало своїм наслідком погіршення відносин між Софією і Санкт-Петербургом.

І. Л. Пейч у своїй статті [7] порушує одразу декілька дискусійних питань, пов'язаних із діяльністю С. Стамболова: характеризує політичний режим 1887–1894 рр. у Болгарії, визначає причини відставки уряду Народно-ліберальної партії у 1894 р., розкриває наслідки восьмирічного правління «стамболовістів».

Кабінет міністрів С. Стамболова, який проводив яскраво виражену антиросійську політику, на думку дослідника, «ненавиділа переважна більшість болгар». Спираючись на роботи болгарських вчених-марксистів, а також документи з

Архіву зовнішньої політики Російської імперії, І. Л. Пейч робить висновок, що опорою «стамболовістського» уряду була Австро-Угорщина і Великобританія. Продовжуючи цю тему, вчений називає іноземні кредити, що їх Болгарія отримувала, як правило, у Відні, найважливішим засобом допомоги «антинаціональному», за його словами, режиму, оскільки австрійські позики сприяли підкоренню країни інтересам Заходу [7, с. 44]. Ознайомившись з рапортами, донесеннями російського посла в Константинополі О. І. Нелідова, який упереджено характеризував ситуацію в Князівстві, дослідник констатує: «Підтримка лідера Народно-ліберальної партії була мізерною; її складала п'ять тисяч жандармів та незначна частина офіцераства» [Цит. за: 7, с. 45].

Аналізуючи причини відсторонення кабінету С. Стамболова, І. Л. Пейч відзначає, що головним мотивом для відставки були народні виступи проти влади, які стали результатом різкого погіршення соціально-економічного становища широких прошарків населення [7, с. 46].

Серед наслідків восьмирічного правління С. Стамболова історик називає зниження рівня життя в країні, втрату боєздатності болгарської армії та ускладнення відносин з Росією. Про останнє, за словами дослідника, начебто шкодував сам прем'єр-міністр [7, с. 47].

Деякі висновки І. Л. Пейча є доволі суперечливими. Так, сучасний болгарський вчений Д. Саздов, навпаки, дає високу оцінку соціальному законодавству уряду Народно-ліберальної партії, яке протягом 1887–1894 рр. сприяло підвищенню рівня життя в Болгарії. А щодо боєздатності армії, то проведена у 1889 і 1891 роках кабінетом «стамболовістів» поетапна її реорганізація лише зміцнила стан збройних сил, адже наприкінці правління С. Стамболова загальна чисельність війська складала не 100 тис., як вказує І. Л. Пейч, а 318 тис. 570 осіб [15, с. 241].

Період середини 1960-х – 1970-х років у розвитку радянської болгаристики характеризувався тісними зв'язками з вченими НРБ і, як наслідок, можливістю розширити джерельну й історіографічну базу досліджень. У результаті майже невивчені до того часу питання діяльності С. Стамболова знайшли своє відображення на сторінках вказаних вище наукових робіт.

Серед них – участь революціонера в Старозагорському 1875 р. і Квітневому 1876 р. повстаннях, його відносини з представниками народницьких гуртків Росії, еволюція поглядів упродовж 1870-х – початку 1890-х років, розбудова системи державного управління країни, реалізація економічної і зовнішньої політики очолюваного ним кабінетом міністрів. Однак низка важливих аспектів вказаної теми залишилися поза увагою істориків – це роль С. Стамболова у процесі формування модерної нації, його соціальна політика, а також спроби уряду «стамболовістів» вирішити македонське питання на користь Болгарії. Подібні прогалини стали наслідком не лише пріоритетності для радянських науковців інших тем для дослідження, а й продовження домінування класового підходу при вивченні болгарського національного руху середини і другої половини 1870-х років та політичного і соціально-економічного розвитку незалежного Князівства, що перешкоджало вченим комплексно й ґрунтовно розглянути діяльність С. Стамболова, його судження з окремих проблем державної політики. «Представник радикально-буржуазного напрямку БРЦК», «русофоб», «натхненник антинародної політики», «провідник інтересів Австро-Угорщини і Німеччини на Балканах» – вказані визначення-штампи міцно закріпилися за С. Стамболовим та продовжували застосовуватися радянськими вченими для його характеристики протягом «брежнєвського застою». Подібна практика заважала вченим об'єктивно сприймати цю особистість.

Примітки

1. Бейлис А. К вопросу об историографии русско-болгарских отношений в 80-х гг. XIX ст. / А. Бейлис // Учёные записки Львовского государственного университета. – Львов, 1948. – Т. 10. – Серия истории. – Вып. 3.
2. Гримм Э. К истории русско-болгарских отношений / Э. Гримм // Новый восток. – 1924. – Кн. 5.
3. Мартиненко А. До історії російсько-болгарських відносин 1887–1895 рр. / А. Мартиненко // Питання нової та новітньої історії. – 1965. – Вип. 2.
4. Овсяный Н. Болгария и болгары / Н. Овсяный. – СПб., 1900.

5. Палангурски М. България в балканската политика на Русия (1899–1903) / М. Палангурски. – Велико Търново, 1996.
6. Пантев А. Англия срещу Русия на Балканите (1879–1894) / А. Пантев. – София, 1972.
7. Пейч И. К истории восстановления дипломатических отношений между Россией и Болгарией в 90-е годы XIX века / И. Пейч // Вестник Московского университета. – 1976. – № 1.
8. Підлесний М. Квітневе повстання 1876 року в Болгарії / М. Підлесний // Наукові записки Полтавського педагогічного інституту. – 1959. – Т. 11.
9. Підлесний М. Ставлення революційного народництва Росії до Квітневого повстання 1876 р. в Болгарії / М. Підлесний // Учёные записки Харьковского университета. – 1959. – Т. 100 : Труды исторического факультета. – Вып. 7.
10. Поглубко К. Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века) / К. Поглубко. – Кишинёв, 1972.
11. Погодин А. История Болгарии / А. Погодин. – СПб., 1910.
12. Подлесный Н. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и общественное мнение России : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Харьков, 1963.
13. Покровский М. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии / М. Покровский. – М., 1923.
14. Рукописний відділ Центру болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова. Особистий фонд професора Сидельнікова. – Оп. 1. – Спр. 525. – Арк. 1-6.
15. Саздов Д. Социална политика в законодавството на демократична България (1880–1912 г.) / Д. Саздов. – София, 2008.
16. Улунян А. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия / А. Улунян. – М., 1978.
17. Чорний В. Героическая эпопея болгарского народа. Апрельское восстание 1876 года / В. Чорний. – Львов, 1976.
18. Чорний В. Квітневе повстання в Болгарії 1876 р. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. Чорний. – Львів, 1966.
19. Ястребовъ Н. История болгарского народа / Н. Ястребовъ, П. Лавров. – Петроградъ, 1916.

20. Jelavich C. Russo-Bulgarian relations, 1892–1896 with particular reference to the problem of the Bulgarian succession / C. Jelavich // JMH. – Chicago, 1952. – Vol. 24. – № 4, December.

УДК 94 (437-41) : 323.17 «1945/1992»

Чехо-Словацька федерація як можливість встановлення рівних прав словаків і чехів у єдиній державі (спроба реалізації та її доля)

Пугач Є. П.

У статті розглянуто перипетії (складності) боротьби словаків за федерацію, починаючи з 1945 р., спроби її реалізації в 1969–1989 рр., підкреслено, що дискредитація її як можливості встановлення справжньої рівноправності двох народів у цей період, викликала недовіру словаків до федеральних органів, і це стало одним із факторів, який вплинув на долю Чеської і Словацької федеративної республіки. Після висвітлення ходу переговорів між федеративними органами та республіками в 1990–1992 рр. зроблено висновок про те, що розпад спільної держави в значній мірі стався через амбіції політичних еліт Словацької та Чеської республік, що здійснений він був недемократичним шляхом, без волевиявлення цих двох народів.

Ключові слова: федерація, конфедерація, рівноправ'я, розподіл компетенцій, Чеська республіка, Словацька республіка, Громадянська демократична партія, Рух за демократичну Словаччину.

Пугач Е. П. Чехословацкая федерация как возможность установления равных прав словаков и чехов в едином государстве (попытка реализации и её судьба). В статье рассмотрены перипетии (сложности) борьбы словаков

зафедерацію, починаючи з 1945 г., спроби її реалізації в 1969–1989 гг., підкреслено, що дискредитація її як можливості установлення подлинного равноправия двух народов в этот период, вызвала недоверие словаков к федеральным органам и это стало одним из факторов, повлиявших на судьбу Чешской и Словацкой федеративной республики. После освещения хода переговоров между федеративными органами и республиками в 1990–1992 гг. сделан вывод о том, что распад общего государства в решающей мере произошел из-за амбиций политических элит Словацкой и Чешской республик, что осуществлен он был недемократическим путем, без выяснения воли этих двух народов.

Ключевые слова: федерация, конфедерация, равноправие, распределение компетенций, Чешская республика, Словацкая республика, Гражданская демократическая партия, Движение за демократическую Словакию.

Pugach E. Czechoslovak Federation as an Opportunity to Establish Equal Rights for Slovaks and Czechs in a Single State (attempt to implement and its fate). The article describes the vicissitudes of Slovaks fighting for the federation since 1945, attempts to implement them in the years 1969–1989. It is emphasized that discredit it as an opportunity to establish true equality of the two peoples in this period caused distrust Slovaks of federal authorities and it was one of the factors that influenced to the fate of the Czech and Slovak federal Republic. After covering the progress of the negotiations between the federal authorities and the republics in 1990–1992 we came to conclusion that the dissolution of the common state decisively occurred due to the ambitions of the political elites of the Slovak and Czech Republics and it was not carried out in a democratic way, without ascertaining the wishes of the two peoples.

Key words: federation, confederation, equality, the distribution of competences, the Czech Republic, the Slovak Republic, the Civic Democratic Party, the Movement for a Democratic Slovakia.

Питання про забезпечення рівних прав титульних націй у багатонаціональних державах було й залишається найбільш важливою умовою їх стабільності. Це в певній мірі стосується й Чехословаччини, що проіснувала більше 70 років, а потім розпалася. Одним із можливих шляхів забезпечення рівноправ'я виступає федерація за умови її здійснення демократичним шляхом. У радянській, російській та українській історіографії довгий час цій проблемі не приділялося належної уваги. В посттоталітарний період з'явилися дослідження Е. Г. Задорожнюк про чесько-словацькі відносини в період «нормалізації» 70-80-х рр. ХХ ст. і причини розпаду федерації [3; 2], В. К. Волкова про етнократію як феномен посттоталітарного світу [1], В. А. Колеснікова та Ю. О. Щербакової про розпад Чехо-Словацької федерації [4; 6], врешті дисертаційна праця С. О. Корнеєва, присвячена боротьбі за федерацію та політичний статус Словаччини в Чехословаччині протягом 1918–1970 рр. [5].

Словацькі та чеські дослідники не обмежуються лише висвітленням розпаду федерації в період після демократичної революції 1989 р. [9; 10; 21], а й детально аналізують історію взаємовідносин словаків і чехів у 1945–1989 рр. [22; 23; 29].

В українській історіографії названа тема до цього часу спеціально не досліджувалася, хоча вона залишається актуальною в науковому і політичному відношенні.

Вперше питання про федеративний устрій Чехословаччини було сформульовано в Маніфесті Словацької національної ради (СНР), що виникла в період Словацького національного повстання в серпні-вересні 1944 р. і продовжувала свою діяльність із січня 1945 р. на звільненій радянськими військами території Східної Словаччини. В Маніфесті, опублікованому 4 лютого 1945 р., говорилося: «За домовленості з представниками чеської нації встановимо взаємовідносини словаків і чехів в новій Чехословаччині на основі повного рівноправ'я, щоб у Словаччині словаки, а чеських землях чехи мали свою владу, в той час як центральний сейм (парламент) і центральний уряд будуть керувати спільними питаннями єдиної і неподільної держави» [8, с. 487].

Із такою пропозицією делегація СНР прибула в березні 1945 р. до Москви, де відбулася її нарада з представниками чеських політичних партій з приводу формування уряду Національного фронту чехів і словаків, його програми відновлення єдиної Чехословацької республіки (ЧСР). На цих нарадах ідею про федеральний устрій держави було відхилено, а в затвердженій Кошицькій програмі нового уряду було записано: «Визнаючи, що словаки мають бути господарями на своїй словацькій землі так, як і чехи в своїй чеській Вітчизні, і що республіка буде відновлена як спільна держава рівноправних чеської і словацької націй, уряд підтвердить це важливими державно-політичними актами. СНР, що опирається на національні комітети в населених пунктах і районах, буде визнано законною представницею самобутньої словацької нації, але й носієм державної влади на території Словаччини (законодавчої і виконавчої)...Спільні державні завдання центральна влада республіки буде виконувати в тісній співпраці з СНР і Збором словацьких національних повереників, як виконавчим урядовим органом СНР» [8, с. 578-579].

Після завершення звільнення Чехословаччини й переїзду президента Е. Бенеша та уряду в Прагу постало питання про розмежування компетенцій центральних і словацьких органів влади. В результаті його обговорення між урядом республіки й Президією СНР 31 травня – 2 червня 1945 р. було підписано так звану першу Празьку угоду між цими органами влади [17, с. 24-44]. Вони передбачали, що декрети президента та уряду республіки загальнодержавного значення будуть видаватися після погодження з СНР. В останніх питаннях за СНР залишалися законодавчі права, а Збор повереників був підпорядкований СНР і виконував функцію центрального виконавчого органу в Словаччині. Повереники не були безпосередньо підпорядковані відповідним міністрам республіки. Таким чином, було створено асиметричну систему управління державою, бо в чеських землях органів, подібних словацьким не було і вони безпосередньо підлягали центральній владі.

Усі розуміли, що ця угода носить тимчасовий характер і остаточно питання буде вирішено після обрання Законодавчих

національних зборів та прийняття ними нової Конституції держави.

Після виборів у травні 1946 р. дещо змінилася роль політичних партій у системі влади в державі. В чеських землях комуністи отримали найбільшу кількість голосів і їх лідер К. Готтвальд отримав право формування уряду республіки. В Словаччині найбільш впливовою партією виявилася Демократична партія, якій віддало свої голоси 62% виборців, а за словацьких комуністів проголосувало трохи більше 30%. У масштабі республіки комуністи отримали найбільшу кількість депутатських мандатів і разом із соціал-демократами мали 51% місць у парламенті. Відповідно зріс їх вплив і в уряді, який очолив К. Готтвальд. У Словаччині згідно з результатами виборів більшість місць у СНР і Зборі повереников одержали представники Демократичної партії. Правда, головою останнього став представник словацької компартії Г. Гусак на тій підставі, що уряд очолює комуніст. За рішенням Національного фронту чехів і словаків 28 червня 1946 р. було підписано нову угоду про розмежування повноважень між урядом і СНР. Вона дуже сильно обмежила повноваження словацьких органів влади. Уряд отримав право вирішувати, чи не мають загальнодержавної ваги проекти постанов СНР. Збор повереников було прямо підпорядковано уряду як його виконавчий орган, а повереники – міністрам, що отримали право втручатися в практичну діяльність словацьких повереництв [17, с. 160-163]. Ініціатором прийняття нової празької угоди виступила Комуністична партія Чехословаччини (КПЧ), і її підтримали інші чеські політичні партії, бо вважали, що перемога Демократичної партії на виборах 1946 р., завдяки підтримці її словацькими католиками, може посилити сепаратистські тенденції в Словаччині й створити загрозу єдності республіки. Якби там не було, але залишається фактом, що національні права словаків було знову обмежено.

Після державного перевороту в лютому 1948 р., коли комуністи встановили свою диктатуру в Чехословаччині, питання про державно-правовий статус словаків у республіці мало вирішуватися при прийнятті нової Конституції. Словацькі

комуністи були офіційно включені до КПЧ як регіональна організація і повністю виконували волю Праги. Демократичну партію було розгромлено, партія Свободи не мала жодної ваги.

КПЧ, як і усі керівні партії в країнах з тоталітарним режимом, свою головну мету вбачала в побудові соціалізму радянського взірця. Вона була зацікавлена в централізації своєї влади, в тотальному контролі за політичним, економічним, духовним життям суспільства. Як і всі компартії, вона визнавала підпорядкованість національних інтересів класовим. Ідеологію єдиної чехословацької нації було замінено на ідеологічну конструкцію «чехословацького трудящого народу».

У преамбулі Конституції, затвердженої 9 травня 1948 р., було записано: «Ми, народ чехословацький [підкреслено мною. – Є. П.], проголошуємо, що твердо вирішили будувати свою звільнену державу як народну демократію, яка забезпечить нам мирний шлях до соціалізму» [25, с. 1085]. У Конституції було підтверджено принцип взаємовідносин словаків і чехів як «рівний з рівним». Щодо повноважень словацьких органів влади, то там було зафіксовано, що СНР (її члени тепер мали назву депутатів) має вирішувати такі питання, що віднесені до її компетенції: піклування про національну культуру й освіту, охорону здоров'я і соціальне забезпечення, організація населених пунктів і районів, питання збереження родючості землі, розвитку ремесел, торгівлі, ведення статистики і т. д. Тобто СНР мала вирішувати другорядні неполітичні питання. Збор повереников став регіональним виконавчим органом державного управління. Його голову і членів призначав уряд. Повереники підпорядковувалися міністрам [25, с. 1099-1101]. Законодавча влада належала лише Національним зборам, які обирали президента республіки й затверджували уряд. Таким чином, словацькі органи влади отримали дуже обмежені повноваження.

Починаючи з 1949 р., коли було затверджено першу п'ятирічку в ЧСР, стрімко здійснюється політика централізації влади, всі економічні питання вирішували галузеві міністерства і створені загальнодержавні об'єднання й не лише господарчі. Всі економічні, політичні, громадські, адміністративні установи безпосередньо виконували вказівки органів КПЧ різних рівнів.

Обмежену автономію Словаччини було зведено нанівець на початку 50-х рр. у період інспірованого політичного процесу над так званими «словацькими буржуазними націоналістами» на чолі з Г. Гусаком, Л. Новомеським, Д. Окалі, що отримали в 1954 р. великі строки ув'язнення. За таких умов навіть натяк на збереження певних компетенцій словацьких органів влади розцінювався як націоналізм. СНР в 1954–1955 рр. збиралася лише декілька разів і розглянула лише декілька другорядних питань внутрішнього розпорядку та доповнень загальнодержавного законодавства в галузі культури. Збор повереників як колективний орган влади в ці роки взагалі не функціонував, а окремі його члени лише виконували рішення та вказівки відповідних міністерств.

Після XX з'їзду КПРС і критики культу особи Й. Сталіна в 1956 р. керівництво ЦК КПЧ «в рамках боротьби з централізацією і бюрократизмом» вирішило провести через Національні збори поправку до Конституції про підвищення повноважень словацьких національних органів. 31 липня 1956 р. парламент схвалив конституційний закон 33/1956 з цього приводу [26]. СНР знову проголошувалася національним органом державної влади в Словаччині в рамках її повноважень в справах національного і регіонального значення. Збор повереників знову призначала СНР, якій він підпорядковувався, але мав керуватися постановами влади і відповідних міністерств. В умовах, коли практично всі рішення приймалися керівними партійними органами, а потім державними, ці поправки до Конституції мали більш символічне ніж практичне значення. Все це було проголошено в умовах, коли «словацьких буржуазних націоналістів» не було реабілітовано, а післявоєнні ідеї федерації як і раніше вважалися словацьким сепаратизмом. Події, що відбулися в сусідній Польщі влітку 1956 р. та восени того ж року в Угорщині, їх рішуче придушення, за активної участі радянської сторони, було використано керівництвом КПЧ для посилення її єдності, керівної ролі в суспільстві в справі захисту завоювань соціалізму. Затвердження в 1958 р. завдань другого п'ятирічного плану вимагало посилення централізації

керівництва в галузі економіки, що ніяк не сприяло підвищенню ролі словацьких органів влади.

В 1957 р. перший секретар ЦК КПЧ А. Новотний став одночасно і президентом Чехословаччини, що невдовзі негативно відбилася на долі словацьких органів влади. А. Новотний вважав Словаччину слабкою ланкою в республіці, а її автономію – першим кроком до сепаратизму та відтворення незалежної Словацької держави. Пізніше цим він пояснював закріплення централізму в Конституції 1960 р. [7, с. 46]. Ліквідація автономії Словаччини передбачалась при проведенні адміністративної реформи. Вперше про неї А. Новотний говорив на пленумі ЦК КПЧ 23 листопада 1959 р. [15, с. 185]. Замість існуючих 19 країв планувалося створити 10 (в тому числі 3 в Словаччині), а також 108 районів, які прямо мали бути підпорядковані уряду. Здійснення такої реформи фактично вилучало СНР та Збор повереників від управління словацькими органами влади. 9 квітня 1960 р. Національні збори схвалили низку законів, що визначали нову структуру й систему місцевого самоврядування [27]. Нову структуру держави було закріплено в Конституції 1960 р.

Після виконання другої п'ятирічки в 1960 р. керівництво КПЧ прийшло до висновку, що в Чехословаччині побудовано соціалізм і це має бути відображено в новій Конституції. Перш за все держава отримала назву «Чехословацька соціалістична республіка» (ЧССР). В новому Основному законі було зафіксовано керівну роль КПЧ в суспільстві, в якому формується єдиний соціалістичний чехословацький народ. Щодо статусу Словаччини, то КПЧ вважала, що забезпечити рівність словаків з чехами, декларовану в Конституції 1948 р., можливо шляхом вирівнювання економічного, соціального і культурного рівня Словаччини з чеськими землями. На це було спрямовано індустріалізацію Словаччини, котра здійснювалася в період першої та другої п'ятирічок. Тому обмеження словацьких органів влади в першій половині 50-х рр. XX ст. пояснювалося празьким керівництвом як вимушена необхідність.

За минуле десятиріччя Словаччина отримала значні успіхи у економіці, в структурі зайнятості населення,

зростанні добробуту, розвитку освіти, науки й культури. Вона перетворилася в індустріально-аграрну країну. Кількість зайнятих в промисловості збільшилася з 17,8% до 37,7%, а в сільському господарстві навпаки зменшилася з 41,9% до 27,9%. В порівнянні з довоєнним періодом удвічі зросло споживання м'яса, цукру, жирів. Утричі збільшилася кількість лікарів. В 9 разів виросла кількість студентів у вищих навчальних закладах [24, с. 253-254]. В 1960 р. стверджували, що «вирівнювання» досягло такого ступеня, що вже немає необхідності спеціальних окремих словацьких органів влади. З цього приводу відомий словацький історик Л. Ліптак у 1968 р. написав: «Спочатку обмежували повноваження словацьких установ, посилаючись на відставання Словаччини, яка потребувала допомоги з центру. Тепер продовжують ту ж політику, виходячи з протилежних аргументів, що Словаччина досягла такого ступеня розвитку, що вже ніякі особливі органи не потрібні і навіть є образливими для розвиненого краю» [12, с. 336].

В Конституції 1960 р. СНР визначалася як «національний орган державної влади в Словаччині, що мав право приймати постанови у відповідності до загальнодержавного законодавства у справах національного і регіонального значення в разі, коли цього вимагає забезпечення всебічного господарського і культурного розвитку Словаччини». Практично вона була позбавлена законодавчих функцій і не мала жодного виконавчого апарату, бо існування Збору повереників в Конституції не передбачалося, а крайові і районні національні комітети підпорядковувалися лише уряду. Комісії, що було створено в СНР замість повереництв, фактично стали чиновницькими регіональними представництвами міністерств [20, с. 184-185].

Хоча й до прийняття Конституції 1960 р. словацькі автономні органи влади мали обмежені повноваження, бо всі принципово важливі питання вирішувалися в Празі, але формально все ж вони існували і, як уже відмічено вище, в 1956 р. було декларовано навіть розширення їх прав. В 1960 р. Збор повереників було ліквідовано, а СНР із словацького законодавчого органу перетворено на суто представницьку національну організацію.

В умовах, коли в Словаччині виріс освітній і культурний рівень населення, збільшилася кількість технічної, наукової та творчої інтелігенції, ці кроки центру сприймалися як порушення принципу рівноправ'я і прояв словакофобії з боку А. Новотного.

В 1962 р. у зв'язку з політикою М. Хрущова на мирне співіснування двох систем та новою хвилею десталінізації в СРСР XII з'їзд КПЧ ухвалив рішення про завершення реабілітації жертв політичних процесів початку 50-х рр. Влітку 1962 р. було створено спеціальну комісію на чолі з секретарем ЦК КПЧ Д. Кольдером, яка розглянула справедливість вироків по політичному процесу Р. Сланського та дійшла висновку про безпідставність звинувачень і несправедливість покарань. Відповідальними за це беззаконня було виголошено деяких партійних і державних діячів, що були при владі в той час, а на цей момент вже пішли із життя. Було звільнено з посад низку інших керівників, в тому числі і першого секретаря ЦК КПС (Комуністична партія Словаччини) К. Бацилека, замість нього на чолі словацьких комуністів став О. Дубчек.

Згадана комісія під тиском А. Новотного не переглянула вироків по політичному процесу над «словацькими буржуазними націоналістами». В травні 1963 р. на з'їзді словацьких журналістів прозвучали звинувачення на адресу голови уряду ЧССР В. Широкого в штучному інспіруванні цього процесу. А. Новотний, виступаючи на зборах партійного активу Східної Словаччини в м. Кошице 12 червня 1963 р. фактично став на захист В. Широкого, заявивши: «Я вважаю, що на IX з'їзді КПС критика націоналізму була в своїй основі вірною» [16, с. 236].

В липні 1963 р. А. Новотний та інші керівники КПЧ отримали рукопис статті професора Університету Коменського в Братиславі М. Госіоровського, в якій було запропоновано створити федерацію в ЧССР. Ідея не знайшла підтримки, а М. Госіоровський отримав партійне стягнення.

Під тиском словацької і чеської громадськості було створено додаткову так звану «барнабітську» комісію, що мала або черговий раз підтвердити звинувачення в «буржуазному націоналізмі» бувших словацьких керівників, або повністю їх реабілітувати. Комісія прийшла до висновку, що звинувачення

В. Широкого на IX з'їзді КПС словацьких керівників на чолі з Г. Гусаком було безпідставним. А. Новотний змушений був звільнити В. Широкого з посади голови уряду та вивести його із Президії ЦК КПЧ. У грудні 1963 р. Г. Гусака й інших «буржуазних націоналістів» було остаточно реабілітовано.

На порядок денний знову постало питання про відновлення автономного статусу Словаччини, але справа закінчилася розширенням дорадчих повноважень СНР у відносинах з парламентом і урядом, запроваджених ними в 1964 р. В другій половині 60-х рр. на сторінках літературного часопису «Культурне життя» і «Літературній газеті» все частіше з'являлися критичні статті про стан суспільства, свавілля цензури, порушення прав людини, ізоляваність чехословацького суспільства від культурно-цивілізаційної європейської сфери. В січні 1967 р. на сторінках згаданого часопису розгорнулася дискусія про стан чесько-словацьких відносин, статусі Словаччини.

В червні 1967 р. на IV з'їзді письменників ЧССР всі ці питання стали предметом дискусії й гострої критики на адресу партійного керівництва. У виступах багатьох письменників прозвучала вимога проведення глибоких реформ в гуманітарній сфері. У відповідь ЦК КПЧ здійснив низку репресивних заходів (виключення деяких письменників із партії, закриття «Літературної газети», посилення цензури).

В словацькому суспільстві посилювалося незадоволення державно-правовим становищем Словаччини в республіці і вимоги поновлення її рівноправ'я з чехами. В серпні 1967 р., коли відмічалася 100-річчя з дня першої словацької гімназії в м. Мартін, президент здійснив поїздку по Словаччині, де допустив зневажливе відношення до словацьких національних святинь і навіть назвав Матицю словацьку осередком націоналізму. Це викликало хвилю незадоволення в словацькому суспільстві і навіть серед словацьких комуністів.

Ігнорування А. Новотним та його оточенням вимог демократизації суспільства, висунутих на IV з'їзді чехословацьких письменників, провал з виконанням третьої п'ятирічки, погіршення економічної ситуації і відмова проведення економічної реформи, розробленої О. Шиком, викликали

незадоволення в чеському суспільстві. Більшість словаків була обурена нерівноправним становищем Словаччини в республіці і безтактною поведінкою А. Новотного. І чехи і словаки вважали винуватцем такого становища в країні перш за все саме його. Це знайшло відображення у виступах на пленумах ЦК КПЧ в жовтні і грудні 1967 р. першого секретаря ЦК КПС О. Дубчека, деяких секретарів і членів ЦК. Висловлюючи критичні зауваження на адресу А. Новотного, вони вимагали його відставки з посади першого секретаря. Це відбулося на пленумі ЦК КПЧ 5 січня 1968 р., де замість А. Новотного першим секретарем було обрано О. Дубчека. 22 березня 1968 р. А. Новотний подав у відставку з посади президента республіки. Відбулися зміни у складі уряду і керівництві парламенту. Ці зміни в керівництві держави і відміна цензури власне і знаменувала початок процесу демократизації в КПЧ та суспільстві, що увійшов до історії як «Празька весна».

В Словаччині за ініціативою СНР в березні 1968 р. було сформульовано пропозиції про створення чехо-словацької федерації. В затвердженій 5 квітня 1968 р. Програмі дій КПЧ її було викладено як потребу «невідкладного досягнення принципової зміни в державно-правовому становищі чехів і словаків, необхідність здійснення конституційних змін», а також повинно бути «враховано переваги соціалістичного федеративного устрою...» [18].

В травні 1968 р. було створено комітет по підготовці закону про федерацію і спеціальну комісію фахівців. Але перш ніж приймати такий закон треба було створити законодавчий і виконавчий орган в Чеській республіці (ЧР). Тим більше, що в проекті федерації, запропонованому СНР федерація передбачалася як рівноправне об'єднання двох держав (виділено мною. – Є. П.). 10 липня 1968 р. Національні збори республіки обрали 150 депутатів Чеської національної ради із числа своїх депутатів від Чехії та Моравії. Трохи пізніше було створено й уряд ЧР.

Парламент республіки затвердив закон про Чехо-Словацьку федерацію 27 жовтня 1968 р., його було запроваджено з 1 січня 1969 р. Він передбачав, що на теренах ЧССР виникали дві національні держави (чеська та словацька). Господарство ЧССР складалося з інтеграції двох національних економік. Поряд з

громадянством ЧССР вводилося чеське і словацьке. Чеська та словацька мови оголошувалися рівноправними мовами на території федерації. Кожна з республік мала свою національну раду та свій уряд. Частина компетенцій вони передали федеральним органам: Національним зборам, що склалися з палати народу і палати націй, обирали президента та призначали уряд. Було визначено федеральні компетенції, федеральні й республіканські, а також виключно республік. У відповідності з цим створювалися федеральні й республіканські органи влади. Спірні питання між республіками мусив вирішувати федеральний конституційний суд. Але як виявилось в подальшому обсяг компетенцій неодноразово змінювався та й не завжди його дотримувалися.

Головною причиною того, що низку законів про запровадження федерального устрою не було здійснено в повному обсязі, стало збереження нефедералізованої КПЧ, яка залишалася «керівною» силою суспільства й після чисток в партії та державному апараті в 1969–1970 рр. й була запорукою збереження тоталітарного режиму в ЧССР та продовження курсу на копіювання «радянської моделі соціалізму». Всі важливі рішення схвалювали вищі партійні органи, а їх виконання партійними і державними установами згідно з принципом демократичного централізму було обов'язковим.

За ініціативи КПЧ наприкінці 1970 р. було затверджено низку нових конституційних законів, що посилювали компетенцію федеральних органів і відновлювали підпорядкування республіканських центральним. Було створено Державну планову комісію, яка поновила в повному обсязі планування народного господарства держави. Крім семи федеральних міністерств було додатково організовано ще шість. Вводилася обов'язкова координація діяльності республіканських і федеральних міністерств, що фактично означало залежність перших від других.

Таким чином, проголошена федерація була формальною і ніякої самостійності словацьких органів не існувало. Все, як і раніше, вирішувалося в Празі, де федеральні органи теж не мали остаточної влади, бо головні рішення приймали найвищі партійні інстанції.

Разом з тим навіть така федерація мала позитивне значення для Словаччини, бо за 20 років її існування значно зросла кількість словацьких кадрів, що мали досвід державного керівництва. Словацький уряд і його міністерства, що в той же час виконували функцію виконавців рішень федерального керівництва, в інших умовах могли успішно працювати самостійно. До того ж за цей час Словаччина збільшила свій економічний потенціал, досягла нових успіхів у розвитку науки і культури, в поліпшенні життєвого рівня населення. Тобто вона по всім параметрам наблизилася до рівня сусідніх країн Центральної Європи.

В 1988 р. під впливом «перебудови» в СРСР відбулися певні зміни у вищих ешелонах партійної і державної влади в ЧССР: пішов у відставку з посади першого секретаря ЦК КПЧ Г. Гусак, відбулася зміна голови федерального уряду і деяких міністрів. Настав короткий період лібералізації. Було дозволено видавати друковані органи чеської і словацької спілок письменників. Саме на сторінках такого словацького видання «Літературний щотижневик» з нагоди 20-річчя чехо-словацької федерації розгорнулася дискусія з приводу розробки республіканських конституцій та їх співвідношення з федеральною. Так, в статті А. Грнко стверджувалося: «Словацька нація має невід'ємне право на власну національну державність. Ця державність залишається ще не добудованою» [14]. Інший словацький політолог П. Каніс писав: «Право на власну державу є природним правом нації» [13]. В цій дискусії, мова також йшла про власний словацький державний знак та іншу символіку. Але умови для реалізації цих пропозицій тоді ще не дозріли.

У період демократичної революції 1989 р. в Чехословаччині і чеський демократичний Громадянський форум і словацька Громадськість проти насильства виступали єдиним фронтом в боротьбі за повалення тоталітарного комуністичного режиму і будівництво, починаючи з 1990 р., нової демократичної держави. І тут на порядок денний знову постало питання про взаємовідносини словаків і чехів в федерації. Словацькі представники ще з часів розробки закону про федерацію в 1968 р. уявляли її як союз двох держав. Але як уже показано вище, це не було реалізовано.

Тепер же в умовах парламентської демократії вони стали знову піднімати ці питання. Перші ознаки різного підходу до вирішення назрілих проблем федерації проявилися вже в січні 1990 р., коли президент В. Гавел запропонував зміну назви держави, маючи на увазі виключити слово «соціалістична». СНР запропонувала назву «Федерація Чесько-Словацька». Федеральні національні збори затвердили компромісну назву Чесько-Словацька федеральна республіка. Чехи писали її без дефісу, словацька сторона категорично вимагала писати саме з ним. Вона пояснювала, що це дасть можливість іншим народам дізнатися про існування словаків як рівноправної нації в федерації. Були також вимоги зміни державних символів. 20 квітня 1990 р. федеральний парламент затвердив закон про нову назву держави «Чеська і Словацька федеративна республіка». Але цим компромісом справа не закінчилася. Весь 1990 р. точилася боротьба за розподіл повноважень федерації та республік. Словацька сторона вимагала розширення компетенції республіканських органів. 12 грудня 1990 р. парламент затвердив так званий закон про компетенції, в якому зверхність федеральних законів і органів було лише дещо послаблено.

Далі конфлікт виник навколо питання про підготовку нової Конституції. Обговорювалися два варіанти: одна федеральна або три (федеральна і дві республіканські). Обговорення тривало майже 16 місяців. Розроблений проект угоди між двома республіками обговорювався у лютому 1992 р. на їх засіданнях. СНР не погодився з ним і його не було запроваджено.

У зв'язку з черговими виборами 12 червня 1992 р. питання про державно-правове становище республік і федерації використовувалося політичними партіями у передвиборчій боротьбі.

Ще задовго до виборів 1992 р. фактично перестали існувати Громадянський форум і Громадськість проти насильства. На їх базі в чеських землях виникли Громадянська демократична партія (ГДП), Демократичний рух (альянс), крім того тут існували Християнсько-демократична співдружність, ліберально-соціальна унія, народна, соціал-демократична, комуністична партія Чехії і Моравії. В Словаччині із Громадськості

проти насильства вийшла нова партія Рух за демократичну Словаччину (РЗДС) на чолі з В. Мечіаром. Існували також Християнсько-демократичний рух, Словацька національна партія, Словацька демократична лівиця (КПС), блок угорських партій. В Словаччині найбільш впливовими силами напередодні виборів були РЗДС і Християнсько-демократичний рух. Лідер останнього Я. Чарногурський вважав, що остаточно питання про розподіл повноважень республік можна буде вирішити лише після інтеграції Чехословаччини до Європейського союзу, а поки що треба зберегти її як єдину державу шляхом компромісів. В. Мечіар виступив взагалі за конфедерацію. В інтерв'ю в жовтні 1991 р. він заявляв: «Конфедеративне вирішення, що я пропоную, дає шанс на співіснування. Воно вимагає остаточного установлення державної суверенності республік. Прийняття Конституції ЧР і Словацької республіки (СР) є першим кроком в тому процесі. Другим – підписання державної угоди між ЧР і СР. Третім – створення найвищих органів влади... Щоб виконавча влада була створена за принципом один до одного, тобто, щоб в ній об'єднувалися дві держави, а не дві і одна третина населення» [11, с. 62-63]. На позиціях незалежності Словаччини з самого початку поновлення своєї діяльності в 1990 р. стояла Словацька національна партія. Після розколу Християнсько-демократичного руху в 1991 р. частина його підтримала вимогу РЗДС про конфедерацію, а в перспективі – незалежність.

По результатам червневих виборів 1992 р. в Чехії найбільшу кількість голосів отримала ГДП на чолі з В. Клаусом, а в Словаччині – РЗДС, очолюваний В. Мечіаром. Вони і очолили відповідно уряди ЧР та СР. Почалася серія їх зустрічей для обговорення майбутнього федерації.

В Словаччині ще в січні 1992 р. РЗДС і її союзниками було розроблено документ «Проект договору між ЧР та СР про спільний державний зв'язок», в якому було відображено словацьку пропозицію щодо конфедерації. Вже в першому пункті говорилося: «ЧР і СР створюють цим договором союз рівноправних і самостійних держав – Чехо-Словаччину. В зв'язку з чим зникає існуючий федеративний союз» [20, с. 339]. Обидві республіки повинні були стати самостійними суб'єктами

міжнародної політики і мати самостійне представництво в найбільш важливих міжнародних організаціях. У внутрішніх відносинах передбачалося збереження єдиної грошової одиниці, спільний центральний банк для зносин з закордоном, а також два емісійних республіканських банків, дві самостійні армії на чолі зі спільним командуванням. Законодавчі збори утворювалися із депутатів республіканських парламентів. Закони мали бути затверджені в разі якщо їх підтримувала більшість депутатів від кожної республіки. Функції президента та віце-президента мали виконувати представники від республік, а замість уряду такого союзу пропонувалося створити Координаційну раду. Спільні органи утримувалися за рахунок відрахувань з самостійних бюджетів республік [20, с. 339-340].

Ці пропозиції словацької сторони прозвучали вже на першій зустрічі В. Мечіара з В. Клаусом в м. Брно 8 червня 1992 р. Важливою була зустріч делегації республік 17 червня 1992 р. в Празі. Коли В. Мечіар запропонував чеській стороні приєднатися до словацького проекту щодо федерації, підкресливши, що словацька нація хоче вступити до Європи маючи свою державу, В. Клаус заявив, що РЗДС хоче будувати свою незалежну республіку за чеські гроші. В. Мечіар відповів, що кожна республіка буде господарювати за свої прибутки. Чеська делегація після цієї зустрічі зробила висновок, що Словаччина прагне лише самостійності. Після зустрічі 19 червня 1992 р. в Братиславі чеський і словацький лідери виступили з узгодженою заявою: «Керівництво ГДП і РЗДС констатують незгоду своїх виборчих програм і політичних цілей в питанні державно-правового устрою, бо ГДП вважає за єдино розумну й дієву форму на сьогоднішній день для Чеської і Словацької федеративної республіки саме федерацію (з єдиним міжнародно-правовим представництвом), а РЗДС – конфедерацію з самостійним міжнародним представництвом кожної республіки окремо. ГДП не вважає конфедерацію з таким міжнародним статусом республік за спільну державу, а лише за союз двох самостійних держав. Замість конфедерації ГДП віддає перевагу двом повністю самостійним державам, тобто

конституційному розділу сучасної держави» [20, с. 342]. Було досягнуто угоду про те, що сторони мають остаточно вирішити питання державно-правового устрою країни до 30 вересня 1992 р. Але ні в кого не залишалось сумніву, що справа йде до розлучення чехів і словаків.

17 липня 1992 р. СНР ухвалила «Декларацію суверенітету Словацької республіки», яка посилювалася на право націй на самовизначення з огляду на міжнародні договори та угоди. Декларація закінчувалася словами: «Цією Декларацією СНР проголошує суверенітет СР як заснування держави словацької нації» [28, с. 2394]. 1 вересня 1992 р. СНР прийняла Конституцію СР, яка повністю проголошувала самостійність держави.

На зустрічі В. Клауса з В. Мечіаром 28 серпня 1992 р. в м. Брно було узгоджено, що керівництво обох республік буде ініціювати прийняття законів про припинення федерації і розподіл майна. Вони мали бути затверджені до 31 грудня 1992 р. З літа 1992 р. вже працювали спільні комісії, що готували угоди про розподіл майна, території, валюти, армії і т. д. Проект закону про розподіл майна ухвалила федеральна влада 27 вересня 1992 р. [19].

Хоча в діючій Конституції Чехословаччини було записано, що про ліквідацію державного союзу має вирішувати народ шляхом референдуму, керівники ГДП і РЗДС не будучи впевненими, що більшість чехів і словаків їх підтримають, не стали ризикувати і маючи спільно зі своїми прихильниками в федеральному парламенті більшість, зірвали всі пропозиції про референдум, який так і не було проведено.

Обидві палати федерального парламенту 25 листопада 1992 р. проголосували за конституційний закон про припинення дії Чеської і Словацької федеративної республіки. З 1 січня 1993 р. вона розпалася на дві самостійні держави. Виникла незалежна СР. Проблема федерації перестала існувати.

Формування націй, успіх боротьби за визнання їх самобутності, за збереження й розвиток, в значній мірі залежить від внутрішнього середовища існування та зовнішніх впливів. Особливо це важливо для таких малих націй як словацька. Коли

більш численна й сильна мадярська народність, пліч о пліч з якою протягом багатьох віків жили словаки, наприкінці XVIII – початку XIX ст. почала формуватися як самостійна нація, намагаючись асимілювати інші народності угорської частини Австрійської імперії, відбулося національне пробудження словаків та їх боротьба за становлення власної нації, визнання її самобутності і забезпечення перспективи існування.

В 1918 р. словакам вдалося уникнути загрози мадярської асиміляції, увійшовши до складу нової держави – ЧСР та пов'язавши свою долю з більш близькими їм чехами. Перебування у складі ЧСР в 20–30-ті рр. XX ст. об'єктивно сприяло модернізації словацької економіки, умов життя, розвитку освіти й культури, запровадженню норм європейської парламентської демократії. Але здійснення в цій державі політики чехословакізму створювало нову загрозу самобутності словацької нації, що штовхало словаків на боротьбу за рівноправ'я, за справедливе вирішення питання про їх державно-правовий статус.

В роки Другої світової війни словаки з волі нацистської Німеччини отримали право створення власної національної держави. СР виникла за ціну ліквідації Чехословаччини, була втягнута у війну на боці фашистського блоку і не мала жодних реальних перспектив незалежного існування. Навесні 1945 р. вона зникла з карти Європи.

Під час Словацького національного повстання 1944 р. антифашистські сили Словаччини висунули ідею відродження Чехословаччини як республіки двох рівноправних народів. Представники нової Словаччини при формуванні уряду відроджуваної ЧСР і розробці його програми запропонували створити федерацію чехів і словаків. Президент Е. Бенеш та чеські антифашистські політичні партії залишалися прихильниками чехословакізму і тому федеративний устрій не було запроваджено, а лише декларовано відновлення держави за принципом «рівний з рівним».

Після встановлення в 1948 р. в ЧСР тоталітарного режиму, що тримався на комуністичній диктатурі і пріоритеті класових

інтересів над національними, було взято курс на посилення централізації, чому всіляко сприяв і Комінформ.

Здавалося б «Празька весна» 1968 р. створила сприятливі умови для запровадження федеративного устрою держави і реалізації рівних прав словаків і чехів. Але проголошення Чехословацької федеративної республіки з 1 січня 1969 р. було більше формальним актом ніж дійсністю. Декларувалися федеративні принципи, створювалися її атрибути при збереженні керівної ролі нефедералізованої КПЧ, яка як і раніше, залишалася на позиціях визнання пріоритету класових інтересів над національними, на непорушності принципу демократичного централізму. Така квазіфедерація проіснувала двадцять років.

Коли відбулася «Оксамитова революція», з'явилися реальні можливості забезпечити рівні права чехів і словаків шляхом удосконалення існуючої федерації. Вже в 1990 р., коли відбулася структурізація політичних партій, намітилися два підходи до реформування Чеської і Словацької федеративної республіки. Чеські лідери на перше місце ставили демократизацію держави, перехід до ринкової економіки, збереження і вдосконалення федерації. В Словаччині після створення РЗДС на чолі з В. Мечіаром і розробку ним концепції перетворення Чехословаччини на конфедерацію на перше місце було висунуто питання розмежування компетенцій республік та федерації на користь перших. Після виборів у червні 1992 р., коли в ЧР перемогу отримала ГДП, а в Словаччині – РЗДС, подальша доля федерації вирішувалася на двосторонніх зустрічах чеського і словацького лідерів. Федеральному парламенту було відведено роль статиста, бо депутати згаданих двох партій та їх прихильників мали більшість в обох палатах і диктували узгоджені рішення. Намагання федеральних і чеських лідерів шляхом компромісів зберегти федерацію виявилися марними. Кулуарно було досягнуто домовленості між словацькими і чеськими делегаціями про розподіл Чехословаччини на дві незалежні держави. В країні, де відбулася «Оксамитова революція», ліквідація федерації відбулася недемократичним шляхом. Передбаченого Конституцією референдуму так

і не було проведено. Інтереси правлячих еліт, особливо словацької, було поставлено на перше місце. Чехи і словаки, які за часів тоталітаризму звикли, що життєво важливі рішення розробляються «наверху», змирилися з нав'язаним їм рішенням. Чехи успадкували прапор, державний герб, столицю, грошові знаки колишньої Чехословаччини і вважали, що скоротилася лише територія та відпала донорська функція щодо Словаччини. Багато словаків раділи появі нових кар'єрних можливостей у зв'язку з повною незалежністю.

Ініціатори розподілу запевняли населення, що ця акція негативно не відіб'ється на його становищі, бо в підписаних угодах передбачено місце співробітництву двох братніх держав. За декілька місяців 1993 р. всі переконалися, що це не так, бо відбувалося все більше дистанціювання ЧР і СР. Особливо відчутно це стало для Словаччини, де скоротилося виробництво, різко зросло безробіття, фактично припинилася велика приватизація, почалося незаконне присвоєння державної власності, погіршилося соціальне становище населення, загострилися відносини з сусідньою Угорщиною.

Оцінюючи період спільного проживання словаків і чехів у спільній державі, особливо після Другої світової війни, слід визнати, що попри порушення принципу «рівний з рівним» правлячою компартією, на політичні репресії, що до речі, в такій же мірі стосувалося й чехів, Словаччина в розвитку економіки, структури суспільства, освіти, науки та культури була на рівні сусідніх центральноєвропейських країн. Це дало можливість незалежній СР інтегруватися до європейських структур, стати рівноправним членом європейської і світової співдружності націй і перебороти ті труднощі, що виникли у неї після розлучення з чехами.

Примітки

1. Волков В. К. Этнократия – непредвиденный феномен посттоталитарного мира / В. К. Волков // Полис: Политические исследования. – 1993. – № 2.
2. Задорожнюк Э. Г. Почему не устояло в 90-е гг. XX в. единое чехо-словацкое государство? / Э. Г. Задорожнюк // Власть – общество – реформа. Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX в. – М., 2006.

3. Задорожнюк Э. Г. Чешско-словацкие отношения: от режима нормализации 1969 года к «бархатной революции» 1989 года / Э. Г. Задорожнюк // Новая и новейшая история. – 2005. – № 6.
4. Колесников В. А. Трансформация политической и конституционно-правовой системы Чехо-Словакии (80-е начало 90-х гг.) / В. А. Колесников. – Воронеж, 2001.
5. Корнеев С. А. Словакия в составе Чехословакии: проблема политического статуса 1918–1970 гг.: автореф. дис. на соиск. уч. степ. к.и.н.: спец. 07.00.03 «Всемирная история» / С. А. Корнеев. – М., 2008.
6. Щербакова Ю. А. Распад Чехословакии: попытка анализа общественных процессов / Ю. А. Щербакова // Конфликты в условиях системных изменений в странах Восточной Европы. – М., 1994.
7. Černý R. Antonín Novotný: Pozdní obhajoba: hovory s mužem, který nerad mluvil / R. Černý. – Praha, 1992.
8. Cesta ke Květnu. Zv. 2. – Praha, 1965.
9. Kováč D. Slováci – Česi – dejiny / D. Kováč. – Bratislava, 1997.
10. Kubín E. Rola politických elit pri zmene režimu na Slovensku / E. Kubín. – Bratislava, 2002.
11. Leško M. Mečiar a mečiarizmus / M. Leško. – Bratislava, 1996.
12. Lipták E. Slovensko v 20. storočí: najdiskutovanejšia historická esej o Slovensku / E. Lipták. – Bratislava, 1968.
13. Literárny týždenník. – 1989. – 20. ledna. – č. 3.
14. Literárny týždenník. – 1989. – 27. ledna. – č. 4.
15. Novotný A. Projevy a stati (1958–1962). Díl 2 // A. Novotný. – Praha, 1964.
16. Novotný, A. Projevy a stati (1962–1964). Díl 3 / A. Novotný. – Praha, 1964.
17. Pražské dohody 1945–1947. Sborník dokumentů. – Praha, 1992.
18. Rudé právo. – 1968. – 7. dubna.
19. Rudé právo. – 1992. – 29. září.
20. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992 / J. Rychlík. – Bratislava, 1998.
21. Rychlík J. Rozpad Československa. Česko-slovenské vztahy 1989–1992 / J. Rychlík. – Bratislava, 2002.

22. Schwarz P. K. Češi a Slováci. Dlhá cesta k mierovému rozchodu / P. K. Schwarz. – Bratislava, 1994.
23. Slovenská otázka v dejinách Česko-Slovenska (1945–1992) / ed. M. Barnovský. – Bratislava, 1994.
24. Špiesz A. Ilustrované dejiny Slovenska. Na ceste k sebauvedomeniu / A. Špiesz. – Bratislava, 2007.
25. Ústavný zákon č. 150/1948, Ústava Československé republiky // Sbíрка zákonů a nařízení Republiky Československé, částka 52/1948.
26. Ústavný zákon č. 33/1956 o slovenských národných orgánoch // Sbíрка zákonů Republiky Československé, částka 18/1956.
27. Ústavný zákon č. 35/1960 o zmene ústavného zákona o voľbách do Národného zhromaždenia a o voľbách do Slovenskej národnej rady a ústavného zákona o národných výboroch // Sbíрка zákonů Republiky Československé, částka 015/1960.
28. Uznesenie Slovenskej národnej rady o Deklarácii Slovenskej národnej rady a zvrchovanosti Slovenskej republiky // Zbirka zákonů ČSFR, částka 084/1992.
29. Žatkuliak J. Federalizácia československého štátu 1968–1970 / J. Zatkuliak. – Praha-Brno, 1996.

УДК 327.5 (540:549.1) «1971» : 359 (73)

7-й флот США и Южноазиатский кризис 1971 г.

Уллах П. Э.

В статье анализируются маневры американской флотилии во время индо-пакистанской войны 1971 г., вызвавшие волну критики во всём мире. Кроме того, автор делает попытку проанализировать причины и мотивы отправки военно-морской группировки в указанный регион.

Ключевые слова: Южноазиатский кризис, индо-пакистанская война, 74-я оперативная группа, авианосец «Энтерпрайз».

© Уллах П. Э., 2013

Уллах П. Э. 7-й флот США і Південноазійська криза 1971 р. В статті аналізуються маневри американської флотилії під час індо-пакистанської війни 1971 г., що викликали хвилю критики в усьому світі. Крім того, автор робить спробу проаналізувати причини й мотиви відправки військово-морського угруповання в указаний регіон.

Ключові слова: Південноазійська криза, індо-пакистанська війна, 74-а оперативна група, авіаносець «Ентерпрайз».

Ullah P. E. US 7th Fleet and the 1971 South Asian Crisis. This article analyses the maneuvers of the US fleet during the 1971 India-Pakistan War, which triggered the wave of criticism all over the world. Moreover, the author makes an attempt to analyze the reasons and motives of sending naval group in the specified region.

Keywords: South Asian Crisis, Indo-Pakistani War, Task Force 74, USS "Enterprise".

Приближение части 7-го флота США к индийскому побережью в декабре 1971 года сразу же привлекло к себе внимание всего мира, и в основном отзывы об этой акции были осуждающими, негативными или недоуменными. Со страниц периодических изданий дискуссия об истинных причинах появления американской флотилии в Бенгальском заливе распространилась и в научные труды. Публикация в 2002 г. рассекреченных документов о вмешательстве США в Южноазиатский кризис показала, что ставить точку в этой дискуссии пока ещё рано.

Имеющуюся по данной теме литературу можно разделить на несколько групп: общие работы по истории Индии и Пакистана (С. Таммиты-Дельгоды, Я. Тэлбота, Х. Хаккани, Ф. Н. Юрлова и Е. С. Юрловой); труды о политике США в Южной Азии (Н. С. Бегловой, В. В. Журкина, Д. Кумара, С. И. Лунева, Р. А. Мосса и Л. А. Нихтера, А. Д. Портнягина, В. Раджамони, И. Сейнт-Мезард, Ш. Тахир-Кхели, Дж. Уорнера, Г. Хесса); исследования об особенностях внешней политики Индии и

Пакистана (В. П. Датта, С. Ф. Коэна, Б. Мрозека, С. Тэлбота); работы об индо-пакистанской войне 1971 г. (Дж. Гилла, О. Марваха); узкоспециализированные исследования о действиях 74-й оперативной группы (А. М. Келли и Дж. Макконнелла, М. Уолтера).

Среди источников важнейшими являются уже упомянутые рассекреченные документы, опубликованные на сайтах университета им. Дж. Вашингтона и Госдепартамента США, аналитические отчеты военно-морских ведомств США, воспоминания индийских военачальников 1970-х гг. – К. Кака и С. М. Нанды, а также воспоминания индийского дипломата Дж. Н. Диксита, непосредственного свидетеля и участника большинства ключевых событий Южноазиатского кризиса 1971 г.

Цель данной статьи – на основе имеющихся данных попытаться выявить подлинные мотивы отправки группы ВМФ США в Индийский океан.

Возможность её отправки в случае ухудшения положения на южноазиатском субконтиненте рассматривалась американским генералитетом и Вашингтонской группой специальных действий еще в середине ноября 1971 г. [29, doc. 26]. Советник президента США по вопросам национальной безопасности Г. Киссинджер отметил, что Белый дом как раз тогда приказал начать подготовку по оказанию помощи Пакистану под прикрытием технической передислокации американских военно-морских сил из Юго-Восточной Азии, включая авианосец «Энтерпрайз», в Бенгальский залив [8, с. 694].

Следует отметить, что до 3 декабря 1971 г. США и СССР держали в Индийском океане ограниченные морские контингенты. У США в этой зоне находились два эсминца и один гидроавианосец в Бахрейне, у СССР – эсминец, тральщик, подлодка F-класса и большой десантный корабль. Война привела к резкому увеличению этих контингентов – до 14 боевых и вспомогательных кораблей у США и 26 – у СССР. На этом театре был еще один игрок – британский Дальневосточный флот, состоявший не менее чем из 17 боевых и вспомогательных

кораблей: авианосца «Игл», универсального десантного корабля «Альбион» (с 40-м батальоном спецназа на борту), шести эсминцев, а также суден сопровождения [18, р. 1].

Принимая во внимание многие неудачные попытки вывезти из Восточного Пакистана, охваченного военными действиями, иностранных граждан, в Вашингтоне 10 декабря в составе 7-го флота сформировали 74-ю оперативную группу, состоявшую из атомного авианосца «Энтерпрайз», вертолетоносца «Триполи», трех ракетных эсминцев сопровождения, четырех обычных миноносцев и одной атомной субмарины. На борту «Энтерпрайза» было 80 истребителей-бомбардировщиков, на борту «Триполи» – 24 вертолета и 800 морских пехотинцев [30, р. 299]. Одновременно предусматривалась частичная мобилизация 82-й воздушно-десантной дивизии и сосредоточение транспортных самолетов на базе ВВС в штате Северная Каролина [6, с. 69].

Несмотря на то, что 12 декабря все иностранцы, желавшие покинуть Дакку, были эвакуированы, часть 74-й группы 13 декабря уже подходила к Сингапуру. 14 декабря, по данным военного специалиста Дж. Гилла, группа прошла Малаккский пролив, что широко освещалось прессой. 15 декабря, когда стало ясно, что Дакка капитулирует, группа свернула на юг и направилась к юго-восточному берегу Шри-Ланки [14, р. 64].

Поскольку среди исследователей нет единой точки зрения на временные рамки маневров частей 7-го флота, обратимся к источнику – журналу командной истории 113-й эскадрильи дальнего радиолокационного обнаружения, в 1971 г. базировавшейся на авианосце «Энтерпрайз». В соответствии с ним, 8 декабря «Энтерпрайзу» было приказано выдвигаться к Сингапуру и ждать там дальнейших указаний. 14 декабря он прошел Малаккский пролив и вышел в Индийский океан. С 16 декабря он участвовал в учениях ВМС США в Бенгальском заливе и вел постоянное наблюдение за воздухом и водной поверхностью в радиусе 200 миль от оперативной группы [10].

14 декабря индийский посол в США Л. К. Джа выразил представителю Госдепартамента Дж. Сиско «глубокое беспокойство» своего правительства [3, с. 168]. Индийский

дипломат был в недоумении: ранее ему сообщали, что вертолеты, необходимые для эвакуации американцев, базируются в Таиланде, а теперь он узнал, что они, полностью снаряженные, находятся на борту атомного авианосца. Такие действия США, по мнению Л. К. Джа, могли основательно испортить индо-американские отношения и едва ли могли способствовать максимально быстрому окончанию конфликта на субконтиненте [29, doc. 37].

После встречи с Дж. Сиско Л. К. Джа на пресс-конференции сказал, что не может категорически отрицать возможности создания американцами плацдарма на берегах Бенгальского залива. В то же время, действия США получили широкое одобрение в Пакистане [29, doc. 39].

Представитель США в Нью-Дели К. Китинг писал, что если раньше он мог уверенно рассказывать своим визитерам о стараниях США как можно скорее прекратить вооруженный конфликт, то теперь ему приходится выслушивать критику многих дипломатов, расценивших развертывание оперативной группы как эскалацию конфликта со стороны США. Так, канадцы посчитали это актом поощрения А. М. Яхья-хана к дальнейшему продолжению военных действий, т. к. узнав о приближении сил 7-го флота, он дезавуировал совместный проект генералов А. М. Малика и Р. Ф. Али о немедленном перемирии [29, doc. 41].

В Индии были глубоко обеспокоены вводом 74-й группы. Индийцы опасались, что 7-й флот может начать активные действия, даже если Индия объявит о прекращении огня [26, р. 38]. На заседаниях кабинета министров 13 и 14 декабря высказывались предположения о том, что Индии следует снизить темп наступления и попытаться наладить отношения с США. Индийский генералитет, признавая серьезность ситуации, всё же не рекомендовал И. Ганди приостанавливать наступление. Министр иностранных дел С. Сингх утверждал, что поддаться в такой ситуации давлению США означало сильно испортить свой имидж на международной арене. Поэтому в беседах с советскими представителями И. Ганди сказала, что не намерена

поддаваться прессингу США [13, р. 214]. Она и её советники восприняли появление 74-й группы как символический жест, предназначенный для Пакистана, Китая и стран Среднего Востока [17].

Адмирал С. М. Нанда, отвечая в одном из интервью на вопрос о реакции Индии на ввод «Энтерпрайза» в Бенгальский залив, рассказал о своей беседе с И. Ганди, в ходе которой он высказал предположение, что американцы просто хотели запугать Индию [22]. И всё же, когда стало известно о приближении к Индии «Энтерпрайза», индийской авиации было приказано разрушить все причалы и доки, годные для приема судов тех размеров, которые были в составе 74-й оперативной группы [20, р. 569-570].

Как бы то ни было, 74-я группа, так и не предприняв каких-либо конкретных действий, вскоре покинула Бенгальский залив. Вполне вероятно, что флот был отозван в связи с возможным ответным вмешательством СССР: советские суда внимательно следили за действиями 74-й группы [7, с. 291; 14, р. 64]. 6 или 7 декабря СССР отправил в Индийский океан ракетный крейсер и субмарину. Они шли из Владивостока и оказались в Индийском океане 18 декабря, на 3 дня позже, чем 74-я оперативная группа. Когда «Энтерпрайз» отплыл от берегов Вьетнама, из Владивостока была направлена вторая советская военно-морская группа, состоявшая из ракетного крейсера, ракетного эсминца и двух субмарин. Из этого можно сделать вывод, что первая группа советских судов действительно стала реакцией СССР на разразившуюся в Южной Азии войну [30, р. 301].

СССР послал администрации США предупредительное сообщение о том, что советский флот в западной части Тихого океана был информирован об американском военном усилении в Индийском океане, поэтому часть советского флота должна была отправиться туда для восстановления довоенного соотношения сил. В этом сообщении советские лидеры заверяли Вашингтон, что после прекращения операций в Восточном Пакистане Индия в одностороннем порядке прекратит огонь на западе и закончит военные операции на востоке 15-16 декабря. В итоге 15 декабря 7-й флот начал менять курс [13, р. 215].

В индийской, пакистанской и американской прессе активно обсуждались мотивы отправки в Бенгальский залив 74-й группы. В частности, сообщалось, что 36 представителей ООН и 90-100 иностранцев остались в Дакке после эвакуации около 420 иностранцев силами индийских войск быстрого реагирования 12 декабря, 17 оставшихся в Дакке американцев уезжать не пожелали, остальные иностранцы тоже остались добровольно [29, doc. 38]. 14 декабря по радио начальник индийского Генштаба С. Манекшоу дал инструкции войскам в Восточном Пакистане обеспечивать безопасность всех иностранных граждан и этнических меньшинств [29, doc. 39].

Несмотря на это, официальным обоснованием для введения в залив оперативной группы с тактическими ядерными боеголовками и ударными самолетами на борту, было следующее: флотилия шла к порту Читтагонга с целью защиты иностранцев в Восточном Пакистане и эвакуации их из районов, где масштаб военных действий стал представлять опасность для гражданского населения. На это, в частности, указывают в своих работах Дж. Гилл, В. П. Датт, Дж. Диксит, К. Картер, А. М. Келли и Дж. Макконнелл, причем все эти авторы вполне обоснованно сомневаются в том, что эвакуация на самом деле была главной задачей 74-й группы [2, с. 122; 11, р. 2; 13, р. 214; 14, р. 64; 18, р. 2-3].

Чтобы понять истинные мотивы отправки военно-морской группы в Бенгальский залив, необходимо, в первую очередь, рассмотреть позицию американской администрации. 10 декабря 1971 г. постоянный представитель США в ООН Дж. Буш сделал несколько интересных замечаний в своём дневнике. В тот день Г. Киссинджер рассказал ему о планах отправки в Индийский океан нескольких военных кораблей для демонстрации силы [29, doc. 32]. Госдепартамент подтверждал эту точку зрения публично, называя целями грядущей акции предостережение Индии и СССР. Позднее Р. Никсон признавал, что это действительно был знак поддержки Китая и Пакистана перед лицом увеличившегося советского морского присутствия [11, р. 2]. В 1972 г. он заявил о получении Соединенными Штатами убедительных доказательств того, что Индия всерьез

рассматривала вопрос о занятии контролируемой Пакистаном части Кашмира и уничтожении вооруженных сил Пакистана на западе, и США не могли игнорировать эти факты. Необходимо сказать, что правительство США так и не сообщило содержания и характера упомянутых доказательств [5, с. 68].

Согласно одному из документов Совета Национальной Безопасности США, немедленная отправка оперативной военно-морской группы в Индийский океан рассматривалась как ответ на начатые индийским флотом в открытом море действия [29, doc. 33]. Г. Киссинджер и другие участники подготовки операции решили, что демонстрация силы американского флота будет самым лучшим предупреждением для Индии и намеком на недопустимость аннексии Западного Пакистана [30, р. 299].

Какие же задачи ставились перед 74-й группой, помимо эвакуации американцев? Действия американских военных моряков были направлены на отвлечение части индийского флота и авиации на наблюдение за маневрами 74-й группы, ослабление индийской морской блокады Восточного Пакистана, отвлечение индийского авианосца «Викрант» от выполнения его боевых задач и части индийской авиации от налетов на пакистанские территории [30, р. 300; 1, с. 54; 4, с. 79].

В отношении истинных мотивов отправки 74-й группы существует множество точек зрения. Подлинным мотивом, по мнению индийского дипломата Дж. Диксита, была возможная высадка американского десанта в Восточном Пакистане и его вмешательство в военные действия под прикрытием огневой и воздушной мощи 7-го флота, беспокойство о целостности Западного Пакистана [13, р. 214]. Историк В. П. Датт писал, что прибытие «Энтерпрайза» могло преследовать только военные цели [2, с. 122]. Его коллега Ш. Тахир-Кхели сделала вывод, что появление «Энтерпрайза» следовало понимать как гарантию существования Западного Пакистана, а не как попытку эвакуации иностранного персонала из Дакки [25, р. 79]. Более уверенно писали об этом пакистанский дипломат Х. Хаккани и американский исследователь Дж. Уорнер: они полагали, что появление 74-й группы должно было предупредить нападение Индии

на Западный Пакистан [15, р. 85; 31, р. 1113].

Историки С. Коэн и С. Дасгупта говорили об этом факте более обобщенно, считая введение группы кораблей в Бенгальский залив способом ограничения военной активности Индии против Пакистана [12, р. 165]. Английский историк Я. Тэлбот назвал отправку 74-й группы «средством ободрения» сторонников США в Пакистане [28, р. 211].

Во многом схожей позиции придерживался Дж. Гилл, однако он добавил, что отправка 74-й группы была частью геополитической игры, целями которой были недопущение распространения советского влияния и демонстрация верности союзнику (Пакистану) ради создания в Китае благоприятного впечатления о США [14, р. 64]. Советский историк С. И. Лунев, придерживавшийся схожего мнения, отметил, что демонстрация военно-морской силы никак не повлияла на исход войны, но создавала угрозу затягивания вооруженного конфликта [4, с. 79].

Исследователи К. Картер, Л. Нихтер и Р. Мосс предлагали иную версию: 74-я группа была отправлена для противовеса советскому военно-морскому присутствию [11, р. 2; 21, р. 66]. Дж. Макконнелл и Э. Келли с этой версией не соглашались, так как первая небольшая группа советских судов вошла в Индийский океан еще 5 декабря, и в данном случае действия 74-й оперативной группы выглядят весьма запоздалыми. Другие подразделения ВМФ СССР, как уже отмечалось, прибыли в Индийский океан позже, чем американские корабли [18, р. 3-4]. Еще одна версия гласит, что 74-я оперативная группа была отправлена в ответ на ветирование Советским Союзом американских резолюций о прекращении огня и отводе войск, рассматривавшихся на заседаниях Совета Безопасности ООН [19, р. 5].

Часть авторов подходит к рассмотрению вопроса более эмоционально. Бывший маршал авиации Индии К. Как заявил, что действия США в Бенгальском заливе были совершенно неуместны и лишь подорвали доверие к Америке [17]. Журналист В. Гупта назвал отправку «Энтерпрайза» самым абсурдным военным решением в истории США [9, р. 112]. Д. Кумар расценил эту акцию как военный шантаж Индии

[19, р. 5]. И. Мезард и С. Таммита-Дельгода полагали, что 74-я группа была отправлена для устрашения Индии [7, с. 291; 24, р. 1]. М. Уолтер расценил 74-ю группу как «средство драматизации конфликта» и намек на недовольство США возможным расчленением своего союзника по СЕАТО и СЕНТО [30, р. 293], а Б. Мрозек, С. Коэн и С. Дасгупта – как проявление «дипломатии канонерок» [5, с. 68; 12, р. 167].

В целом, маневры 74-й группы были расценены индийским руководством как ядерный шантаж или «дипломатия канонерок», а также как подстрекательство Китая к тому, чтобы он открыл «второй фронт» против Индии [14, р. 64; 23, р. 9; 28, р. 12]. Эпизод с авианосцем «Энтерпрайз» на долгие годы остался в памяти индийцев как символ враждебности Америки по отношению к Индии [8, с. 674, 694]. С точки зрения Дж. Макконнелла и Э. Келли, отправка 7-го флота была логическим продолжением эскалации американского присутствия: сначала США пытались повлиять на ситуацию отправкой военной помощи своему союзнику, а затем – отправкой военного контингента [18, р. 3-4]. Отправка оперативной группы ВМФ стала кульминацией американского вмешательства в Южноазиатский кризис [16, р. 271]. Важным последствием ввода 74-й группы К. Как назвал ускорение работы над ядерной программой, успешно завершившейся испытаниями 12 мая 1974 г. [17].

Оценивая отправку 74-й группы, нельзя однозначно сказать, что эта акция оказалась бессмысленной. С одной стороны, 74-я группа стала предвестником активного освоения Индийского океана американским флотом, с другой – средством для ухудшения советско-китайских отношений, поскольку СССР угрожал Китаю немедленным ответом в случае, если тот объявит войну Индии, к чему, по одной из версий, Вашингтон как раз и подстрекал Пекин своими действиями в Бенгальском заливе.

При исследовании этой темы в дальнейшем видится необходимым более подробное рассмотрение действий британского флота в Бенгальском заливе и влияние маневров 74-й оперативной группы на ход морских сражений между индийским и пакистанским флотами.

Примечания

1. Беглова Н. С. Бангладеш, Южная Азия и политика США / Н. С. Беглова. – М., 1982.
2. Датт В. П. Внешняя политика Индии / В. П. Датт. – М., 1988.
3. Журкин В. В. США и международно-политические кризисы / В. В. Журкин. – М., 1975.
4. Лунев С. И. Индия и США: межгосударственные отношения / С. И. Лунев. – М., 1987.
5. Мрозек Б. Внешняя политика Пакистана в 70-е годы: отношения с США и странами Западной Европы / Б. Мрозек // Пакистан. Проблемы политики и экономики. – М., 1978.
6. Портнягин А. Д. Стратегия США в зоне Индийского океана / А. Д. Портнягин. – М., 1985.
7. Таммита-Дельгода С. Индия. История страны / С. Таммита-Дельгода. – М.; СПб., 2010.
8. Юрлов Ф. Н., Юрлова Е. С. История Индии. XX век / Ф. Н. Юрлов, Е. С. Юрлова. – М., 2010.
9. Anderson J, Gupta V. Anderson papers; a study of Nixon's blackmail of India / J. Anderson, V. Gupta. – New Delhi, 1972.
10. Bley J. E. VAW-113 Command History Calendar Year 1971 [On-line resource]. Access mode: <http://www.history.navy.mil/sqdhist/vaw/vaw-113/1971.pdf>. Access – March 9, 2012.
11. Carter C. E. The Indian Navy: A Military Power at a Political Crossroads. A Research Report Submitted To the Faculty / C. E. Carter. – Montgomery, 1996.
12. Cohen S. P., Dasgupta S. Is India Ending its Strategic Restraint Doctrine? / S. P. Cohen, S. Dasgupta // Washington Quarterly. – 2011. – Spring.
13. Dixit J. N. India-Pakistan in War and Peace / J. N. Dixit. – London, 2002.
14. Gill J. H. An Atlas of the 1971 India-Pakistan War: The Creation of Bangladesh / J. H. Gill. – Washington, 1999.
15. Haqqani H. Pakistan: Between Mosque and Military / H. Haqqani. – Washington, 2005.
16. Hess G. R. Global Expansion and Regional Balances: The Emerging Scholarship on United States Relations with India and Pakistan / G. R. Hess // Pacific Historical Review. – 1987. – Vol. 56. – № 2.

17. Kak K. Revisiting 1971 War and IAF's Role: India's Interests and Compulsions [On-line resource]. Access mode: <http://www.gatewayhouse.in/sites/default/files/Revisiting%201971%20War%20and%20IAF.pdf>. Access – March 9, 2012.
18. Kelly A. M., McConnell J. M. Superpower Naval Diplomacy in the Indo-Pakistani Crisis / A. M. Kelly, J. M. McConnell. – Arlington, 1973.
19. Kumar D. Indo-U. S. Relations: Historical Perspectives / D. Kumar // Strategic Insights. – 2009. – Vol. 8. – Issue 3.
20. Marwah O. India's Military Intervention in East Pakistan, 1971–1972 / O. Marwah // Modern Asian Studies. – 1979. – Vol. 13. – № 4.
21. Moss R. A., Nichter L. A. Superpower Relations, Backchannels, and the Subcontinent / R. A. Moss, L. A. Nichter // Pakistaniaat: A Journal of Pakistan Studies. – 2010. – Vol. 2. – № 3.
22. Nanda S. M. Does the US want war with India? / S. M. Nanda // Rediff India Abroad. – 2007. – January 22 [On-line resource]. Access mode: <http://www.rediff.com/news/2007/jan/22inter.htm>. Access – March 9, 2012.
23. Rajamony V. India-China-U. S. Triangle: A 'Soft' Balance of Power System in the Making / V. Rajamony. – Washington, 2002.
24. Saint Mezard I. India and the United States: An Emerging Strategic Partnership in the Indian Ocean? / I. Saint Mezard. – Paris, 2002.
25. Tahir-Kheli S. Bilateralism In South Asia / S. Tahir-Kheli // World Affairs. – 1973. – Vol. 136. – № 1.
26. Tahir-Kheli S. India, Pakistan and the United States. Breaking with the Past / S. Tahir-Kheli. – New York, 1997.
27. Talbot I. Modern History of Pakistan / I. Talbot. – London, 1998.
28. Talbott S. Engaging India: Diplomacy, Democracy and the Bomb / S. Talbott. – Washington, 2006.
29. The Tilt: The U. S. and the South Asian Crisis of 1971 / Ed. by S. Gandhi [On-line resource]. Access mode: <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB79/>. Access – March 9, 2012.
30. Walter M. The U. S. Naval Demonstration in the Bay of Bengal during the 1971 India-Pakistan War / M. Walter // World Affairs. – 1979. – Vol. 141. – № 4.
31. Warner G. Nixon, Kissinger and the breakup of Pakistan, 1971 / G. Warner // International Affairs. – 2005. – № 5.

УДК 327 (47+57:73):[329.7:331.105.44(520)] "1947/1956"

Борьба СССР и США за влияние в японском профсоюзном движении (1947–1956 гг.)

Чернявский Л. С.

В статье проанализированы события, связанные с борьбой, развернувшейся между СССР и США после окончания Второй мировой войны за влияние в профсоюзном движении Японии с целью использовать его для достижения своих внешнеполитических целей.

Ключевые слова: Профсоюзы, ВЦСПС, Всемирная федерация профсоюзов (ВФП), Международная конфедерация свободных профсоюзов (МКСП).

Чернявський Л. С. Боротьба СРСР і США за вплив в японському профспілковому русі (1947–1956 рр.) В статті проаналізовані події, пов'язані з боротьбою, що розгорнулася між СРСР і США після закінчення Другої світової війни за вплив у профспілковому русі Японії з метою його використання для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей.

Ключові слова: Профспілки, ВЦРПС, Всесвітня федерація профспілок (ВФП), Міжнародна конфедерація вільних профспілок (МКВП).

Cherniavsky L. S. The Struggle of the USSR and USA for Influence in Japanese Trade-union Movement (1947–1956). In the article the events connected with struggle between the USSR and the USA after the termination of World War II for influence in Japanese trade union movement on purpose to use it for achievement of their foreign policy interests are analyzed.

Keywords: Trade unions, the All-Union Central Council of Trade Unions, the World Federation of Trade Unions (WFTU)

В современных условиях все более активным становится участие социально-политических движений в решении проблем мировой политики. Эта актуальная проблема имеет свою историю, одним из сюжетов которой является участие профцентров СССР (ВЦСПС) и США (АФТ), а также международных профцентров ВФП и МКСП, осуществлявшееся при поддержке государств, в решении проблем послевоенного устройства Японии. Данный вопрос еще недостаточно исследован в исторической науке и, пожалуй, единственной работой, в которой он частично освещается, является статья профессора Университета Риккио в Токио (Rikkyo University) Койии Накакита [12]. В отечественной историографии эта проблема остается еще неисследованной.

Политика СССР и союзников в вопросах мирного урегулирования на Дальнем Востоке после 1945 г. заключалась в том, чтобы в будущем Япония не смогла стать для них угрозой. Все вопросы управления оккупированной Японией решались штабом американских войск независимо от союзников и фактически ею правил верховный командующий генерал Д. Макартур. Японская территория целиком вошла в американскую зону оккупации, и японский архипелаг стал превращаться в зону особых интересов США, подобную той, которую Советский Союз создавал для себя в Восточной Европе. СССР не имел ни достаточных источников информации о положении в Японии, ни возможности влиять на процессы в этой стране. К тому же до октября 1956 г. между государствами не было дипломатических отношений.

США были заинтересованы в закреплении своего присутствия на Дальнем Востоке, Советский Союз же опасался превращения Японии в «непотопляемый американский авианосец» и вынашивал идею о нейтрализации Японии и удалении из нее американских войск.

В 1945–1947 гг. штаб оккупационных войск под руководством Макарура инициировал демократические реформы в Японии, в результате которых были заложены основы парламентской демократии. Это позволило левым партиям – социалистической и коммунистической – усилить свое влияние, пик которого

пришелся на весну-лето 1947 г. Вашингтон с раздражением реагировал на усиление позиций японских левых, что, как считалось, происходило под влиянием советского коммунизма. Военная администрация США старалась не допустить роста забастовочного движения и влияния профсоюзов и держать под своим контролем профдвижение страны. Для этого поощрялась активность, которую проявлял в Японии антикоммунистический профцентр АФТ.

СССР, имея ограниченные дипломатические возможности влиять на процессы, происходившие в Японии, был заинтересован в развитии связей массовых общественных организаций. В этом плане важным фактором, с помощью которого СССР мог определенным образом влиять на общественное мнение Японии в нужном направлении, было профсоюзное движение.

В профдвижении Японии после 1945 г. действовало несколько профцентров. В 1946 г. левыми деятелями рабочего движения был создан Национальный конгресс производственных профсоюзов Японии (НКПП), по инициативе которого в 1947 г. был образован Национальный совет по осуществлению связей между профсоюзами («Дзэнрорэн»). НКПП рассматривался в СССР как «прогрессивный профцентр» [5, ф. 5451, оп. 43, д. 1244, л. 210]. Он находился под руководством Компартии, выступал против сепаратного мирного договора и военного соглашения с США.

Советское руководство стремилось вовлечь японские профсоюзы в ВФП, чтобы усилить в них радикальные настроения. В начале 1947 г. ВФП направила свою комиссию в Японию и Корею. Пространный отчет комиссии [7, ф. 17, оп. 128, д. 251, л. 125-154] был направлен из ВЦСПС заведующему отделом внешней политики ЦК ВКП(б) М. А. Сулову, что свидетельствовало о заинтересованности советского руководства в получении информации о состоянии дел в Японии и, в частности, в ее профдвижении. Комиссия констатировала, что «американские военные и японские власти [...] всячески тормозят развитие свободных профсоюзов» [7, ф. 17, Оп. 128, д. 251, л. 154]. Но итоги работы комиссии оказались неутешительными, так как вовлечь профсоюзы

Японии в ВФП не удалось. Как выяснила несколько позднее специальная комиссия ЦК ВКП(б), проверявшая международную работу ВЦСПС [7, ф. 17, оп. 128, д. 1027, л. 79-83], при посещении Японии комиссия ВФП допустила целый ряд политических ошибок. Представитель от США (до 1949 г. в составе ВФП находился Конгресс производственных профсоюзов США) У. Таунсенд при попустительстве входившего в состав комиссии представителя ВЦСПС М. П. Тарасова «клеветал на прогрессивные элементы японского профдвижения и призывал к борьбе против коммунистов». Это явно не поспособствовало установлению контактов между ВФП и профдвижением Японии.

В июле 1948 г. председатель ВЦСПС В. В. Кузнецов предложил секретарю ЦК ВКП(б) А. А. Жданову включить в состав аппарата советской части Союзного совета для Японии представителя ВЦСПС в качестве советника по труду. Это обосновывалось необходимостью «изучения состояния профдвижения Японии и получения своевременной и подробной информации о деятельности национальных профцентров Японии, а также (что было особо важно – Л. Ч.) деятельности представителей АФТ в Японии» [7, ф. 17, оп. 128, д. 450, л. 104]. Через месяц распоряжением Совмина СССР в состав аппарата Союзного совета было включено три соответствующих штатных должности [7, ф. 17, оп. 128, д. 450, л. 105]. Однако какой-то заметной роли это не сыграло, поскольку Союзный совет имел весьма ограниченные возможности.

В это время, в 1945-1948 гг. в Японии при штабе командования генерала Д. Макартура уже действовал ряд сотрудников, которые занимались вопросами рабочего и профсоюзного движения. Среди них выделялся Ричард Деверолл из Профсоюза автомобилистроителей США, который служил в Отделе трудового образования при штабе Макартура, контролируя образовательные программы для японских рабочих и предпринимателей. За первые три года своего пребывания в Японии он хорошо изучил профсоюзное движение страны, а также японский язык. Однако в середине 1948 г. Деверолл был уволен и вынужден был

вернуться в США. Причиной стало «сумасбродство» Деверолла – чуть ли не в каждом сотруднике штаба он видел затаившегося «коммунистического агента» [11, р. 296].

В 1949 г. начала осуществляться программа обмена профлидерами, разработанная и контролировавшаяся Госдепартаментом США и предусматривавшая трехмесячное пребывание в США представителей различных японских профсоюзов [12, р. 211]. Когда АФТ уже в полную силу использовала этот метод завоевания на свою сторону профдеятелей Японии, обмен профделегациями между ВЦСПС и профсоюзами Японии начал развиваться лишь в 1953 г. Причем этот обмен до 1955 г. носил односторонний характер – из Японии в СССР. В 1953 г. Советский Союз впервые посетила профсоюзная делегация Японии [5, ф. 5451, оп. 66, д. 163, л. 60]. Как признавали в ВЦСПС, связи с профсоюзами Японии в это время относились к разряду «слабых» [5, ф. 5451, оп. 66, д. 163, л. 68].

В ноябре 1949 г. в Пекине на Конференции профсоюзов стран Азии, организованной ВФП, было создано Бюро связи ВФП для Азии, в которое вошли представители профсоюзов Китая, Австралии, Индонезии, Вьетнама, Кореи, СССР, а также Японии. [7, ф. 17, оп. 137, д. 807, л. 260].

Попытки двух сверхдержав оказывать влияние на японские профсоюзы стали еще более активными во время войны в Корее (июнь 1950 – июль 1953 г.), когда Япония фактически стала американским военным арсеналом, а ее экономика почти полностью работала на войну. В июне 1950 г. по указанию Макартура правительство объявило вне закона руководителей Компартии Японии, а в августе 1950 г. власти запретили деятельность «Дзэнрорэн» [1, с. 40-41]. В ответ на это, не желая терять свои позиции в японском профдвижении, ВЦСПС инициировал создание в Японии «Бюро связи профсоюзов Японии с ВФП», которое действовало под руководством Компартии [5, ф. 5451, оп. 43, д. 1244, л. 210]. Тогда же, в июле 1950 г. была предпринята попытка подчинить японское профдвижение политике оккупационных властей, когда по указанию Макартура было учреждено новое профобъединение —

Генеральный совет профсоюзов (СОХИО). Но уже второй съезд СОХИО (март 1951 г.) показал, что эта попытка начинает терпеть провал. Под давлением рядовых членов профсоюзов съезд отверг предложенные правыми профлидерами резолюции о поддержке американской агрессии в Корее, о вхождении в МКСП и принял решение о необходимости борьбы против ремилитаризации Японии, за всесторонний мирный договор. [1, с. 41-42]. Таким образом, довольно быстро начался разворот СОХИО влево. В этом не последнюю роль сыграли усилия ВФП.

СССР был заинтересован в победе Северной Кореи и поэтому через ВФП старался поощрять японские профсоюзы к саботажу военного производства. Как явствовало из отдельных сообщений, поступающих из Японии, приоритетными для японских рабочих оставались вопросы их материального положения. Но в ходе отдельных выступлений в это время начали появляться слабые попытки увязать требования против снижения заработной платы с требованиями не переводить предприятия на военное производство. Такая попытка, в частности, была предпринята на одном из заводов, рабочие которого входили в Объединенный профсоюз рабочих металлургической промышленности, который был членской организацией ВФП [4, с. 9-11]. Однако подобные явления в это время еще оставались единичными. В декабре 1951 г. НКПП провел расширенный пленум исполкома с участием представителей профсоюзов всех районов Японии. Пленум решил «организовать широкие и единые действия рабочих против снижения жизненного уровня, вызываемого политикой войны» [1, с. 42-43].

Официально американская оккупация Японии закончилась в апреле 1952 г., когда был подписан сепаратный мирный договор западных государств с Японией. В этом году в японском профсоюзном движении произошли события, которые были оценены в ВФП как «события исключительной важности для рабочего движения Японии» [3, с. 35-37]. Во-первых, наблюдался подъем рабочего движения под лозунгами борьбы против военных соглашений с США, против американской оккупации, за заключение всестороннего мирного договора.

Во-вторых, в 1952 г. на съездах двух крупных профсоюзов – железнодорожников и шахтеров – было смещено «реакционное» (реформистское) руководство, вместо которого были избраны «прогрессивные» (с точки зрения коммунистов) профсоюзные лидеры.

Но самыми главными событиями произошли на третьем съезде СОХИО (июль 1952 г.). Накануне съезда в Японию вернулся в качестве главы офиса АФТ Р. Деверолл; вместе с ним приехал в качестве представителя МКСП У. Таунсенд. Против них левой прессой Японии была развернута активная пропагандистская кампания. ВФП позиционировала их как «известных коммивояжеров империалистов» [3, с. 35]. В прессе обыгрывалось заявление Деверолла о том, что он прибыл для организации «антикоммунистических сил» в японских профсоюзах. Что касается Таунсенда, то левая японская пресса сообщала, что «в его распоряжении имеется 700 тыс. долларов для финансирования деятельности раскольников в профсоюзном движении», что расценивалось как «гнусные маневры агентов МКСП» [3, с. 35-36].

В этих условиях усилия американских эмиссаров оказались тщетными. На съезде вместо «реакционных» были избраны представители «прогрессивных» (готовых к сотрудничеству с коммунистами) сил. Подавляющим большинством (221:42) было провалено предложение правого руководства СОХИО о вступлении профцентра в МКСП. Кроме того, резолюция, принятая по окончании работы съезда, имела явно выраженный антиамериканский характер. В ней указывалось на необходимость борьбы против угрозы новой войны, которая подготавливается американскими монополистами, звучал призыв к борьбе против сепаратных договоров, против перевооружения и предоставления американцам военных баз на территории Японии. На настроения съезда, отразившиеся в данной резолюции, не в последнюю очередь оказал влияние НКПП (ставший членом ВФП), накануне съезда предложивший СОХИО программу общих действий, которая и предусматривала все то, что было включено в итоговую резолюцию [3, с. 36]. По окончании съезда в августе 1952 г. в

Японии было создано «Общество друзей ВФП» с отделениями по всей стране [7, ф. 17, оп. 137, д. 807, л. 263].

Вернувшись в Японию, Деверолл начал осуществлять тактику раскола, которая вначале оказалась успешной. Ему удалось убедить три профсоюза выйти из СОХИО и в апреле 1954 г. они учредили немногочисленную проамериканскую профсоюзную федерацию Дзенро [11, р. 298; 12, р. 206-207]. В результате НКПП на какое-то время оказался «серьезно ослабленным» [7, ф. 17, оп. 137, д. 807, л. 259].

В декабре 1952 г. «товарищу Сталину» из ВЦСПС была направлена «Информация о деятельности ВФП с 1949 по 1952 гг.» [7, ф. 17, оп. 137, д. 807, л. 289-305]. Уже сам факт подготовки такого документа для вождя свидетельствовал о том, насколько большое значение в СССР придавалось деятельности ВФП. «Информация», в частности, сообщала, что японские «прогрессивные профсоюзы поддерживают связь с ВФП, публикуют ее решения, издают сборники статей из журнала «Всемирное профдвижение». Авторы «Информации» не оставили без внимания тот факт, что «МКСП предпринимает ряд мер по усилению своей подрывной деятельности в Японии», при этом они считали, что такая активность МКСП вызвана главным образом «ростом влияния ВФП и консолидацией прогрессивных профсоюзных сил в стране» [7, ф. 17, оп. 137, д. 807, л. 301]. «В этих условиях, – резюмировало руководство ВЦСПС, – перед ВФП стоит задача оказать всемерную помощь в укреплении единства рабочего класса Японии, используя, прежде всего, Бюро связи ВФП в Азии» [Там же]. Под «укреплением единства» подразумевалось прежде всего то, что японские профсоюзы должны были перейти на позиции ВФП.

Утверждения авторов «Информации» о «росте влияния ВФП» при невысоком авторитете МКСП в Японии были небезосновательными. По сообщениям из Японии, ежемесячно МКСП там расходовала большие средства «на цели раскола рабочих рядов», но ее ставленнику из числа японских профсоюзных функционеров, возглавившему учрежденное в Токио бюро МКСП (апрель 1953 г.), председателю одного из

японских профсоюзов рядовые члены его профсоюза вскоре отказали в доверии, не избрав его председателем на следующий срок [8, с. 65].

Тем временем США наращивали свои усилия в борьбе за японское профдвижение; эта задача, как и в СССР, начала выходить на уровень государственной политики. В документе Совета национальной безопасности NSC 125/6, принятом в июне 1953 г., было задекларировано намерение американского правительства «поощрять и поддерживать антикоммунистические элементы в рабочем движении Японии, чтобы противостоять коммунистическому проникновению в японские профсоюзы», а вице-президент Р. Никсон по его собственной инициативе встретился с профсоюзными лидерами во время его посещения Японии в ноябре 1953 г. [12, р. 206-207].

ВЦСПС и ВФП, в свою очередь стремясь усилить свое влияние в профдвижении Японии, использовали то обстоятельство, что японский народ был глубоко проникнут антивоенными настроениями [1, с. 46]. ВЦСПС и ВФП всячески поощряли участие японских профсоюзов в антивоенном движении, в то же время нацеливая их и на проведение собственных антивоенных акций. В 1953 г. СОХИО выступил против перевооружения и строительства военных баз, за развитие мирной промышленности. В центре Токио была организована 600-тысячная демонстрация под лозунгами протеста против перевооружения и строительства военных баз; на многих транспарантах было написано: «Americans, go home!» [8, с. 66].

Общественное мнение страны становилось все более враждебно настроенным по отношению к США и к премьер-министру С. Иосиде (1948 – 7 декабря 1954), заключившим в 1954 г. новые соглашения между США и Японией, в числе которых было Соглашение о взаимной обороне. 8 августа 1954 г. в Японии был создан Национальный совет по сбору подписей под требованием о запрещении атомного оружия. Вскоре это движение охватило всю страну, активную роль в нем играли профсоюзы. Как свидетельствовали сообщения из Японии, рабочие все чаще начали прибегать к «саботажу военных американских заказов,

продукция изготовлялась некачественной, затрачивалось больше времени на ее изготовление» [8, с. 63-64].

Позиции С. Иосиды все более слабели, усугубившись скандалами, обвинениями в чрезмерном пресмыкательстве перед Вашингтоном и расколом в его партии. В конце года его место занял И. Хатояма, а министром иностранных дел стал М. Сигэмицу. Курс Хатоямы — Сигэмицу был ориентирован на восстановление нормальных отношений с СССР и Китаем. Недолгое премьерство Хатоямы (10.12.1954 – 21.11.1955) было временем, когда просоветские силы в профсоюзах Японии и антивоенное движение укрепили свои позиции, усилились антиамериканские настроения. В самих США заканчивалась «эпоха маккартизма».

В 1955 г. СОХИО потребовала изгнать из страны Р. Деверолла, этого «профсоюзного Маккарти». На фоне усиления антиамериканизма его пребывание в Японии закончилось в связи со скандалом, который стал известным как «инцидент гостиницы «Хибия»». В 1955 г. Деверолл был отозван в Вашингтон [11, р. 299-300].

В 1955 г. в Японии появились еще две антивоенные, антиамериканские организации, действовавшие при активном участии профсоюзов, – находившийся под влиянием КПЯ «Японский совет борьбы за запрещение атомного и водородного оружия», и «Всеяпонский совет связи в борьбе против военных баз», который опирался на поддержку СПЯ, СОХИО и других организаций [2, с. 76].

В 1955 г. по всей стране начала разворачиваться борьба против строительства иностранных военных баз, которую активно поддержали профсоюзы [6, с. 81], которые на пожертвования рабочих создавали антивоенные и антиамериканские кинофильмы [8, с. 64]. В октябре 1955 г. СОХИО призвал свои организации выразить протест японского народа против расширения американских военных баз в Японии [2, с. 76]. На этом фоне усиления антиамериканских настроений в Японии 1955 г. стал годом «расширения и укрепления дружеских связей советских и японских профсоюзов». В этом году Советский Союз

по приглашению ВЦСПС посетили 6 японских профделегаций, из них – 3 делегации СОХИО. В свою очередь СОХИО пригласил к себе в гости советскую профделегацию, которая впервые за всю историю в 1955 г. посетила Японию. В этом же году по приглашению СОХИО Японию посетили профсоюзные делегации других социалистических стран [9, с. 83-86]. В 1951–1961 гг. начало стремительно возрастать число профделегаций из Японии в социалистические страны, а количество делегаций от коммунистических профсоюзов в Японию (по приглашениям СОХИО) за этот же период возросло на несколько порядков (от 2 в 1955 до более 60 в 1961 г.) [12, р. 208]. В 1953 г. представители СОХИО впервые приняли участие в работе III конгресса ВФП, а в 1956 г. на съезде СОХИО впервые присутствовала делегация ВФП [10, с. 33].

В марте 1956 г. Секретариат ВЦСПС принял постановление «О некоторых мероприятиях ВФП», в котором поручил секретарю ВФП (от ВЦСПС) В. Березину «наметить пути и формы» для расширения контактов между ВФП и профсоюзами капиталистических стран, в том числе Японии [5, ф. 5451, оп. 43, д. 1244, л. 11-12].

12 ноября 1956 г. ЦК КПСС дал Министерству иностранных дел СССР и ВЦСПС поручение, в соответствии с которым они должны были рассмотреть «вопрос об установлении в некоторых посольствах СССР должностей атташе по вопросам труда и профсоюзного движения». После традиционной волокиты лишь в ноябре 1957 г. МИД СССР сообщил ВЦСПС о том, что обязанности атташе по труду в Японии будет исполнять 2-й секретарь посольства СССР С. Д. Анисимов [5, ф. 5451, оп. 43, д. 1294, л. 225]. Таким образом, у ВЦСПС появились более широкие возможности получать информацию, устанавливать связи, влиять на процессы, происходившие в профсоюзном движении Японии. Не сдавали свои позиции и американцы. Начался новый этап противостояния.

Итак, в послевоенной Японии сложилась ситуация, когда в условиях начавшейся холодной войны большое значение для СССР и США приобрел вопрос о том, на чьей стороне выступит

японское профсоюзное движение. Это хорошо осознавало как высшее руководство СССР, так и США. Начала разворачиваться борьба СССР и США за влияние в профсоюзном движении Японии. Во-первых, и СССР, и США стремились вовлечь японское профдвижение в контролируемые ими международные профцентры: соответственно в ВФП и МКСП. Во-вторых, это осуществлялось через подготовленных специалистов в военных административных органах. В-третьих, национальные профцентры двух сверхдержав должны были не только установить контакты с профцентрами Японии, но и проводить в них политику, которая бы соответствовала целям внешней политики их стран.

Государственные органы начинают оказывать поддержку своим национальным и «своим» международным профцентрам в их попытках установить контакты с японскими профсоюзами. Проблема влияния на профдвижение Японии вышла в СССР и США на уровень государственной политики. При этом СССР успешно эксплуатировал настроения неприязни к США, получившие большое распространение в японском обществе после ядерных бомбардировок Хиросимы и Нагасаки. Это помогло на длительное время привлечь на сторону советской политики японские профсоюзы, в частности, СОХИО, который, начав свою деятельность как антикоммунистический (и антисоветский проект), довольно скоро эволюционировал в сторону сотрудничества с ВЦСПС и ВФП и оказания поддержки советской политике мира. США ставили перед собой цель не допустить перехода японских профсоюзов на левые (особенно коммунистические) позиции, а также внедрить в Японии свою модель взаимоотношений между трудом и капиталом; это соответствовало интересам и американских монополий. В рассматриваемый период чаша весов в этом противостоянии начала склоняться на сторону Советского Союза. Большую роль сыграло то обстоятельство, что после установления дипломатических отношений между Японией и СССР последний получил возможность привлечь к участию в этих процессах официальную дипломатию, назначив в посольство СССР в Токио атташе по вопросам труда и профсоюзного движения.

Примечания

1. *Васильев И.* Рабочий класс Японии усиливает борьбу за свободу и национальную независимость / И. Васильев // Профессиональные союзы. – 1952. – № 12.
2. *Васин Н.* За национальную независимость, в защиту прав трудящихся / Н. Васин // Советские профсоюзы. – 1955. – № 11.
3. *В. С.* На пути к единству // Всемирное профсоюзное движение. – 1952. – № 16.
4. *Ватанабе М.* Против выполнения военных заказов / Мицую Ватанабе // Всемирное профсоюзное движение. – 1951. – № 1.
5. *Государственный архив* Российской Федерации.
6. *Китакава Е.* Укрепление единства действий трудящихся Японии / Есиюки Китакава // Советские профсоюзы. – 1955. – № 9.
7. *Российский государственный архив* социально-политической истории.
8. *Хани В.* Борьба японских трудящихся за свои права, за независимость страны / Вара Хани // Советские профсоюзы. – 1954. – №3.
9. *Чередниченко Е., Чехонин Б.* Поездка в Японию (Впечатления членов советской профсоюзной делегации) / Е. Чередниченко, Б. Чехонин // Советские профсоюзы. – 1955. – № 12.
10. *Чехонин Б.* СОХИО – массовая организация японских трудящихся / Б. Чехонин // Современный Восток. – 1958. – № 6.
11. *Morgan T.* A covert life: Jay Lovestone, communist, anti-communist, and spy-master / T. Morgan. – New York, 1999.
12. *Nakakita K.* Incorporating Japanese labor into the Free World: Cold War diplomacy and economic interdependence, 1949–1964 / K. Nakakita // Labor History. – 2008. – Vol. 49. – № 2.

УДК 930.2:329(540) ІНК«1947/...»

Деякі найважливіші джерела про політичний курс індійського національного конгресу в період незалежності

Чувпило О. О.

У статті проаналізовані найважливіші джерела про політичний курс Індійського національного конгресу, який був і залишається провідною політичною партією Республіки Індія, після досягнення політичної незалежності (1947 р.) і до нашого часу. Зокрема, розглянуто документи й матеріали Індійського національного конгресу, документи й матеріали інших сучасних індійських політичних партій, блоків та організацій, збірники документів, присвячені політичному розвитку незалежної Індії, щорічні звіти й доповіді про результати соціально-економічного й політичного розвитку індійської держави, індійська преса, виступи й праці визначних конгресистських діячів і керівників інших партій, мемуари учасників політичної боротьби в Індії, архівні матеріали, Інтернет.

Ключові слова: Індія, Індійський національний конгрес, джерела, політичні партії.

Чувпило А. А. **Некоторые важнейшие источники о политическом курсе Индийского национального конгресса в период независимости.** В статье проанализированы важнейшие источники о политическом курсе Индийского национального конгресса, который был и остается ведущей политической партией Республики Индия, после достижения политической независимости (1947 г.) и до нашего времени. В частности, рассмотрено документы и материалы Индийского национального конгресса, документы и материалы других современных

индийских политических партий, блоков и организаций, сборники документов, посвященные политическому развитию независимой Индии, ежегодные отчеты и доклады о результатах социально-экономического и политического развития индийского государства, индийская пресса, выступления и труды видных конгрессистских деятелей и руководителей других партий, мемуары участников политической борьбы в Индии, архивные материалы, Интернет.

Ключевые слова: Индия, Индийский национальный конгресс, источники, политические партии.

Chuvpylo O. O. Some Essential Sources on the Policy of The Indian National Congress in the Age of Independence. The article analyses most important sources of the policy of The Indian National Congress, which was and remains the leading political party of The Republic of India from the achievement of independence (1947) to the present day. These are documents and materials of The Indian National Congress; documents and materials of other modern Indian political parties, blocs and organizations; collections of documents, devoted to the political development of the independent India; annual papers and reports on the results of the socio-economic and political development of Indian society; the Indian press; speeches and works of the famous Congress activists and the leaders of other parties; memoirs of the participants of political struggle in India; archival records; Internet.

Key words: India, Indian National Congress, sources, political parties.

Незважаючи на значні досягнення в розвитку української національної «конгресології» [див., наприклад: 9], політичний курс Індійського національного конгресу (ІНК) після досягнення Індією політичної незалежності ще не знайшов будь-якого висвітлення у вітчизняній індології, хоча вже з'явилися перші праці, присвячені актуальним проблемам розвитку незалежної Індії [див.: 5; 6; 11; 12; 13]. Для того, щоб проаналізувати еволюцію ідеології та політики ІНК, показати

гостру ідейно-політичну боротьбу, яка розгорнулася серед його членів на всіх етапах розвитку суверенної Індії, слід насамперед узагальнити й систематизувати найважливіші джерела, в яких відображена багатогранна діяльність конгресистської організації. Це і є метою нашої статті. Її написання зумовлено тим, що такої роботи в індологічній науці ще немає.

Пристаючи до розгляду поставленого питання, звертаємо увагу на те, що в колоніальний період (до 1947 р.) Індійський національний конгрес, який виник у 1885 р., незмінно очолював боротьбу народів Індостану за визволення від гніту англійських колонізаторів, будучи найбільшою і найвпливовішою загальноіндійською світською політичною організацією. Так, у 1921 р. він нараховував близько 10 млн. членів. У 1919–1948 рр. у Конгресі домінував видатний борець проти колоніалізму, великий мислитель і гуманіст, категоричний противник будь-якого насильства Мохандас Карамчанд (Махатма) Ганді (1869–1948) [про нього див.: 10, с. 4-18]. Ідеалом Махатми була сарводая – суспільство загального благополуччя, засноване на принципах високої моралі та соціального егалітаризму. У міжвоєнний період Конгрес під керівництвом М. К. Ганді являв собою широкий національний фронт усіх патріотичних сил Індії, які тимчасово об'єдналися навколо величної ідеї національного визволення в гандистській ненасильницькій інтерпретації [детально див.: 9]. Після завоювання політичної незалежності та проголошення Республіки Індія (26 січня 1950 р.) ІНК, хоча й поступово перетворився із національного фронту на звичайну політичну партію, все ж до 1977 р. мав фактичну монополію на владу в другій за кількістю населення країні світу, проводячи в ній демократичні реформи й перетворення. На сучасному етапі конгресистський уряд, очолюваний творцем «індійського економічного дива» М. М. Сінгхом, продовжує вдалі реформи в усіх сферах життя, метою яких є перетворення Індії на передову процвітаючу державу.

Практично всі основні джерела з історії конгресистської організації загальноіндійського характеру англомовні, оскільки в сучасній Індії, незважаючи на значні досягнення в розвитку індійських мов і діалектів, мова колишньої метрополії все

ще залишається чи не єдиним засобом міжнародного спілкування освічених верств населення не тільки в центрі, а й на місцях, особливо у великих містах. Національними мовами, зокрема мовою гінді, яка поки що не може гідно суперничати з англійською мовою, друкувалися лише поодинокі передвиборні маніфести окремих партій, організацій та блоків, переважно у тих районах, де більшість становило гіндомовне населення [див., наприклад: 1; 3; 4; 7].

Найважливішим джерелом, безперечно, є різноманітні матеріали Національного конгресу, опубліковані в Індії після здобуття політичної незалежності [див., наприклад: 16; 17; 21; 28; 29; 31; 52; 53; 54; 55; 56; 60; 74; 76; 79; 87; 97; 111]. У них знайшла своє конкретне відображення багатогранна діяльність ІНК на всіх етапах його розвитку, а саме: заходи щодо ліквідації феодально-колоніальної спадщини, здійснення загальнодемократичних перетворень, індустріалізація країни, плановий розвиток економіки, висунення соціалістичних програм, боротьба проти бідності й злиднів, обмеження великого капіталу й монополій, розвиток державного сектору економіки, проведення аграрних перетворень, особливо ліквідація системи заміндарі, створення «індійського економічного дива», надання прав робітникам і селянам і поліпшення їхнього становища, формування штатів за національно-мовною ознакою, введення секуляризму та законодавства проти кастової системи, проведення курсу неприєднання, боротьба за мир, проти колоніалізму та расизму, дружба й співробітництво з країнами і народами світу, розвиток освіти, науки та культури. Все це пояснює, чому ІНК, зберігаючи підтримку різних верств народних мас, за своїм впливом та організаційними можливостями набагато переважав решту індійських політичних партій та організацій, тривалий час зберігаючи монополію на владу в центрі й на штатівському рівні. Як зазначав М. О. Сімонія, це була однопартійна диктатура ІНК у рамках формальної (в юридичному розумінні) парламентської демократії [8, с. 35]. Аналіз конгресистських матеріалів дає змогу всебічно охарактеризувати не тільки діяльність і політичний курс партії на будь-якому відрізку часу, а й становище в ній, основні

напрями внутрішньопартійної боротьби, ідейні засади, програму, тактику й діяльність практично всіх угруповань конгресистів.

Велику цінність становлять документи й матеріали інших індійських політичних партій, блоків та організацій [див., наприклад: 1; 3; 4; 7; 14; 19; 20; 24; 25; 26; 27; 33; 34; 35; 39; 40; 57; 58; 59; 65; 66; 77; 88; 100; 106; 107; 112; 113]. У них містяться важливі дані про діяльність різних фрагментів або клонів ІНК, яких нараховувалося аж понад тридцять, але всі вони виступали як самостійні політичні партії, лише зберігаючи в своїй назві аббревіатуру ІНК, про стратегію й тактику Великого альянсу, Бхаратія джаната парті, Бхаратія джан сангх, Бхаратія кранті дал, Бхаратія лок дал, Бхаратія маздур сангх, Всеіндійського конгресу профспілок, Джаната парті, Джаната фронту, Дравіда муннетра кажагам, Індійського національного конгресу профспілок, кісан сабх (селянських спілок), КПІ, КПІ(м), КПІ(м-л), Мусульманської ліги Індії, Республіканської партії, Раштрія сваям севак сангх, Сватантри, Соціалістичних партій Індії (заснованих відповідно в 1948, 1955, 1971 і 1993 рр.), Соціалістичного форуму, Форвард блоку, Хінд маздур сабхи, Хінду Махасабхи, Центру соціалістичної єдності, Шив сени тощо. На основі цих документів можна дослідити політичну боротьбу в Індії за шість десятиліть її незалежного розвитку, боротьбу течій в кожній організації, їхнє ставлення до ІНК та окремих його угруповань, програмні положення та основні напрями діяльності окремих партій, блоків та організацій.

Велике значення мають також різноманітні збірники документів і документальні публікації, присвячені політичному розвитку сучасної Індії [див., наприклад: 22; 37; 38; 41; 46; 49; 78; 96; 99]. Вони містять офіційні індійські матеріали, які мають пряме відношення до діяльності Конгресу та різних його течій і фрагментів, даючи змогу отримати важливу інформацію про таке: діяльність конгресистської фракції в парламенті, рішення вищого законодавчого органу Республіки Індія, виступи конгресистських прем'єр-міністрів, матеріали діяльності конгресистських урядів та урядів штатів, цифрові результати загальних виборів, програмні документи провідних політичних партій країни та промови їхніх лідерів, матеріали преси й результати соціологічних досліджень,

рішення конгресистських сесій (з'їздів), засідань Робочого комітету (вищого виконавчого органу ІНК) і Всеіндійського комітету Конгресу (вищого законодавчого органу партії), доповіді, звіти, промови лідерів ІНК, матеріали діяльності конгресистських організацій окремих провінцій та районів.

Значний фактичний матеріал містять різноманітні звіти, доповіді та довідково-статистичні публікації про результати соціально-економічного й політичного розвитку Індії за рік, що минув, за п'ятирічку, про підсумки загальних парламентських виборів тощо [див., наприклад: 18; 23; 36; 48; 51; 67; 73; 75; 80; 81; 82; 83; 84; 85; 86; 89; 98; 101; 114]. У них наводилися не тільки важливі статистичні дані, а й давалася оцінка соціально-економічної політики індійської держави, яку проводив ІНК, висвітлювалася діяльність конгресистської адміністрації, конгресистських і неконгресистських урядів у різних індійських штатах, аналізувалися підсумки виборів у законодавчі збори штатів, говорилося про зловживання конгресистських властей, особливо при здійсненні офіційної програми «добровільної стерилізації» та планування сім'ї, під час введення надзвичайного стану, 42-ї поправки до індійської конституції, багатьох законів, які обмежували політичні права й свободи громадян Індії, забороняли діяльність опозиції, порушували трудове й земельне законодавство тощо.

Надзвичайно важливим джерелом для дослідження політики Конгресу є преса. Вона містить найбільший фактичний матеріал. Численні індійські газети різних напрямів [див., наприклад: 50, 1990.30.11; 1995.15.05; 1996.31.05; 1997.15.04; 1999.27.10; 72, 1954.21.03; 1956.20.05; 1967.1.01; 1976.19.12; 1977.27.03; 102, 1953.3.06; 1956.29.12; 1989.18.12; 1990.12.03; 1992.23.12; 1994.28.03; 1995.27.11; 1996.19.05; 1998.19.03; 103, 1948.28.06; 1949.6.04; 1956.21.08; 1960.15.01; 1966.25.09; 1975.7.04; 1977.23.03; 1987.25.09; 1990.7.03; 1993.28.12; 1994.13.12; 1995.27.02; 1996.24.04; 2000.27.01; 104, 1967.27.02; 1968.21.02; 1976.21.12; 1977.25.02; 1985.18.10; 1986.30.11; 1989.19.12; 1990.6.04; 1993.9.12; 2001.16.02; 108, 1952.16.07; 1966.13.02; 1969.19.04; 1976.10.11; 1977.27.03; 1990.18.01; 109, 1951.28.08; 1961.14.01; 1966.5.02; 1967.15.05; 1969.16.02;

1974.25.07; 1975.19.07; 1976.26.05; 1987.8.01; 1990.10.04; 1993.4.12; 1995.16.11; 1996.3.07; 1997.25.12; 110, 2001.11.12] широко висвітлювали діяльність ІНК та його лідерів. Майже в кожному номері газет можна знайти докладний опис засідань керівних органів Конгресу з досить повним текстом ухвалених резолюцій та аналізом суперечностей, що виникли під час їхнього обговорення, або відомості про життєвий шлях, діяльність і навіть світогляд Дж. Неру, Л. Б. Шастрі, І. Ганді, Санджая Ганді, Раджива Ганді, Соні Ганді, Н. Рао, М. М. Сінгха, Дж. Рама, К. Менона, Г. Л. Нанди, К. Д. Малавії, М. Десаї, С. К. Патіла та ін.

На сторінках газет із номера в номер описувалися всі перипетії політичного життя Індії протягом 65 років її незалежного розвитку. Саме з них дослідник може дізнатися подробиці таких важливих для ІНК подій: утворення домініону Індійський Союз (15 серпня 1947 р.), формування його уряду на чолі з Дж. Неру, перші реформи й перетворення уряду ІНК, проголошення Республіки Індія (26 січня 1950 р.) та прийняття її конституції, боротьба між різними течіями в ІНК, початок його фрагментації, перемога ІНК на парламентських виборах 1951–1952 рр., «курс Неру», проведення індустріалізації країни, створення державного сектору економіки, введення планування, п'ятирічні плани, аграрні перетворення, програма побудови «суспільства соціалістичного зразка», посилення ідейно-політичної боротьби в ІНК, утворення в Конгресі трьох головних фракцій: правої на чолі з М. Десаї, центристської на чолі з Дж. Неру та лівої на чолі з С. К. Патілем, утворення «Синдикату», поразка лівих конгресистів на сесії партії в Бхубанешварі (січень 1964 р.), діяльність центристського уряду Л. Б. Шастрі (1964–1966 рр.), утворення уряду І. Ганді (1966 р.), загальні парламентські вибори 1967 р., криза політичної влади ІНК (1967–1969 рр.), розкол ІНК і формування внутрішньополітичного курсу І. Ганді (1969–1971 рр.), загальні парламентські вибори 1971–1972 рр., боротьба між ІНК та опозицією в першій половині 70-х років, введення надзвичайного стану, парламентські вибори 1977 р., перемога Джаната фронту, усунення ІНК від державної влади, розкол ІНК 1978 р., процес фрагментації та клонування Конгресу, перегрупування політичних сил усередині ІНК(І), перемога ІНК(І) на сьомих позачергових

парламентських виборах (1980 р.), політичний курс нового уряду І. Ганді, перемога ІНК(І) на восьми загальних парламентських виборах (1984 р.), діяльність уряду Р. Ганді (1985–1989 рр.), перехід ІНК(І) в опозицію, створення ІНК(І) уряду меншості на чолі Н. Рао, його внутрішня та зовнішня політика (1991–1996 рр.), поразка ІНК(І) на виборах 1996 р., ІНК(І) у партійно-політичній системі Індії за часів правління антиконгресистських сил (1996–2004 рр.), модифікація його політичного курсу, перемога Конгресу, очолюваного С. Ганді, на виборах 2004 р., внутрішня та зовнішня політика уряду М. М. Сінгха (2004–2012 рр.), величезні досягнення конгресистської адміністрації в галузях економіки, сільського господарства, культури та у впровадженні новітніх технологій.

Велике значення для вивчення історії Конгресу та діяльності створених ним урядів мають виступи, праці й мемуари визначних конгресистських діячів і керівників інших індійських політичних партій та організацій [див., наприклад: 2; 15; 30; 32; 42; 43; 44; 45; 47; 60; 61; 62; 63; 64; 68; 69; 70; 71; 90; 91; 92; 93; 94; 95; 105]. В Індії видано надзвичайно багато подібної літератури. Найбільший інтерес викликає написане й висловлене Дж. Неру, І. Ганді, М. Десаї, А. Б. Ваджаї та ін. Уважне вивчення цієї групи джерел дає змогу виразніше зрозуміти окремі аспекти ідейно-політичної боротьби в ІНК, уточнити деякі важливі деталі виникнення й діяльності всіх угруповань у ньому, визначити роль тих чи інших лідерів у появі та діяльності Конгресу за демократію, Організації Конгресу, Синдикату та ін., з'ясувати характер розбіжностей між ними, мотиви, що визначали поведінку певних політичних діячів, узнати їхню оцінку подій, що відбувалися, настрої народних мас. Ця група джерел містить широку інформацію, хоча й надзвичайно суб'єктивну, про виникнення в Конгресі угруповань і найважливіші напрями їхньої діяльності, про настрої в партії на різних її історичних етапах, про психологічні мотиви вчинків відомих політиків, про ставлення ІНК до інших індійських партій, угруповань, блоків та організацій, про настрої у таборах провідних політичних сил, їхні стосунки з Конгресом і між собою.

Решту джерел можна вважати допоміжними, оскільки вони не мають самостійного значення, будучи вторинними за своїм

характером. До них можна віднести й матеріали українських і російських архівів, а також фонди архівів інших країн СНД, адже вони до політичного курсу ІНК на сучасному етапі не мають прямого відношення, а торкаються лише зв'язків Індії з конкретною країною пострадянського простору, або їхнього двостороннього співробітництва у певних сферах. Найбільше таких матеріалів мають відношення до економічного та культурного співробітництва, що дало змогу українським і російським науковцям присвятити йому кілька дисертацій. До цього варто додати, що з розвитком Інтернету в його мережі з'являється все більше матеріалів про сучасну Індію, її лідерів, про соціально-економічний і політичний розвиток народів Індостану, внутрішню та зовнішню політику індійської держави, роботу її парламенту, про діяльність ІНК та інших індійських партій. Однак ці матеріали з відомих причин не можуть вважатися первинними, а досить часто й достовірними, хоча індологи все частіше залучають їх до своїх досліджень.

Таким чином, дослідник історії Індійського національного конгресу має в своєму розпорядженні цілком достатню кількість різноманітних джерел, щоб всебічно висвітлити політичний курс партії з 1947 р., коли народи Індії здобули довгоочікувану свободу, й до нашого часу. Вони дають можливість охарактеризувати всі аспекти діяльності ІНК за 65 років розвитку суверенної індійської держави, проаналізувати його ідейні засади, програму, тактику й діяльність, висвітлити перебіг гострої ідейно-політичної боротьби в лавах конгресистів, розкрити процес формування всіх угруповань, які з часом перетворилися на самостійні політичні партії, дослідити їхні програми, тактичні принципи та основні напрями діяльності, проаналізувати світогляд і діяльність визначних конгресистських лідерів, показати еволюцію їхніх поглядів, форми й методи впливу на народні маси. Майбутнім дослідникам історії Конгресу радимо уважно вивчити матеріали індійських архівів, насамперед Національного архіву Індії.

Примітки

1. *Бахуджан* самадж парті виборчий маніфест 1993 р. – Нью Делі, 1993 (мовою гінді).
2. *Ваджпаи А. Б.* Индия на пути в будущее / А. Б. Ваджпаи. – М., 2001.
3. *Виборчий* маніфест Бхаратія джан сангх 1962 р. – Нью Делі, 1962 (мовою гінді).
4. *Джаната* дал виборчий маніфест 1991 р. – Нью Делі, 1991 (мовою гінді).
5. *Ленько А. В.* Общественно-политические взгляды Джавахарлала Неру и становление индийской государственности (1947–1964 гг.). Канд. диссерт. / А. В. Ленько. – Харьков, 2001.
6. *Поліха І. З.* Основні особливості і результати розвитку багатопартійної політичної системи в Індії (1947–1997 рр.). Канд. дисерт. / І. З. Поліха. – Київ, 1997.
7. *Програма* Джан морча. – Нью Делі, 1987 (мовою гінді).
8. *Симония Н. А.* Экономические процессы и эволюция политической системы в странах Востока в 70-х годах / Н. А. Симония. – М., 1979.
9. *Чувпило О. О.* Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті рр. ХХ ст.). Докторська дисерт. / О. О. Чувпило. – Харків, 1995.
10. *Чувпило О. О.* Видатні борці за незалежність Індії / О. О. Чувпило. – Харків, 2000.
11. *Чувпило О. О.* Політичні партії сучасної Індії / О. О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2003. – № 2.
12. *Чувпило О. О.* Розвиток партійно-політичної та державно-правової структур Індії (1947–2000 рр.) / О. О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2005. – № 4.
13. *Чувпило О. О.* Сучасна Індія (2000–2006 рр.) / О. О. Чувпило // Методичний вісник історичного факультету. – Харків, 2006. – № 5.
14. *A Common Approach to Major Policy Matters and a Minimum Programme.* – New Delhi, 1996.

15. *Adhikary G.* Communist Party and India's Path to National Regeneration and Socialism / G. Adhikary. – New Delhi, 1964.
16. *AICC Economic Review.*
17. *AICC Nagpur Session Documents 1959.* – New Delhi, 1959.
18. *Annual Plan, 1969–1970.* – Delhi, 1970.
19. *Bharatiya Janata Party Election Manifesto 1996.* – New Delhi, 1996.
20. *Bharatiya Janata Party National Executive Council Proceedings, May 9-11, 1986, New Delhi.* – Parts 1, 2. – New Delhi, 1986.
21. *Bhubaneshwar to Jaipur. Call for Faster Steps towards Socialism. Presented to the Congress President by «The Socialist Congressman».* – New Delhi, 1966.
22. *Broken Promises and Dalits Betrayed: Black Paper on Status of Dalit Human Rights.* – New Delhi, 2000.
23. *Census of India 2001.* – New Delhi, 2001 (щорічне видання).
24. *Communist Party of India. Election Manifesto 1971.* – New Delhi, 1971.
25. *Communist Party of India (Marxist). Election Manifesto 1991.* – New Delhi, 1991.
26. *Communist Party of India (Marxist). Political Resolution. Adopted by the Eighth Congress. Cochin. December 23-29, 1968.* – б. м., б. р.
27. *Communist Party of India (Marxist). Program Adopted at the Seventh Congress of the Communist Party of India at Calcutta. October 31 to November 7, 1964.* – Calcutta, 1971.
28. *Congress Bulletin.* – 1963. – № 1-12 (щорічне видання).
29. *Constitution of The Indian National Congress.* – New Delhi, 1974.
30. *Dange S. A. When Communist Differ / S. A. Dange.* – Bombay, 1970.
31. *Declaration of Northern India Congress Worker's Convention.* – New Delhi, 1964.
32. *Desai M. The Story of My Life / M. Desai.* – New Delhi, 1978.
33. *Documents Adopted by the Eighth Congress of CPI.* – Patna, 1968.
34. *Documents of the Ninth Congress of the Communist Party of India. Political Report and Political Resolution.* – New Delhi, 1971.
35. *Documents of the Tenth Congress of the Communist Party of India. Bhowanisennagar, Vijayawada, 27 January to 2 February 1975.* – New Delhi, 1975.

36. *Economic Survey 2000–2001*. – Government of India, 2001.
37. *Elections and Electoral Reforms in India*. – New Delhi, 1971.
38. *Election Manifestoes 1971*. – Bombay–New Delhi, 1971.
39. *Election Manifesto 1977. Janata Party*. – New Delhi, б. п.
40. *Election Manifesto of Bharatiya Jana Sangh 1952*. – New Delhi, 1952.
41. *Eleventh General Elections in India 1996*. – New Delhi, 1996.
42. *Gandhi I. Aspects of Our Foreign Policy / I. Gandhi*. – New Delhi, 1973.
43. *Gandhi I. Democracy and Discipline. Speeches of Shrimati Indira Gandhi / I. Gandhi*. – New Delhi, 1975.
44. *Gandhi I. Eternal India / I. Gandhi*. – Bombay, Calcutta, 1980.
45. *Gandhi I. Speeches / I. Gandhi*. – New Delhi, 1981.
46. *General Elections in India 1967*. – Bombay, 1967.
47. *Gupta B. 25 Years of Independence and the Challenge of the Path / B. Gupta*. – New Delhi, 1972.
48. *India. A Reference Annual. 1977–1978*. – Delhi, 1978.
49. *India: Human Rights and Human Development*. – New Delhi, 2000.
50. *India Today*.
51. *India 2002. A Reference Annual*. – Government of India, 2002.
52. *Indian National Congress (I). Election Manifesto 1996*. – New Delhi, 1996 (виборчий маніфест 1991 р. має цю ж назву).
53. *Indian National Congress. 1977. Congress Election Manifesto*. – New Delhi, б. п.
54. *Indian National Congress. Report of the General Secretary*. – New Delhi, 1968.
55. *Indian National Congress. Sixtieth Session. Resolutions. Satymurthinagar. Avadi (Madras), 21-st to 23-rd January 1955*. – Delhi, 1955.
56. *Indian National Congress. Sixty Ninth Session. Durgapur, January 9, 10, 1965. Resolutions*. – New Delhi, 1965.
57. *Janata Dal Election Manifesto 1989*. – New Delhi, 1989.
58. *Janata Dal Party Program 1988*. – New Delhi, 1988.
59. *Janata Party Election Manifesto 1977*. – New Delhi, 1977.

60. *Malaviya K. D. Democracy and Socialism. Draft Resolution for the 68-th Session of the Indian National Congress at Bhubaneshwar / K. D. Malaviya*. – New Delhi, б. п.
61. *Malhotra A. S. What is the Communist Party? / A. S. Malhotra*. – New Delhi, 1970.
62. *Mitra P., Sen M. Communist Party and Naxalities / P. Mitra, M. Sen*. – New Delhi, 1971.
63. *Mukerjee H. India and Parliament / H. Mukerjee*. – New Delhi, 1962.
64. *Namboodiripad E. M. S. Economics and Politics of India's Socialist Pattern / E. M. S. Namboodiripad*. – New Delhi, 1966.
65. *National Front Draft Program*. – New Delhi, 1988.
66. *National Front Election Manifesto 1996*. – New Delhi, 1996.
67. *National Human Development Report, 2001*. – New Delhi, 2002.
68. *Nehru J. Before and After Independence / J. Nehru*. – Vol. 1-2. – New Delhi, 1951.
69. *Nehru J. Speeches. 1949–1953 / J. Nehru*. – New Delhi, 1956.
70. *Nehru J. Towards a Socialist Order / J. Nehru*. – New Delhi, 1956.
71. *Nehru J. Speeches and Articles / J. Nehru*. – New Delhi, 1965.
72. *New Age*.
73. *Ninth Five Years Plan 1997–2002*. – Vol. 1-2. – New Delhi, 2000.
74. *Non-official Resolutions from the Members of the All India Congress Committee*. – Durgapur, 1965.
75. *Planning Commission of India. GOI. Sixth Five-Year Plan 1980–1985*. – New Delhi, 1980.
76. *Plenary Congress Session Materials. Tirupati 1992*. – Tirupati–New Delhi, 1992.
77. *Political Alternatives in India*. – Bombay, 1967.
78. *Progress of Land Reform*. – Delhi, 1963.
79. *Report of the AICC Panel on Economic Policy*. – New Delhi, 1969.
80. *Report of the Centre-State Relations Inquiry Committee. Government of Tamilnadu 1971*. – Madras, 1971.
81. *Report of the Commission for Scheduled Castes and Scheduled Tribes 1979–1980*. – New Delhi, 1981.
82. *Report of the Committees of the Panel of Land Reforms. Government of India. Planning Commission*. – Delhi, 1959.

83. *Report of the Fiscal Commission. 1949/1950.* – Delhi, 1950.
84. *Report of the Land Reforms Committee.* – Nagpur, 1955.
85. *Report on Legislative Assemblies Elections 1993.* – New Delhi, 1994.
86. *Report on the Tenth General Elections in India 1991. Election Commission of India.* – New Delhi, 1991.
87. *Resolutions on Economic Policy and Programmes, 1955–1956.* – New Delhi, 1956.
88. *Resolutions on Splitters and Other Documents of the National Council of the Communist Party of India.* – New Delhi, 1964.
89. *Second Five Year Plan.* – New Delhi, 1956.
90. *Selected Speeches of Indira Gandhi / I. Gandhi.* – New Delhi, 1971.
91. *Selected Speeches and Writings of Indira Gandhi / I. Gandhi.* – Vol. 1-3. – New Delhi, 1984.
92. *Sen B. Evolution of Agrarian Relations in India / B. Sen.* – New Delhi, 1962.
93. *Sen B., Sen M. National Democracy and People's Democracy / B. Sen, M. Sen.* – New Delhi, 1972.
94. *Sen M. Communism and New Left / M. Sen.* – New Delhi, 1970.
95. *Sen M. The Indian Revolution / M. Sen.* – New Delhi, 1970.
96. *State Politics in India.* – New Delhi, 1986.
97. *Text of Resolutions Adopted at the 73rd Plenary Session of the Indian National Congress held at Bombay on December 28-29, 1969.* – New Delhi, 6. p.
98. *The Centre for the Study of Developing Societies Survey.* – New Delhi, 1996.
99. *The Constitution of India.* – New Delhi, 2000.
100. *The Election Manifesto of the Communist Party of India.* – New Delhi, 1966.
101. *The Forth General Elections. A Statistical Analysis, June 1967.* – New Delhi, 1967.
102. *The Hindu.*
103. *The Hindustan Times.*
104. *The Indian Express.*

105. *The Mind of Mr. Nehru. An Interview by R. K. Karanjia.* – London, 1961.
106. *The Proceedings of the Seventh Congress of CPI.* – Vol. 1. – New Delhi, 1965.
107. *The Programme of the Communist Party of India.* – Bombay, 1964.
108. *The Statesman.*
109. *The Times of India.*
110. *The Tribune.*
111. *The Twenty-Point Programme 1986.* – Delhi, 1986.
112. *United Front Election Manifesto 1996.* – New Delhi, 1996.
113. *Why the Ultra-left Deviation.* – Calcutta, 1968.
114. *Year Book 1993.* – New Delhi, 1993.

УДК 94:378.4(477.54)»1941/1950»

Харківський університет у 1941–1950-ті роки

Бердута М. З., Иванов С. Ю.

У статті розглядається становище університету в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки. Показана діяльність університету під час його евакуації до Кзил-Орди та в Харкові після його звільнення від німецько-фашистських військ.

Ключові слова: Харківський університет, евакуація та реевакуація, Велика Вітчизняна війна.

Бердута М. З., Иванов С. Ю. Харьковский университет в 1941-1950-е годы. В статье рассматривается положение университета в период Великой Отечественной войны и первые послевоенные годы. Показана деятельность университета в период его эвакуации в Кзыл-Орду и в Харькове после его освобождения от немецко-фашистских войск.

Ключевые слова: Харьковский университет, эвакуация и реэвакуация, Великая Отечественная война.

Berduta M., Ivanov S. Kharkov University in 1941-1950-th. The article looks at the situation of the University during the Great Patriotic War and the immediate postwar years. The activity of the university during his escape in Kzyl-Orda and in Kharkov after its liberation from Nazi forces is shown in the article.

Keywords: Kharkiv university, evacuation and re-evacuation, Great Patriotic War.

Окремим періодом в історії Харківського університету стала Велика Вітчизняна війна – яка викликала необхідність перебудови всієї його діяльності, підпорядкувавши її справі захисту Батьківщини, досягнення перемоги над ворогом.

На другий день війни на всіх факультетах і в студентських гуртожитках університету відбулися мітинги і збори. Їх учасники

© Бердута М. З., Иванов С. Ю., 2013

висловили бажання віддати всі сили на розгром фашистів. Тисячі студентів, викладачів та співробітників пішли на цю війну, щоби захистити свою Батьківщину.

У перші дні війни потік добровольців був настільки масовим, що працівники призовних пунктів Харкова виявили розгубленість, не могли кілька днів визначити, куди направляти непередбачене мобілізаційними планами поповнення [4, с. 20].

Війна вимагала оперативної перебудови всієї навчальної роботи. За рішенням Вченої ради від 30 червня 1941 р. на факультетах у стислі терміни були достроково проведена екзаменаційна сесія та державні іспити. Проте уже 30 липня 1941 р. ЦК КП(б)У, Раднарком УРСР ухвалили постанову «Про інститути і технікуми м. Харкова», яка передбачала тимчасове припинення занять у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. Студенти, не призвані до армії, залучалися до роботи на підприємствах і в установах [4, с. 51].

Не зважаючи на героїчний опір Червоної Армії, зупинити просування ворога не вдалося. Тому наприкінці вересня 1941 р. Рада з евакуації при РНК СРСР і Всесоюзний Комітет у справах вищої школи при РНК СРСР визначили місце евакуації Харківського університету – місто Кзил-Орда. Це був обласний центр Кзил-Ординської області Казахської РСР.

Разом із харків'янами в евакуацію вирушила група викладачів і студентів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Відповідно до наказу Наркомату освіти УРСР від 4 серпня 1941 р. передбачалося, що два вузи будуть тимчасово об'єднані на базі Харківського університету [4, с. 53].

Уже в перші дні після прибуття до Кзил-Орди наприкінці жовтня 1941 р. деякі викладачі Харківського університету були направлені на роботу в міські середні і неповні середні школи, в місцевий педагогічний інститут. Украй гострою була житлова проблема як для викладачів, так і для студентів. Частина студентів була розселена в приміських колгоспах і радгоспах, де тимчасово залучалися до сільськогосподарських робіт [4, с. 82].

Багато випробувань випало на долю тих, хто мав у Кзил-Орді налагодити навчальний процес в Об'єднаному Українському державному університеті (ОУДУ), який став спільним етапом в

історії Харківського та Київського університетів.

Наказом ректора О. В. Сазонова від 10 грудня 1941 р. університет відновив роботу в складі п'яти факультетів: історичного, філологічного, фізико-математичного, хімічного і біологічного. Заняття на економічному та деяких інших факультетах відновити не вдалося. Заняття вели 70 викладачів. Було сформовано 28 академічних груп, у яких налічувався 131 студент [4, с. 84].

З 23 лютого 1942 р. на базі тимчасово об'єднаних Харківського і Київського університетів почав функціонувати ОУДУ, ректором якого був призначений О. М. Русько, який до цього часу був ректором Київського університету; проректором з навчальної роботи – О. В. Сазонов, з наукової роботи – Й. Н. Кравець, обидва – працівники Харківського університету. Професорсько-викладацький склад ОУДУ налічував 83 чол., у тому числі 5 професорів, докторів наук, 3 професори і 28 доцентів, кандидатів наук. До кінця 1942 р. в університеті навчалось близько 500 чол. [4, с. 85].

Навчальний процес в університеті відбувався в умовах перебудови навчальних планів відповідно до військового часу. Термін навчання в педагогічних вузах скорочувався з 4 до 3 років при збільшенні щотижневих занять з 36 до 42-45 годин. На екзаменаційну сесію виносилося 6-8 іспитів і 4-6 заліків. П'ятирічний термін навчання було відновлено з 1 вересня 1942 р.

Долаючи великі труднощі, колектив університету поступово налагоджував навчальний процес, забезпечував підготовку висококваліфікованих кадрів. За період перебування в Кзил-Орді ОУДУ підготував 263 фахівця, з них 160 філологів, 43 історики, 20 фізиків і математиків, 22 хіміки і 18 біологів [4, с. 85-86].

Велику навчальну і виховну роботу серед студентів проводили співробітники історичного, особливо філологічного, факультетів, контингент якого був найбільш чисельним. Філологи працювали в місцевому педагогічному інституті, брали активну участь в агітаційно-пропагандистських заходах. Вони підготували цикл лекцій про гуманізм радянської літератури та боротьбу проти фашистської ідеології. З чисельними лекціями перед трудящими виступали співробітники інших факультетів університету.

Усього в 1941/1942 навчальному році викладачі суспільних наук прочитали для трудящих міста й області понад 600 лекцій. В евакуації професори і викладачі університету надавали навчально-методичну допомогу вчителям місцевих шкіл та навчальних закладів міста й області. Науковці брали участь у засіданнях методичних об'єднань учителів середніх шкіл, у розробці навчальних програм, читали лекції, в тому числі з культурно-просвітницької тематики, для педагогів і населення міста. Все це збагачувало культуру народів, яких ще більше зблизило загальне лихо – війна.

Після визволення східних районів України постало питання про подолання величезних руйнувань, які завдав ворог економіці і культурі. Вживалися екстрені заходи щодо відродження системи народної освіти і культури. Науковцями університету розроблялися програми і навчальні плани, готувалися підручники і посібники для шкіл на території УРСР, що звільнялася від фашистів. У період перебування в Кзил-Орді доцент С. М. Шаховський підготував до друку четверте видання підручника української радянської літератури для вузів [1, с. 101]. Таких прикладів можна навести чимало.

23 серпня 1943 р. був звільнений від нацистів Харків. Розпочалася підготовча робота до реевакуації університету до рідного міста. Планувалося продовжувати заняття ОУДУв Кзил-Орді до закінчення 1943–1944 навчального року. Отже, під час перебування університету в Кзил-Орді його колектив у складних умовах евакуації зміг налагодити навчальну, наукову, політико-виховну, культурно-просвітницьку роботу, продовжував підготовку фахівців для народного господарства країни, надавав фронту і тилу всебічну допомогу і тим самим зробив свій внесок до загальнонародної справи боротьби з нацизмом.

Після звільнення Харкова газета «Радянська Україна» від 4 вересня 1943 р. писала, що на другий день окупації на дверях головного корпусу університету з'явилося оголошення наступного змісту: «Сей культурний інститут конфіскований Харківською гарнізонною комендатурою». Відвідувати університет дозволялося лише німецьким солдатам і офіцерам [1, с. 110].

Велика Вітчизняна війна та німецька окупація принесли величезні біди простій, пересічній людині Харківщини, яка протягом майже двох років мусила пройти через усі пекельні випробування. Значна частина харків'ян, у тому числі викладачі та співробітники університету, позбавлені можливості евакуюватися в тил Радянської держави, плекали надії і за німців будь-що пережити тягар окупації.

Місцева влада змогла організувати евакуацію в радянський тил обладнання та лише керівної й частину інтелектуальної еліти міста і кваліфікованих робітників. Решта просто не одержала посадочних талонів в ешелони, що прямували вглиб країни. Не дісталось такого талону і багатьом викладачам університету, серед яких був проректор з навчальної роботи Д. А. Корнієнко. За його свідченням більша частина професури і викладацького складу університету в перший період окупації залишилась в Харкові» [2, арк.74].

Незначна частина співробітників університету, переважно літні люди, відгукнулася на оголошену німецьким керівництвом реєстрацію. Студенти, боячись відправки їх до Німеччини, не прийшли, окрім хворих або скалічених війною молодих людей, яким не загрожувала примусова мобілізація. Так викладачі залишилися без студентів, і ні про які заняття не було й мови [12, с. 419].

Більшість харків'ян сприймала німців як завойовників, які принесли на нашу землю біль та сльози. Ці люди тяжко переживали поразки Червоної Армії, її великі втрати. Адже важко було знайти родину, в якій батько, чоловік або син не були на фронті.

Проте були й такі, що лояльно ставились до німців, зустрічали їх з хлібом-сіллю, оскільки з ними пов'язували надії на створення Української держави.

Згоду на співробітництво з німцями дали також кілька викладачів університету, серед яких: професор М. М. Марчевський і доцент Х. С. Рябокінь із фізико-математичного факультету, професор В. В. Дубровський і доцент Ю. В. Шевельов з філологічного факультету та деякі інші. Кілька викладачів університету, боячись переслідувань з боку органів Радянської влади, в лютому 1943 р. поїхали з відступаючими фашистськими військами: філологи

А. І. Аксьонов, М. М. Глобенко, І. М. Крилов, Ю. В. Шевельов, В. В. Дубровський, історик А. С. Коцевалов, фізик П. П. Лелюкін, директор ЦНБ О. В. Линтварьова [4, с. 118].

Різним утискам, а то й репресіям з боку радянського керівництва часто піддавалися ті, що залишилися під час окупації в місті. Професор І. К. Рибалка згадує: «З університету були звільнені як такі, що перебували на окупованій території: проректор хімік М. Корнієнко, викладачі філологи М. Наконечний, Вержбицький, історик К. Агібалова та десятки інших» [7, с. 91].

Слід відзначити, що політичне поле окупованого Харкова не було біполярним і увібрало в себе громадсько-політичні сили, рухи, об'єднання різного спрямування та забарвлення. Найактивніше, крім радянського, діяв націоналістичний табір, а також деякі менш впливові сили, такі як станова дворянська організація та інші, відверто пронимецької організації. Всіх їх об'єднувала антирадянська спрямованість.

Важливу роль у згуртуванні української громадськості відіграла «Просвіта» – найбільш масова з усіх існуючих у місті громадських організацій. Серед фундаторів «Просвіти» були В. В. Дубровський, В. В. Кривенко, О. Д. Багалій, О. І. Попов, Д. Ф. Соловей та ін. [8, с. 194].

Головним завданням «Просвіти» було згуртування українського населення міста на національній основі, пробудження у нього національної свідомості. Також «Просвіта» намагалася віднайти додаткові джерела постачання продуктів для голодуючого населення міста. У Харкові з початком окупації вже у грудні 1941 р. почався небувалий в історії міста голод.

Професор О. О. Мігулін пригадував: «Я зиму 1941–1942 рр. прожив за рахунок того, що після приходу німців взяв дві дохлих коняки, які валялися на галявині, з'їли більше двох десятків собак застрелених німцями» [2, с. 108-110].

Проте для багатьох харків'ян і такої їжі бракувало. Люди стали опухати, набули масового характеру голодні смерті, були випадки труподства [8, с. 278].

Переважаюча більшість харків'ян не сиділа, склавши руки, а намагалася будь-що вижити. Центром усього життя городян були

міські базари. Як писала Л. Гурченко: «Рано-вранці люди бігли на базар. Там усе: їжа, одяг, гроші, надія – життя!» [1, с. 65].

Професор університету Б. К. Мигаль говорив: «Як такої торгівлі не було, панувала міна. Міняли борошно на махорку, картоплю на цукор, цукор на цибулю. Дещо можна було купити і за гроші, але ціни були дуже високі». Один кілограм хліба коштував 120 крб., стакан зерна – 20 крб., 1 кг сала – 900 крб.» [6, с. 2].

Рятівним заходом були багатокілометрові походи до сільської місцевості для обміну речей, здебільшого одягу, на продукти харчування. Професор університету В. І. Кадєєв згадував: «Батько був на фронті, а я, щоб не померти з голоду, ходив на хутори на «мінку». Останній раз ходив пішки аж до Кременчука» [11, с. 49-50].

Були й такі, як, наприклад, викладач біологічного факультету І. М. Нагибін, який, щоб не вмерти від голоду, змушений був жебракувати на Миколаївській площі [4, с. 116]. За час окупації Харкова, що тривала 641 день, загинуло понад 300 тис. мирного населення міста. Тільки за 1942 р. померло 22708 мешканців [5, с. 214-216].

Під час окупації Харкова фашисти намагалися якомога більше знищити промислових підприємств, будівель, осередків культури. Всі 36 вузів, 41 технікум, що функціонували в місті до війни, були закриті. Не працювали середні і неповні середні школи, бібліотеки, клуби, музеї, театри.

У роки окупації понад 60% навчальних приміщень університету було зруйновано повністю або дуже пошкоджено. Найбільш коштовне устаткування лабораторій електромагнітних коливальних, електронних і іонних процесів, експериментальної фізики було вивезено до Німеччини. Фашисти розграбували музей біологічного факультету, археологічний музей університету, в якому знаходилися раритетні речові пам'ятки і знахідки. Було знищено 90% колекційного фонду ботанічного саду. У Центральній науковій бібліотеці фашисти знищили весь газетний фонд за період з 1917 р. по 1941 р. До Німеччини було вивезено 60 тис. книг і журналів. Особливо масштабні пограбування відбулися в університеті під час другої окупації міста (12 березня – 22 серпня 1943 р.). Загальна сума збитків,

завданих університету окупантами, складала 28,5 млн. крб. [3, с. 233].

Після визволення Харкова розпочалася робота з відбудови зруйнованого ворогом народного господарства. Ректор ОУДУ О. М. Русько, який прибув до Харкова 1 вересня 1943 р., видав наказ про початок навчального року за умови, що навчання поєднуватиметься з роботами по відбудові найменш пошкоджених приміщень, ремонту меблів тощо. Був сформований адміністративний апарат університету та розпочалася реєстрація викладачів і студентів, які прибували з евакуації або залишалися на окупованій території [4, с. 122].

У перші дні вересня 1943 р. у канцелярії університету було зареєстровано близько 100 співробітників. Прийом студентів на навчання в 1943 р. відбувся без конкурсних іспитів. У жовтні 1943 р. кількість студентів становила 120, у листопаді – 355, а наприкінці 1943/1944 навчального року – 585 чоловік [12, с. 426].

Навчальний процес в університеті розпочався 1 листопада 1943 р. на п'яти факультетах: фізико-математичному, хімічному, біологічному, геолого-географічному, історико-філологічному. Наприкінці 1943 р. історико-філологічний факультет був розділений на історичний і філологічний, а геолого-географічний – на геологічний і географічний. З 1 квітня 1944 р. відновив діяльність економічний факультет.

Після виходу урядової постанови від 25 березня 1944 р. «Про підготовку до реєвакуації вузів УРСР» після закінчення навчального року з Кзил-Орди до Харкова поверталися студенти і викладачі. 17 липня 1944 р. у зв'язку з завершенням реєвакуації ОУДУ припинив своє існування. Студентів, які прибули з Кзил-Орди, зараховували на відповідні курси факультетів університету. Викладачі і студенти Київського університету повернулися до Києва.

На початку 1944 р. відновилося навчання на заочному відділенні університету, до якого було зараховано 500 чоловік. Поступово збільшувалася кількість викладачів. У 1944/1945 навчальному році вони склали 329 чол., з них 50 професорів, 103 – доценти [12, с. 427].

Водночас із відновленням навчального процесу і відбудовними роботами в університеті налагоджувалася науково-дослідницька робота. З січня 1944 р. почала діяти Вчена рада, яку очолив ректор університету М. П. Барабашов. У 1944 р. у Фізико-технічному інституті за ініціатииви І. Курчатова почалися роботи з підготовки першого радянського ядерного реактора.

Поступово налагоджувався відпочинок і дозвілля студентів. На початку 1944 р. відновив роботу колектив художньої самодіяльності, вже в 1945 р. у різних самодіяльних гуртках було понад 200 студентів. На міському огляді самодіяльних колективів вузів Харкова в 1945 р. університет посів перше місце.

Яскравою сторінкою в історію університету ввійшло повоєнне десятиріччя. Перед колективом університету постали нові завдання – сформувані склад викладачів та забезпечити набір студентів.

21 червня 1946 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про зміцнення навчально-технічної бази Харківського державного університету ім. О. М. Горького». Передбачалося збільшення асигнувань на відбудовні роботи та придбання обладнання для лабораторій. На кінець 1940-х років відбудова університету в основному була завершена.

Перший повоєнний набір в 1945 р. був при відсутності конкурсного змагання на вступних іспитах абітурієнтів. У подальші роки стан з набором до університету поліпшився за рахунок масових демобілізацій з лав Збройних Сил і збільшення кількості випускників середніх шкіл. Уже в 1946 р. відбувся перший конкурсний відбір абітурієнтів. Поступово збільшувався контингент студентів. Якщо в 1946 р. їх було 1744 чол., то в 1955 р. – вже 3059 чол. У 1948 р. університет досяг довоєнного рівня в підготовці спеціалістів з вищою освітою [12, с. 435]. За десять післявоєнних років для народного господарства було підготовлено понад 4000 спеціалістів з вищою освітою. Більшість випускників університету йшла працювати викладачами у шкільну систему освіти. До кінця 1950-х рр. кожний другий вчитель старших класів середніх шкіл Харкова був випускником Харківського університету [13, с. 154].

Навчальний процес у 1945–1955 роках також відбувався в досить складних умовах: не вистачало лекційних аудиторій, лабораторій і спеціальних кабінетів для проведення практичних занять. Досить складною залишалася проблема забезпечення гуртожитком студентів. Керівництво університету змушено було віддати під житло 12-й корпус університетського приміщення, в якому оселилися 580 студентів [12, с. 438].

У процесі відродження промислового і наукового потенціалу Харкова університетський колектив зосереджував зусилля на виконанні потреб підприємств і установ міста та області. Міцніли зв'язки університетських фізиків, хіміків, геологів, економістів з виробництвом. Історики активно вивчали історію міста, його культурні надбання. Постійно діючими в університеті стали курси перепідготовки вчителів середніх шкіл з усіх навчальних дисциплін. Науковці університету знайомили сотні працівників освітніх закладів міста і області з новими досягненнями природничих і гуманітарних дисциплін, культурно-освітніх закладів міста.

Важливою подією в житті університету стало рішення у 1950 р. Ради Міністрів СРСР про передачу університету зруйнованого під час війни Будинку проектів на площі Дзержинського (нині – майдан Свободи) і асигнування на будівельні роботи в розмірі 80 млн. крб. У 1955 р. до ладу став перший з 13 корпусів університету, повністю будівництво завершилося у 1963 р. [13, с. 157].

Поступово збільшувалася кількість студентів і викладачів. У 1956 р. із Харківського та Сумського педінститутів до університету були переведені студенти для навчання зі спеціальностей «історія», «географія», «біологія». Було відновлено факультет іноземних мов. У 1958 р. в університеті було відкрито вечірню форму навчання. Бурхливими темпами зростав обсяг науково-дослідних робіт, особливо тих, що виконувалися на замовлення виробництва. У 1959 р. університет першим серед вузів міста придбав обчислювальну машину «Урал» для виконання наукових досліджень [13, с. 160].

Університетська освіта завжди передбачала проведення

культурно-масової роботи, участь студентів і викладачів у художній самодіяльності. В 1948 р. в університеті працювало 7 гуртків самодіяльної творчості, які об'єднували 150 студентів. У 1954 р. у першому міжфакультетському огляді колективів самодіяльності брало участь 500 чоловік. Кількість гуртківців зросла до 1200 чол. Вони постійно виступали з демонстрацією своєї майстерності в підшефних установах і міських оглядах самодіяльних колективів, де посідали призові місця [12, с. 455].

Науковці університету брали активну участь у роботі міського і обласного товариства «Знання», що давало їм можливість пропагувати досягнення вітчизняної освіти і культури. Велику культурно-освітню роботу викладачі проводили в підшефних промислових підприємствах, гуртожитках, школах. Так, у 1949 році в колективах и гуртожитках заводу тракторного машинобудування було проведено 2 тис. лекцій і бесід на різноманітні теми. В клубі заводу і гуртожитках часто виступали учасники художньої самодіяльності університету. В палаці культури «Металіст» студенти університету керували дитячим хором і танцювальним колективом [13, с. 151].

Отже в роки війни викладачі, співробітники і студенти університету воювали на фронтах, продовжували наукову та освітню роботу за межами Харкова. Після звільнення міста від окупантів усі включилися у відбудову університету, продовжували підготовку кадрів, примножували досягнення в науковій, навчальній та громадській роботі.

Примітки

1. *Гурченко Л. М.* Аплодисменты / Л. М. Гурченко. – М., 1987.
2. *ДАХО.* – Ф. П-2. – Оп. 31. – Спр. 17.
3. *Далеко от линии фронта: Воспоминания. Документы и материалы.* – Х., 1977.
4. *Журавський Ю. Й.* Харківський університет у роки Великої Вітчизняної війни / Ю. Й. Журавський, Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль. – Х., 2010.
5. *Куделко С.М.* Харьков: хроника столетий / С. М. Куделко, Л. И. Тарасова. – Х., 2010.
6. *Газ.* «Нова Україна». – 1942. – 18 грудня.

7. Рибалка І. Така наша доля. Сторінки життя мого покоління / І. К. Рибалка. – Х., 1999.
8. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов. – Х., 2004.
9. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945: Документы и материалы: в 3 т. Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). – К., 1980.
10. Український засів. – 1993. – № 4.
11. Бердута М. З. Университет: жизнь и судьба / М. З. Бердута, С. М. Куделко, О. А. Ручинська // UNIVERSITATES / Университеты. – Х., 2007. – № 2 (30).
12. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х., 2004.
13. Харківський університет – рідному місту. – Х., 2004.

УДК 930:016:929 Клочков

На зламі епох: викладацька кар'єра М. В. Клочкова

Чухлій С. О.

У статті розглядається викладацька діяльність Михайла Васильовича Клочкова (1877–1952) – історика, професора Харківського університету. Навчально-методичні матеріали та праці складають значну частину творчого спадку М. Клочкова й разом з іншими джерелами дозволяють охарактеризувати складний шлях викладача-історика в «переломну добу».

Ключові слова: М. В. Клочков, викладацька діяльність, університет.

Чухлій С. А. На рубеже эпох: преподавательская карьера М. В. Клочкова. В статье рассматривается преподавательская деятельность Михаила Васильевича Клочкова (1877–1952) –

© Чухлій С. О., 2013

історика, професора Харківського університета. Учебно-методические материалы и работы составляют значительную часть творческого наследия М. Клочкова и вместе с другими источниками позволяют охарактеризовать сложный путь преподавателя-историка в «переломную эпоху».

Ключевые слова: М. В. Клочков, преподавательская деятельность, университет.

Chukhliy S. On a epoch fracture: teacher's career of M. V. Klochkov. Pedagogical activity of historian, professor of the Kharkiv University Mykhajlo Klochkov (1877–1952) is examined in our article. Educational materials and work make up a significant part of the creative M. Klochkov's heritage and together with other sources make it possible to characterize the difficult way of teacher and historian during “turning days”.

Keywords: M. V. Klochkov, pedagogical activity, a university.

Рівень розвитку історичної науки залежить не лише від провідних, відомих широкому загалу вчених. Без істориків так званого «другого плану» неможливо з'ясувати простір інтелектуального життя тієї чи іншої епохи. До таких істориків можна віднести й Михайла Васильовича Клочкова (1877–1952). Його ім'я довгі роки замовчувалося в історіографії. Сьогодні існують лише поодинокі розвідки щодо окремих аспектів його життя та діяльності [2; 6; 31]. Викладацька кар'єра Клочкова взагалі ще не була предметом спеціальних розробок. Тож метою статті є зосередження уваги на викладацькій складовій творчої біографії історика. Для досягнення цієї мети було залучено значне коло джерел: друковані праці М. В. Клочкова, його епістолярна спадщина, відповідна діловодна документація, спогади. Певна кількість із цих джерел вводиться до наукового обігу вперше [1; 9; 24 та ін.]).

Як і будь-якому вченому, Михайлу Васильовичу доводилося виконувати декілька «ролей» одночасно. При цьому інтенсивна викладацька діяльність посідала одне з провідних місць. Він розробив і читав різноманітні курси в багатьох вищих

навчальних закладах (причому викладацька діяльність перебувала у нерозривних зв'язках з науковою, як це і вимагав ідеал «гумбольдтівського університету»).

Викладацька кар'єра Клочкова почалася в жовтні 1906 р., коли він був зарахований викладачем Вищих жіночих курсів у м. Санкт-Петербург [1, арк. 48], про що міститься запис в «Трудовом списке» [1, арк. 45-51].

Ще наприкінці 1904 р. М. В. Клочков прибув для наукових занять до Імператорського Санкт-Петербурзького університету [27, арк. 11]. З липня 1908 р., після успішно складених магістерських іспитів і прочитаних пробних лекцій, він був допущений до читання лекцій як приват-доцент кафедри російської історії цього ж університету [27, арк. 12].

Імператорський Санкт-Петербурзький університет, будучи одним із провідних наукових центрів імперії, мав на початок ХХ століття імідж солідної наукової та навчальної установи. М. В. Клочков долучившись до знаного університету та до авторитетної «школи російських істориків» історико-філологічного факультету протягом наступних декількох років під їх впливом формувався не лише як науковець, а й як викладач.

Важливу роль у викладацькій кар'єрі М. В. Клочкова відігравав безпосередньо проф. С. Ф. Платонов. З їхнього листування [4; 5] можна побачити, що вони досить тісно взаємодіяли між собою, в тому числі і в педагогічній площині.

Тож «прикомандированный» із Імператорського Юр'ївського університету Клочков у 1908/1909 навчальному році вів семінарії, присвячені історії земських соборів (2 години) та просемінарії (2 години) з історії селянства за період із XV по XVII ст., зосереджуючи увагу на запровадженні кріпосного права в Росії [15, с. 116]. Ці проблеми він розробляв тоді і в своїх наукових публікаціях [11; 12].

Тематичний спектр занять на наступний навчальний рік (1909/1910) дещо змінився при незмінній кількості годин (чотири): семінарії був присвячений історії Великого Новгороду в період його самостійності, а просемінарії – обласному управлінню в Московській державі [16, с. 115].

У звіті про діяльність Санкт-Петербурзького університету за 1911 р. зазначається: «признана удовлетворительной защита диссертации на степень магистра М. В. Клочкова» [17, с. 72]. Вже в наступному 1912 р. певним чином тема цього дослідження [14] знайшла відображення в тематиці просемінарія, оскільки студенти вивчали під керівництвом Клочкова проекти реформ петровського часу.

У 1907 р. М. В. Клочков долучився до роботи спеціальної комісії при Російській Академії Наук з публікації джерел російської історії під керівництвом О. С. Лаппо-Данілевського [29, с. 85]. Тому не дивним видається поява з часом відповідного просемінарія під керівництвом Клочкова, де старанно навчалось 9 студентів. Просемінарії був присвячений вивченню губернських установ часів імператриці Катерини II [18, с. 119], оскільки М. В. Клочков свого часу працював саме над випуском серії «Учреждение о губерниях 1775 г.» [29, с. 85].

З серпня 1909 р. Клочков отримав посаду вчителя історії в Санкт-Петербурзькому училищі Ордену Святої Катерини [27, арк. 12] пропрацював на ній до жовтня 1911 р. [27, арк. 16]. Цього ж року він перейшов до Імператорського Олександрійського ліцею на посаду викладача в молодших класах [27, арк. 14], на якій і залишався до переїзду до Харкова у 1914 р. Це були досить престижні навчальні заклади для свого часу.

Також М. В. Клочков працював в Психоневрологічному інституті на посаді професора кафедри російської історії [1, арк. 48], де вів загальний курс з російської історії (про його зміст свідчить програма курсу [10]) та семінарські заняття.

Для здійснення науково-дослідницької та вдосконалення навчальної роботи Клочков здійснив закордонне відрядження в 1911 р. – до Німеччини та Швейцарії [27, арк. 14], де відвідав місцеві університети та ознайомився із європейським досвідом.

Тим часом, у 1914 р. географія трудової діяльності розширилась для Клочкова у зв'язку з його переходом на кафедру російської історії історико-філологічного факультету Імператорського Харківського університету [25, арк. 96]. М. В. Клочков отримав посаду екстраординарного професора.

Крім того, протягом декількох років був секретарем факультету [19, с. 10], входив до постійного складу випробувальної комісії, завідував кабінетом історії.

В осінньому півріччі 1914/1915 навчального року професор вів практичні заняття (2 години), які передбачали вивчення деяких мемуарів XVIII ст. [20, с. 15]. Наступного навчального року вів заняття по уставним грамотам, вивчаючи намісницьке управління Московської держави в XVI–XVII ст. Вивчення цієї проблеми продовжилось у весняному півріччі 1916 р. При чому її опрацьовували студенти старших курсів [21, с. 20]. На заняттях студентів 1 курсу відбувалось читання і коментування тексту Судебника 1550 р. [21, с. 20]. (Ця проблема досліджувалась Клочковим ще в студентські роки [30]). В осінньому півріччі 1916 р. з студентами старших курсів він вивчав проблему походження кріпосного права в Росії по грамотам і актам (заняття включали аналіз текстів пам'яток, а також читання та обговорення рефератів). Студенти 1 курсу знайомились з текстом пам'яток Петровської епохи [21, с. 20]. У 1915/1916 навчальному році, крім зазначених практичних занять, професор вів і в осінньому, і в весняному півріччі лекційний курс «Русская история XVIII–XIX веков» (4 години) [24, арк. 19, 20]. Саме за його пропозицією факультет приступив до видання посібників і матеріалів, необхідних для практичних занять з російської історії [21, с. 20].

У зв'язку із війною та наростанням революційного руху ситуація в університеті була напруженою. Не дивлячись на це, М. В. Клочков вимагав від своїх студентів регулярного відвідування лекцій та участі в семінарських заняттях. Втім, за свідченням одного з його кращих учнів (С. Г. Пушкарьова), при вдаваній зовнішній суворості він «не был ученым мандарином и не требовал, чтобы ученики, как попугаи, повторяли его мысли» [23]. До кінця семестру у травні 1917 р. на історико-філологічному факультеті лекції все ж читались і навчальний процес проходив у більш-менш звичному режимі. Клочков брав участь не лише в житті університету, а й міста, виступаючи з промовами та читаючи публічні лекції на різні теми.

Одночасно Михайло Васильович викладав на Вищих жіночих

курсах. В обох півріччях 1916/1917 навчального року читав загальний курс (2 години) для 1-2 курсу «Русская история XVIII–XIX веков», вів практичні заняття з вивчення пам'яток з історії селянства XV–XVIII ст. для 2-4 курсу (2 години), вів спецкурси для 3-4 курсу «Обзор реформ императора Александра II» (2 години) та «История крепостного права в России» (2 години) [26, арк. 63]. На жіночих курсах М. В. Клочков працював до останніх місяців свого перебування у Харкові. Власне, як і у Харківському міському народному університеті, де він викладав на історико-філософському відділенні та був членом «попечительного совета».

Подальша викладацька кар'єра вченого розгорталась в буревії складних суспільних подій. Після захисту докторської дисертації в Петрограді, йому не довго вдалося попрацювати на посаді ординарного професора кафедри російської історії Харківського університету [28, арк. 23], оскільки, у 1920 р. він був вимушений виїхати на Північно-Західний Кавказ до м. Краснодару, де взяв активну участь у процесі формування та роботі нових наукових й навчальних центрів.

Після відкриття в червні 1920 р. Кубанського університету [13, с. 7], М. В. Клочков окрім професорської посади обійняв ще й посаду декана соціально-історичного факультету. Також він очолив кафедру вітчизняної історії. Після реорганізації університету у Вищий педагогічний інститут [13, с. 12] перейшов до нього на словесно-історичний факультет [13, с. 12], обійнявши посаду професора історії. Працював напружено, але вже зовсім в іншому тематичному спектрі, освоюючи нові предмети та спецкурси. Серед таких – «Кубанознаводство», «Проблеми історії російської літератури», «Методи агітації», «Історія економічної думки» та ін. [13, с. 13]. Як і в Харківському університеті М. В. Клочков завідував історичним кабінетом. Крім того, брав участь у роботі Державної випробувальної комісії з предметів суспільно-політичного циклу [1, арк. 49]. Також завідував кафедрою російської історії [1, арк. 50]. Паралельно працював у Кубанському педагогічному технікумі та у Вечірньому педагогічному університеті при Кубанському педагогічному інституті [8, арк. 347]. Викладав протягом 1920–1927 рр. на

Кубанському Державному Робітничому факультеті [1, арк. 48]. Працюючи у Кубанському політехнічному інституті (з 1923 р. – індустріальний технікум) викладав на економічному факультеті на кафедрі історії господарчого побуту, на робітничому факультеті при інституті [7, арк. 42], виконував обов'язки заступника декана [7, арк. 9, 45]. З 1925 по 1929 рр. професор завідував Краснодарським робітничим університетом, який був більше агітаційно-просвітницьким закладом ніж навчальним.

У цей час коло навчальних курсів ще більше розширилося. Він читав не лише лекції з історії XIX ст. та необов'язковий лекційний курс «Аграрный вопрос в России в XVIII–XIX веках» (які відповідали його науковій спеціалізації та попередньому досвіду), а й зовсім нові для нього курси: з історії господарчого побуту Західної Європи, історії російського народного господарства, історії новітньої [7, арк. 2, 13, 43]. З часом спектр навчальних курсів ставав ще більш строкатим: він викладав предмети, пов'язані не лише з історією, а й з економікою, літературою тощо. Поступово, співвідношення традиційних для професора і нових навчальних курсів змінювалось на користь останніх, на передній край виступали «актуальні питання» радянської історії. Вів також і практичні заняття, пов'язані з його лекційними курсами.

Таким чином, перебуваючи на Кубані, Клочков мав значне навчально-педагогічне навантаження. Лише зрідка він мав можливість переключитися на іншу діяльність, але мотивувалося це також педагогічними завданнями.

Після переїзду до Москви його викладацька робота продовжилась у Московському інституті комунального господарства та на курсах Архівного управління. Під час відбування судового вироку 1934 р., знаходячись у засланні в Середній Азії та Казахстані, вчений досліджував історію колонізації місцевого краю, викладав історію стародавнього світу і середніх віків в Актюбінському учительському інституті, працював на курсах перепідготовки вчителів-статистів.

З лютого 1938 р. Михайло Васильович перейшов на посаду професора до Архангельського державного педагогічного інституту. Викладав історію стародавнього світу, потім

історію народів СРСР [1, арк. 91]. У вересні 1939 р. очолив кафедру історії народів СРСР [3]. З початком війни на кафедрі залишилось 4 чоловіки, яким доводилось проводити по 8 годин занять щодня [3]. В складних умовах 1942/1943 навчального року відбулося об'єднання кафедри історії народів СРСР з кафедрою всесвітньої історії в одну, завідувати якою почав М. В. Клочков. Попри всі зусилля колективу та завідувача, навчальні програми виконувались з великими труднощами.

В цей же час професор проводив активну громадську роботу. Викладав як позаштатний лектор в Університеті марксизму-ленінізму при Парткабінеті ГК ВКП (б) [1, арк. 42] (з 1944 р. цей напрямок роботи професора продовжився в м. Ростов-на-Дону [9, арк. 1]). Він читав численні лекції та доповіді серед робітників, вчителів міста, бійців Червоної Армії. В місцевій газеті «Правда Севера» від 21 липня 1944 р. (№ 143/7241/) навіть з'явилась замітка під назвою «Выдающийся ученый», у якій йшлося саме про таку діяльність М. В. Клочкова [1, арк. 75].

В жовтні 1942 р., імовірно на нетривалий період, Михайло Васильович був призначений деканом історичного факультету Архангельського державного педагогічного інституту [9, арк. 25]. Йому доводилося поєднувати, вже за звичною для себе схемою, адміністративну роботу з викладацькою, брати участь у розробці декількох науково-дослідних кафедральних тем.

Після переїзду до Ростова-на-Дону він працював у місцевому державному університеті на посаді завідувача кафедри історії народів СРСР (1944–1948 рр.). С самого початку своєї роботи Клочков активно включився в життя кафедри, факультету, університету. За сумісництвом, професор також працював у місцевому державному педагогічному і учительському інституті, де завідував кафедрою історії народів СРСР [9, арк. 5]. Протягом 1946–1950 рр. був головою Державної екзаменаційної комісії в педагогічному інституті на історичному факультеті [9, арк. 22]. На межі 1949–1950 рр. М. В. Клочков викладав історію у Ростовському фінансово-економічному інституті.

Успішно керував він і роботою аспірантів. У післявоєнні роки на факультеті під його керівництвом було підготовлено декілька кандидатів наук.

Таким чином, викладацька діяльність професора Клочкова є важливою складовою його творчої біографії. Система викладання, методи, якими послуговувався професор, курси, які він читав, змінювалися у часі, власне, як і тематичний спектр та методологічні основи його наукових праць. Можна казати про становлення Клочкова-викладача протягом першого творчого періоду (до 1920 р.) та про еволюцію протягом другого (до 1952 р.). Перший «дорадянський» період став часом пошуку та розстановки пріоритетів, коли наука та викладання не лише стали покликанням та професією Клочкова, а й постійно підживлювали одна одну. У цей же період спостерігається практика «поєднання посад», коли він одночасно працював у декількох навчальних закладах. Другий, «радянський» період, став часом трансформацій, пошуку компромісу та освоєння в новій системі, імовірно щоб мати можливість просто продовжити науково-педагогічну діяльність як таку (втім, у цей час спостерігаємо скоріше відрив наукової від викладацької діяльності). Те, що в некролозі професора Михайла Васильовича Клочкова відзначалося про нього перш за все як про вчителя, педагога, вихователя [25] є свідченням того, що саме така діяльність була більш помітною для оточуючих й визначалася ними як пріоритетна. Вона змінювала форми та наповнювалась новим змістом, але не полишалась «істориком на перехресті» протягом всього творчого життя.

Примітки

1. *Архівний* відділ управління справами Південного Федерального Університету в м. Ростов-на-Дону. – Ф. Р-46. – Оп. 22. – Спр. 71.
2. *Балашев М. А.* Профессор истории Михаил Васильевич Клочков : док.-биограф. очерк / М. А. Балашева // *Universitates = Университеты.* – 2005. – № 2.
3. *Белошапкин С. С.* Историческому факультету ПГУ – 70 лет / С. С. Белошапкин // *Ломоносовец.* – 2002. – 1 нояб. (№ 24–25).
4. *ВР РНБ.* – Ф. 585. – Оп.1. – Спр. 3139.
5. *ВР РНБ.* – Ф. 585. – Оп.1. – Спр. 5860.
6. *Гончарова Н. Н.* Жизнь и творчество М. В. Клочкова / Н. Н. Гончарова // *Вопросы истории.* – 2011. – № 10.

7. *ДАКК.* – Ф. Р. – 229. – Оп. 1. – Спр. 280.
8. *ДАКК.* – Ф. Р. – 890. – Оп. 1. – Спр. 276.
9. *ДАРО.* – Ф. Р. – 4066. – Оп. 1. – Спр. 2025.
10. *ДАХО.* – Ф. 1027. – Оп. 1. – Спр. 5.
11. *Земские соборы на Руси по взглядам историков.* – СПб., 1905.
12. *К вопросу о складниках // Журнал Министерства народного просвещения.* – 1901. – № 11.
13. *Кубанский университет. Материалы по изучению истории вуза.* – Краснодар, 1987.
14. *Население России при Петре Великом по переписям того времени. Т. 1. Переписи дворов и населения (1678–1721).* – СПб., 1911.
15. *Отчет о состоянии и деятельности Императорского Санкт-Петербургского Университета за 1909 г. / Под. ред. А. И. Введенского.* – СПб., 1910.
16. *Отчет о состоянии и деятельности Императорского Санкт-Петербургского Университета за 1910 г. / Под. ред. А. И. Ивановского.* – СПб., 1911.
17. *Отчет о состоянии и деятельности Императорского Санкт-Петербургского Университета за 1911 г. / Под. ред. Н. А. Булгакова.* – СПб., 1912.
18. *Отчет о состоянии и деятельности Императорского Санкт-Петербургского Университета за 1913 г. / Под. ред. И. Д. Андреева.* – СПб., 1914.
19. *Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1914 г. // Записки Имп. Харьковского университета.* – 1915. – Кн. 1, ч. офиц.
20. *Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1915 г. // Отд. отд. из Записок Имп. Харьковского университета.* – 1916.
21. *Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1916 г. – X., 1917.*
22. *Профессор М. В. Клочков : (некролог) // За советскую науку.* – 1952. – 5 апр. (№ 13).
23. *Пушкарев С. Г.* Воспоминания историка. 1905–1945. – М., 1999.
24. *РДИА.* – Ф. 733. – Оп. 156. – Спр. 197.
25. *РДИА.* – Ф. 733. – Оп. 156. – Спр. 487.

26. РДА. – Ф. 733. – Оп. 156. – Спр. 680.
27. РДА. – Ф. 740. – Оп. 17. – Спр. 42.
28. РДА. – Ф. 740. – Оп. 19. – Спр. 39.
29. Ростовцев Е. А. А. С. Лаппо-Данилевский и петербургская историческая школа. – Рязань, 2004.
30. Указатель слов и выражений, встречающихся в Судебниках 1497 г., 1550 г., 1559 г. / Сост. М. Клочков // Ученые записки Имп. Юрьевского университета. – 1902. – № 1. – Приложение. – (разд. паг.). – Подпись: М. К.
31. Шевченко Г. Н. Михаил Васильевич Клочков (1877–1952) : ист.-биогр. очерк / Г. Н. Шевченко // Голос минувшего : кубан. ист. журн. – 1997. – № 1 (3).

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Христианский неоплатонизм как парадигма византийской цивилизации

А. Н. Домановский

Обзор книги: Черноморец Ю. П. Візантійський неоплатонізм від Діонісія Ареопігита до Геннадія Схоларія. – К.: Дух і Літера, 2010. – 568 с.¹

При перечислении традиционной триады основ формирования византийской цивилизации – римская государственность, древнегреческая культура и ортодоксальное христианство – в обобщающих трудах по истории византийской цивилизации нечасто уделяется внимание продуктивному симбиозу и механизмам взаимодействия этих трех начал между собой. Между тем, по справедливому определению К. В. Хвостовой, «цивилизация – это не столько набор ведущих признаков-параметров, сколько совокупность функциональных связей между этими параметрами. Такие связи, лежащие в основе высших ценностей, институтов, ведущих мировоззренческих доктрин, создают нравственные установки общества, определяют его самосознание, общественно-правовые традиции, т.е. формируют факторы цивилизации» [5, с. 32; см. также: 4, 6-11]. И если взаимодействию государства и Церкви удалось стать предметом специального и пристального внимания в исторических исследованиях (наиболее свежими примерами в русскоязычном научном пространстве могут служить книги Б. А. Успенского, Л. А. Андреевой, Ж. Дагрона [1-3]), то влияние древнегреческой философии на христианство оставалось предметом изучения богословов и теософов, исследовательские позиции, практики и выводы которых зачастую были предопределены их религиозными воззрениями. В отечественной науке ситуация осложнялась также вынужденной внешней и внутренней эмиграцией теологической науки, что далеко не самым лучшим образом сказывалось если не на научном качестве и значимости исследований, то на возможности включения их результатов в более широкий контекст изучения византийской цивилизации – несомненно.

Вследствие этого возрождение на современном научном уровне отечественной теологии должно всячески приветствоваться, тем

¹ Ссылки на рецензируемое издание даются в тексте в круглых скобках.

более, если оно проявляется в появлении таких значимых трудов, как рассматриваемая книга Ю. П. Черноморца «Византийский неоплатонизм от Дионисия Ареопигита до Геннадия Схолария». Монография воссоздает целостную картину византийского этапа развития православной теологии на основе изучения господствующего направления богословской мысли – христианского неоплатонизма.

В первом разделе «Византийский неоплатонизм как предмет религиозного и историко-философского исследования» (с. 9-74) автор рассматривает состояние научного изучения проблемы, характеризует его источниковую базу и принципы исследования. Ю. П. Черноморец подчеркивает отсутствие комплексных религиозных и историко-философских трудов по истории византийского неоплатонизма, который выводился за пределы предметного поля научных трудов как вследствие желания изучать «чистую философию» без теологических элементов (как у В. Татакиса, Г. Подскальски, Л. Бенакиса), так и из-за предвзятых интерпретаций византийской философии сквозь призму собственного понимания «правильной православной философии» (Ф. Шеррард, Н. Матзука, В. Лурье). Труд С. Герша «От Ямвлиха к Эрригуне. Исследования предыстории и эволюции Псевдо-Дионисиевой традиции» (Лейден, 1978) Ю. П. Черноморец называет неудачной попыткой «исследования трансформации античного неоплатонизма в средневековье» (с. 33), поскольку С. Герш «упрощает теории неоплатоников до мертвых схем там, где они были более сложными, чем требовало его исследование, и находит сложные различия там, где их не было», приписывает, вследствие конфессиональной предвзятости «афинскому и христианскому неоплатонизму идеи классической томистической метафизики, отыскивая у неоплатоников корни теорий Аквината о казуальности, потенции и акте, сущности и бытии» (с. 35).

Второй раздел «Формирование византийского неоплатонизма в сочинениях Иоанна Филопона (Дионисия Ареопигита)» (с. 75-202) посвящен анализу становления неоплатонизма в трудах первого византийского неоплатоника, автора многочисленных текстов. Ю. П. Черноморец анализирует труды Иоанна Филопона в соответствии с хронологией их написания, отмечая, что концепции неоплатонической философии этого мыслителя формируются уже в его комментариях трудов Аристотеля, написанных в 510-е гг. В них Филопон обосновывает учение о самостоятельном существовании

созданного на основании теории деятельности, согласно которой действующий передает энергию движения объекту, на который воздействует. Созданному Богом человеку присущ импульс природного стремления к Богу как к Цели всего, но у него есть возможность выбора по собственному желанию – следовать ли по этому пути, либо же отклониться от него (с. 83).

В полной мере философия византийского неоплатонизма была сформирована в «Ареопагитиках», которые Ю. П. Черноморец рассматривает в подразделах 2.2 – 2.4 (с. 83-149), последовательно анализируя их философско-теологическую пропедевтику, философскую теологию и практическую философию. В итоге философская теология сводится Иоанном Филопоном к последовательному обоснованию радикального агностицизма, поскольку относительно Бога невозможно какое-либо познание – философское, теологическое, религиозное, мистическое. «А о чем невозможно знать, о том нужно не знать» (с. 139).

В параграфе 2.5-2.6. Ю. П. Черноморец анализирует применение ареопагитизма для критики учений Прокла и Аристотеля о вечности мира, а также трудов философов антиохийской школы. Опровергая Прокла, Филопон-Дионисий доказывает, что Причиной мира есть Бог, Творец, акт Творения которого не лишает его способности «быть творцом». Аристотель критикуется за его учение о невидимости и неизменности эфира, который, в таком случае, просто не может быть материальным, а также за теорию вечности мира.

В третьем разделе «Философия бытия Максима Исповедника – кульминация развития византийского неоплатонизма» (с. 203-304) исследована философско-теологическая система Максима Исповедника как наиболее развитая форма выражения ортодоксии в византийском неоплатонизме. Анализируется учение Максима Исповедника о Боге, Его свойствах и деяниях. Мыслитель доказывает единение простоты Бога с разветвленной структурой «различий без разделений», а Его творческие действия, принадлежащие сущности Бога, осуществляются соответственно Разумом, который начинает действие, Логосом, который действует, и Жизнью, которая завершает действие.

На основании эманационной триады космологии Прокла Максим Исповедник создает собственную метафизическую антропологию, добавляя к ней четвертый элемент: «пребывание» (бытие идей-логосов) – «исход» (акт Сотворения мира) – «возвращение» (совершенствование сотворенного в сторону совершенства) – «новое

пребывание» (достижение совершенства и сверхъестественное единение с Первопричиной). При этом третий этап – «возвращение» – является моментом выявления свободы воли сотворенного (вспомним отмеченное Ю. П. Черноморцем утверждение Иоанна Филопона о том, что «имеет собственное природное стремление к Богу как к цели всего, однако может по собственной воле осуществлять это стремление или уклоняться от него» (с. 83)). В итоге, «возвращение является не проявлением стремления божественного к самому Себе, к своей полноте в бытии, но именно движением другого к собственному совершенству» (с. 266), при этом «именно от человечества обожение может распространиться на мир» (с. 266).

Наконец, рассматривая сущность человека, Максим описывает его как иерархию пяти ступеней, воплощаемых на уровне ощущений: разума (зрение), рассудка (слух), аффективности (нюх), желания (вкус) и тела (прикосновение). Человеческое начало в антропологии мыслителя не является сугубо разумным и созерцательным, оно также рассудочное, волевое, страстное и телесное. Богообразие присуще всем людям, богоподобие же достигается вследствие их деятельности, являющейся проявлением свободы воли.

В четвертом разделе «Византийский неоплатонический эссенциализм конца VII – начала XIV веков» (с. 305-359) речь идет о возникновении и развитии в Византии неоплатонизма схоластического типа. Его создателем является Анастасий Синаит, а сам византийский эссенциализм отличается от латинской схоластики утверждением о невозможности познания Бога-Сущности. В параграфе 4.2 (с. 313-336) проанализирован эссенциализм Иоанна Дамаскина, учение которого о сущности, индивиде, сущностных и индивидуальных свойствах стало нормативным в VIII-XIII вв.: «Главным заданием философской теологии в эпоху византийского эссенциализма становится изложение ортодоксального учения о Боге соответственно с той системой логических категорий, которая признавалась византийскими эссенциалистами как нормативная для общей рациональности. Второстепенной задачей для философской теологии становится формирование таких антропологических и космологических учений, которые были бы когерентными относительно теологии и по содержанию, по логико-категориальной форме» (с. 335-336).

В следующем параграфе 4.3 (с. 336-348) рассматриваются кризисы византийского эссенциализма – дискуссии об иконах

и мистическая теология Симеона Нового Богослова. Наконец, в последнем параграфе четвертой главы – 4.4 (с. 348-359) – рассмотрено длительное господство неоплатонического эссенциализма в системе византийского высшего образования IX–XIII вв., связанное с практикой церковного осуждения как за теологические, так и за антропологические и космологические взгляды. Византийская схоластическая философия этого времени свелась к продуцированию перифраз наиболее схоластических трудов античных неоплатоников.

В последний, пятый разделе (с. 360-412) рассмотрены три этапа эволюции паламизма как особой формы византийского неоплатонизма: 1) Неоареопагитизм Григория Паламы (5.1 (с. 360-379)); 2) Христианское проклианство Каллиста Ангеликуда (5.2 (с. 379-395)); 3) Паламистская схоластика (5.3 (с. 295-412)). Эти этапы, как убедительно демонстрирует Ю. П. Черноморец, соответствуют трем рассмотренным ранее стадиям развития классического византийского неоплатонизма. Исследователь доказывает, что появление нового вида византийского неоплатонизма было вызвано потребностями апологии ортодоксии в богословских дискуссиях XIV в. и появлением у неоплатоников конкурентов – византийских платоников. С целью критики платонизма и католической теологии Григорий Палама создает антиметафизическую теологическую систему, которую можно сравнивать с антиметафизикой Ареопагитик.

Следующим вызовом для византийского неоплатонизма стал византийский томизм. Ответом на него стал труд Каллиста Ангеликуда «Против Фомы», в котором критикуется «Сумма против язычников» Фомы Аквинского, и трактат «О божественном единении», где под влиянием Максима Исповедника развиваются идеи Прокла. В последнем параграфе 5.3 «Кризис философской теологии паламизма и формирование поздневизантийского христианского аристотелизма» (с. 395-412) проанализированы попытки преодолеть внутреннюю противоречивость паламизма как разновидности неоплатонизма путем придания ему формы схоластического учения по правилам силлогистики, что приводило к отказу от неоплатонических концепций и переходу к христианскому аристотелизму (Феофан Никейский, Марк Эфесский); признание возможности познания сущности Бога в таинстве евхаристии (Николай Кавасила, Геннадий Схоларий), что подрывало основной постулат неоплатонизма о принципиальной непознаваемости Божественной сущности. Геннадий Схоларий вообще предлагал

возможность совмещать паламизм и томизм в рамках эссенциализма Иоанна Дамаскина.

В выводах (с. 413-428) поведены итоги исследования византийского неоплатонизма как целостной философской традиции, эволюцию которой можно представить следующим образом:

I. Первый круг эволюции:

1. Антиметафизическая философия сверхбытия Иоанна Филопона (отождествлен с Псевдо-Дионисием и, соответственно, является автором Ареопагитик).

2. Философия бытия Максима Исповедника.

3. Философия бытия византийских эссенциалистов VII – начала XIV вв. (Анастасий Синаит, Иоанн Дамаскин, Фотий, Арефа, Михаил Пселл, Иоанн Итал, Никифор Влеммид и др.)

II. Паламизм как второй круг эволюции неоплатонизма (вторая половина XIV – XV вв.):

1. Антиметафизический неоареопагитизм Григория Паламы.

2. Христианское проклианство Григория Ангеликуда.

3. Паламистская схоластика (Феофан Никейский, Николай Кавасила, Марк Эфесский, Геннадий Схоларий)

В целом книга Ю. П. Черноморца является вкладом в изучение не только византийского неоплатонизма, но – шире – ортодоксальной византийской христианской теологии как важнейшего фактора становления, развития, сохранения и трансляции во времени базовых парадигм византийской цивилизации. В этом своем амплуа она, вне всякого сомнения, займет достойное место в библиотеке византинистов-историков. Для современных же украинских византинистов-теологов она вполне способна стать настольной.

Примечания

1. Андреева Л. А. Сакрализация власти в истории христианской цивилизации: Латинский Запад и православный Восток / Л. А. Андреева. – М., 2007.
2. Дагрон Ж. Император и священник: этюд о византийском «цезарепапизме» / Ж. Дагрон. – СПб., 2010.
3. Успенский Б. А. Царь и патриарх. Харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление) / Б. А. Успенский. – М., 1998.
4. Хвостова К. В. Особенности византийской цивилизации / К. В. Хвостова // Сравнительное изучение цивилизаций мира (междисциплинарный подход). – М., 2000.

5. *Хвостова К. В.* Византийская цивилизация / К. В. Хвостова // Вопросы истории. – 1995. – № 9.
6. *Хвостова К. В.* Византийская цивилизация как историческая парадигма / К. В. Хвостова // Исследовано в России. Investigated in Russia. Электронный научный журнал. Режим доступа: <http://zhurnal.ape.relarn.ru/articles/2007/158.pdf/>. Доступ: 1. 09. 2012.
7. *Хвостова К. В.* Византийская цивилизация как историческая парадигма / К. В. Хвостова // Сборник статей к 90-летию со дня рождения академика Сергея Леонидовича Тихвинского. – М., 2008.
8. *Хвостова К. В.* Византийская цивилизация как историческая парадигма / К. В. Хвостова. – СПб., 2009.
9. *Хвостова К. В.* Общие особенности византийской цивилизации / К. В. Хвостова // Исследовано в России. Investigated in Russia. Электронный научный журнал. Режим доступа: <http://zhurnal.ape.relarn.ru/articles/1998/006.pdf/>. Доступ: 1. 09. 2012
10. *Хвостова К. В.* Особенности византийской цивилизации / К. В. Хвостова. – М., 2005.
11. *Хвостова К. В.* Способы функционирования византийской цивилизации во времени / К. В. Хвостова // Цивилизации.– М., 1995. – Вып. 3.

Рецензія

(на кн. : Коник О. О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) : монографія / О. О. Коник; наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – 454 с.)

Сичова В. В.

Монографія О. О. Коника, яка присвячена думським депутатам від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) як репрезентантам основних інтересів і базових цінностей різних верств українського соціуму пізньоімперської Росії, є безсумнівно актуальною як з політичної, так і з наукової точки зору.

На відміну від пострадянських російських і українських наукових досліджень (Д. В. Аронова, О. І. Білокін, Ю. Д. Древал, В. С. Журавського, М. Ш. Киян, І. К. Кір'янова, В. А. Козбаненка,

В. І. Милька, С. І. Посохова, О. П. Реєнта, Н. Б. Селунської, В. В. Сичової, А. Ф. Смирнова, Н. Б. Хайлової, В. Чурбанова, В. М. Шевіріна, О. Н. Ярмиша й інш.), що висвітлюють діяльність депутатів Державної думи Російської імперії від українських губерній, монографія О. О. Коника є першою комплексною роботою, у якій проаналізовано соціокультурний контекст парламентського процесу. Виконане в рамках теорії модернізації, зазначене дослідження презентує новий варіант соціально-політичної історії, який, олюднуючи політико-культурний процес, сприяє дефрагментації історичного знання, усвідомленню особливостей формування української соціокультурної та політичної ідентичності.

Книга про депутатів Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) складається з передмови, п'яти розділів, післямови, двох додатків (загального списку і основних характеристик складу, політичної діяльності депутатів від українських губерній; зведених таблиць з чисельним складом депутації від українських губерній за станами, губерніями та каденцією), переліку 36 таблиць, іменного покажчику. Ґрунтовна методологія дослідження: застосування методів соціального конструктивізму, просопографії, контент-аналізу, дискурс-аналізу, семіотичного аналізу (зокрема, портретів депутатів), мережевого підходу до комунікативних практик інтелігенції, – дає підстави характеризувати роботу як міждисциплінарну, що урізноманітнює концептуальні методологічні основи для поглиблених наукових розробок історії вищих представницьких органів Російської імперії.

Використання широкої джерельної бази дослідження (законодавчих актів, діловодної документації, статистично-довідкових матеріалів, періодичної преси, документів особового походження), а також матеріалів 55-ти фондів із 9 архівів України та Російської Федерації дозволило авторові здійснити вражаючий за своїм обсягом аналіз кількісного та якісного виміру діяльності депутатів Державної думи Російської імперії від українських губерній, їхніх соціальних, політичних, професійних, персональних преференцій і характеристик.

На особливий інтерес заслуговують статистичний аналіз результатів виборчих перегонів (с. 106), освітнього рівня депутатів (с. 117), чисельні характеристики національного, віросповідного, соціального складу депутації від українських губерній (дод. А; с. 120, 121, 131), а також компаративний аналіз депутатського корпусу Державної думи 1906–1917 рр. (с. 123–133). В результаті

маємо всебічну характеристику колективного портрету депутації від губерній Наддніпрянської України.

Проблеми з формуванням національної ідентичності українців О. О. Коник пояснює імперською політикою уряду. Повністю погоджуємося з твердженням автора, що українська проблематика в Думі, навіть у «прихованому, притлумаченому вигляді» (с. 325, 391) сприяла консолідації української нації, кристалізації української ідентичності.

Ретельний аналіз регіональної специфіки депутатського представництва від губерній Наддніпрянської України дозволяє розглядати думську діяльність як комплексну проблему, що включає в себе ідеологічні, національні, соціальні, етико-психологічні та програмно-політичні складники.

З'ясування О. О. Коником кількісних показників думців від українських губерній в керівництві парламенту Російської імперії (88 депутатів, що склали 23 % від загального складу) (с. 268) дає підстави пишатися потужним потенціалом і вагомим внеском зазначених депутатів у розвиток російського / українського парламентаризму. Так, автор навів переконливу статистику, зокрема, що від губерній Наддніпрянської України був один з п'яти голів Думи (М. Родзянко в III Думі певний термін і весь термін роботи IV Думи), три (з 15) товариши голови Думи (М. Гредескул (I Дума), М. Познанський (III Дума), С. Варун-Секрет (IV Дума), п'ять (з 22) товаришів секретаря Думи (с. 250). Автор також представив цікаву динаміку збільшення наддніпрянців на посадах очільників думських фракцій: з двох голів фракцій у II Думі та трьох – у III Думі, де 15 наддніпрянців брали участь у керівництві 5 фракцій, до шести – у IV Думі, де 17 наддніпрянців брали участь у спрямуванні роботи 9 фракцій (с. 239, 241, 243). У такий спосіб О.О. Коник цілком виправдано доводить суттєву роль наддніпрянських депутатів у структуруванні та організації діяльності парламенту Російської імперії.

На підставі створених соціокультурних характеристик професійних груп депутатів від українських губерній автор зробив обґрунтований висновок про домінування серед них носіїв загальноросійських інтересів та ідеологічних уявлень. Екстраполяція даних висновків на сучасне народне представництво допоможе усвідомити особливості формування політичної ідентичності українського населення, з'ясувати витоки та природу деяких проблем у функціонуванні українського парламенту.

Приємно відзначити, що автору вистачило сил охарактеризувати такі питання соціальної історії, які раніше не потрапляли до поля зору дослідників. Так, О.О. Коник показав депутатську повсякденність, зокрема, маловідомі широкому загалу читачів побутові проблеми «шляху до депутатства» (с. 339–345), позапарламентську активність депутатського корпусу від наддніпрянських губерній; зворотний зв'язок з населенням, зібраний «по крупичках» і введений до наукового обігу з матеріалів обласних архівів; різне ставлення (страх перед громадською думкою, проведення політичного піару) підписників Виборської відозви до арешту та ув'язнення. Надзвичайно цікавим уявляється § 5.3, де автор зупинився на післядумському житті та долі депутатів-наддніпрянців. Так, сім з них (А. Вязлов, В. Шемет, Ф. Штейнгель, М. Біляшевський, М. Рубісов, П. Чижевський, І. Шраг) брали участь у державотворчих процесах Української Центральної Ради, двоє (В. Шульгін, А. Савченко) – у білогвардійському русі, один (Г. Петровський) – у радянському будівництві (с. 374, 385). Поляризація ідеологічних поглядів ще раз підкреслила фрагментацію політичної культури та базових цінностей різних верств українського соціуму.

Систематизація даних матеріалів на значному територіальному та часовому (чотири думські каденції) просторі дає підстави визначити специфіку репрезентантів українства, їхній внесок у модернізацію системи державного управління тодішньої Російської імперії, їхню роль у консолідації нації, набутті досвіду як опозиційної, так і державотворчої діяльності.

При такому обсязі матеріалів, безумовно, робота не позбавлена деяких недоліків. Хоча автор робить наголос на необхідності дослідження елементів нового мислення й нової політичної поведінки, зокрема, на прикладі думських виборів (с. 6), проте чомусь не використовує матеріалів відділу рукописів Російської національної бібліотеки з історії виборів в першу Державну думу, зібраних за дорученням голови Ради міністрів графа С. Ю. Вітте графом В. О. Дмитрієвим-Мамоновим, а також Державного архіву Харківської області. Вони, на наше переконання, у першому випадку, полегшили б визначення регіональних особливостей політичної поведінки в ході виборів до Державної думи першого скликання, а в другому – надали можливість яскравіше показати персональний і соціо професійний колективний внесок знаних депутатів від Харківської губернії у формування української парламентської традиції.

Не завжди зміст чітко відповідає заявленій назві параграфу, що можна пояснити величезною кількістю, складністю обробки та багатоаспектністю фактичного матеріалу. Так, при назві § 3.4 «вплив соціального походження на політичний вибір» О. О. Коник вказує, що мотиви партійності часто були випадковими (с. 215). Уявляється, що не тільки соціальне походження, а скоріше, світоглядні засади (зокрема, рівень освіти) мав більший вплив на політичний вибір. На нашу думку, у § 4.2 автор не зовсім послідовно пояснює входження депутатів до складу думських структур їхньою політичною позицією (як це заявлено в назві). Через великий обсяг статистичного матеріалу О.О. Коник іноді вимушений обмежитися констатацією, можливо, за браком місця для аналізу політичної позиції з доленосних питань, що розглядалися в Думі. Дискусійним є твердженням автора книги, що група Партії демократичних реформ мало чим відрізнялася від кадетів, і її слід розглядати як технологію (створення фракції під лідера) (с. 221, 222). Навпаки, вона відрізнялася від кадетів (лівоцентристів) своєю поміркованістю з питання щодо взаємодії Думи з урядом. Її сміливо можна зараховувати до центристської сили (у партійному спектрі), що грала роль буферу між опозиційною парламентською більшістю та владою.

Навмисний відхід О. О. Коника (це заявлено в передмові) від акцентуації уваги на політичному складнику думської діяльності (який найчастіше висвітлюється дослідниками), призвів до затушовування ролі відомих депутатів-наддніпрянців (зокрема, М. Гредескула, М. Ковалевського, Г. Петровського, М. Родзянка, І. Шрага інш.) у розвитку нової політичної культури, парламентаризму в Російській імперії.

Пояснюючи парламентську активність, виступи на пленарних засіданнях депутатів соціо професійною детермінацією, О. О. Коник вдається до типологізації певних станів, що, безумовно, підвищує науковий рівень дослідження. Між тим, не зовсім зрозумілими є критерії вибірки чотирьох репрезентантів соціо професійних груп від наддніпрянських губерній. Так, в якості приклада селянського депутата автор пропонує обранця І Думи від Київської губернії А. Грабовецького, а представників інтелігенції, духовенства, дворянства, пролетаріату – парламентаріїв ІІІ Думи, відповідно, професора І. Лучицького (Київська губернія), отця Д. Машкевича (Херсонська губернія), землевласника І. Стенбок-Фермора (Херсонська губернія), робітника Г. Кузнецова (Катеринославська губернія, родом з Орловської губернії). Не зовсім ясно уявляється принцип вибору губерній, від яких аналізуються

певні типи соціо професійних груп. Наприклад, селяни в І Думі були представлені 7 депутатами не лише від Київської, але й від Волинської губернії, натомість найбільша їхня кількість (12 депутатів) була від Подільської губернії. До речі, від Київської губернії дворян до ІІІ Думи потрапило стільки, скільки й від Харківської (8 депутатів), а від Херсонської – менше, ніж від Полтавської (відповідно, 11 та 12). На наш погляд, відповідний аналіз типів соціо професійних груп І Думи (крім зазначеного селянина) та ІV Думи дозволив би краще віддзеркалити регіональну специфіку Наддніпрянщини.

Можливо, обробка значного статистичного матеріалу за декількома напрямками дослідження призвела до цифрових розбіжностей у таблицях, де представлено кількісний вимір депутатського корпусу від селян: 132 депутати (табл. 3. 12 на с. 189, табл. 3. 13 на с. 196) та 152 депутати (с. 390; дод. Б на с. 433).

Висловлені зауваження не знижують наукової цінності монографії, яка, безперечно, є ґрунтовним дослідженням, узагальнює відповідні попередні напрацювання та відкриває нові обрії подальших розвідок у галузі соціально-політичної історії, зокрема, української парламентської традиції. Хочеться привітати О. О. Коника з вагомим внеском у вирішення важливого наукового завдання.

Рецензія

(на кн. : Коровушкин Д. Г. Немцы в Западной Сибири: Расселение и численность в конце XIX – начале XXI века. – Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2007. – 187 с.)

Шпорт А. М.

Рецензируемая работа иллюстрирует расселение и численность немецкого населения, появившегося в Западной Сибири в результате массовых переселений 80-х гг. XIX в. – первой половины XX в. Автор вводит в научный оборот не задействованный ранее этноисторический и статистико-демографический материал по немцам-сибирякам. Исследование рассчитано, в первую очередь, на этнографов (этнологов), историков, демографов.

Книга состоит из предисловия, трех взаимодополняющих разделов, основной части в виде составленных и прокомментированных

карт-схем, 22-х таблиц, а также приложения «Административно-территориальное устройство региона расселения в конце XIX – начале XXI века».

В предисловии Д. Г. Коровушкин оговаривает, что очередная монография – «краткий историко-статистический очерк» (с. 5) – составная почти одновременных – 2007-2009 гг. – аналогичных публикаций по другим пришлым крупным этническим массивам Западносибирского региона: украинцам, латышам, эстонцам, чувашам. Соответственно, «...повторяются главы, характеризующие переписные источники и этнический состав региона расселения», а также вынесенный в приложение справочный раздел, поэтапно иллюстрирующий изменения в административно-территориальном делении исследуемых территорий на протяжении исследуемого периода (с. 5).

Массовые миграции населения 80-90-х гг. XIX – первой половины XX в. (преимущественно аграриев) послужили канвой современного этнического состава населения и хозяйственно-экономической инфраструктуры в лесостепной полосе Западной Сибири (с. 6).

Территориальные рамки рецензируемой работы охватывают, в границах нынешней Российской Федерации, Алтайский край, Кемеровскую, Новосибирскую, Омскую, Томскую и Тюменскую области, т. е. территорию прежних Тобольской и Томской губерний, а также северную часть Акмолинской области (с. 7).

В качестве выверенной справки приведена общая численность городского и сельского немецкого населения в Западной Сибири. Так, по данным официальной статистики (Всероссийская перепись 2002 г.) этнических немцев насчитывается в этом регионе 279716 чел., а всего в РФ проживает почти 600 тыс. немцев (с. 7).

Д. Г. Коровушкиным использованы, в качестве главного источника, разноуровневые статистические и архивные материалы: данные всеобщих и локальных переписей, специализированных демографических сайтов, опубликованные и не опубликованные статистические сведения, служебные материалы региональных органов государственной статистики, необходимые для отображения динамики численности и осуществления картографирования расселения немцев-сибиряков (с. 7).

Автор обращает внимание читателей на «некоторую неполноту сведений» ввиду того, что немцев не всегда причисляли к «восьмерке» национальностей, чья численность в обязательном порядке фиксировалась органами государственной статистики (с. 8).

В разделе «Данные переписей населения как источник по этнической демографии переселенческих групп Западной Сибири» (с. 10-16) исследователь акцентирует внимание на роли переписей, как уникальном источнике богатейшего сравнительного материала, позволяющего ученому-специалисту уточнить и детализировать местные сведения, выявить тенденции роста (спада) численности, определить национальную принадлежность, языковые трансформации, миграционно-эмиграционные процессы и т. п. Естественно, та или иная перепись имеет свои особенности, с чем необходимо всегда считаться.

В разделе «Кратко о сибирских немцах» (с. 16-29) характеризуются основные занятия и ремесла немцев-селян, а также составные материальной культуры новоселов – поселения, жилые и хозяйственные постройки, одежда, пища. На конкретном материале автор подытоживает, что «... этнические процессы в области материальной культуры немцев определялись процессами адаптации к местным условиям» (с. 27). По этнолингвистическому материалу исследователем выделены особенности немецкого языка, его разговорной и литературной форм, отмечено бытование в настоящее время двуязычия – немецко-русского билингвизма (с. 27-28).

Знакомя читателей с этническим составом региона расселения немцев (с. 29-40), Д. Г. Коровушкин вполне обосновано характеризует Западную Сибирь как «пестрый многонациональный и разноконфессиональный котел» (с. 35). Нарботанный материал позволяет сделать вывод о том, что «национальный состав края, зафиксированный переписью 1926 г., в принципе изменился незначительно, кроме 1940-х гг., когда из европейской части СССР были депортированы в Сибирь немцы, а в 80-90-е гг. XX в. наблюдался значительный приток украинцев-рабочих на нефтеразработки» (с. 39).

Выявленные исторические, демографические, социологические и, естественно, задествованные этнографические источники (устная полевая информация, фотоматериалы экспонатов областных, районных, школьных краеведческих музеев) свидетельствуют, по утверждению автора, о том, что в послевоенные годы немцы остались на прежних местах проживания. Зато 90-е гг. XX в. внесли существенную коррективу: наблюдались значительные эмиграционные процессы в Германию, хотя в 1991 г. был восстановлен Немецкий район на Алтае с центром в с. Гальбштадт,

а в 1992 г. – образован Азовский немецкий национальный район в Омской области с центром в Азово (с. 48).

Нынешние этнические процессы среди немцев-сибиряков можно, не без основания, назвать ассимиляционными – билингвизм, смена этнического самосознания, заметные изменения в материальной культуре, стабильное увеличение численности браков с русскими (с. 48) и, со своей стороны добавим – с украинцами.

Для лучшего восприятия чисто статистического материала уместным является выделение Д. Г. Коровушкиным четырех основных этапов формирования немецкого населения в Западной Сибири (с. 48-49), с указанием специфики каждого. Интерес для исследователя современности представляет четвертый этап, датируемый концом 80-х – 90-ми гг. XX ст., когда наблюдаются одновременно миграция немцев из бывших советских республик Средней Азии и Казахстана в Сибирь и эмиграционное движение на прежнюю родину, в Германию.

Современное расселение немцев в Западной Сибири представлено «Картой-схемой численности немцев в регионах юго-западной части Западной Сибири по итогам переписи 2002 г.» (с. 56-63).

22 таблицы наглядно демонстрируют численность национального состава населения Тобольской и Томской губерний, Сибирского края по итогам первой Всероссийской переписи населения 1897 г., непосредственно немцев в округах Тобольской и Томской губерний (с. 66-68), в округах Сибирского края (с. 68-74) и Уральской области (с. 74-77) по итогам Всесоюзной переписи 1926 г. Д. Г. Коровушкин выделяет те селения, где немецкое население доминирует. Все таблицы исследователь снабдил комментариями, выводами, указав, для удобства пользования, соответствующие источники и литературу.

Определенный интерес для этнодемографов представляет характеристика расселения депортированных немцев – дисперсное крапление или отдельными семьями (с. 46).

Проанализирована и подана в виде обобщающей таблицы динамика численности немецкого населения (горожане и сельчане) в регионах Западной Сибири в 1959–2002 гг. по месту проживания (село, город) и половой принадлежности (с. 104-118).

В Приложении автор обосновывает необходимость краткой характеристики административно-территориального устройства исследуемого региона проживания немцев для картографического изложения вопросов их расселения и численности (с. 159). Перечисляются округа Тобольской и Томской губерний, где

проживало немецкое население. Изложены основные положения политики Временного правительства касательно административно-территориальных изменений, а также Советской власти – вторая половина 20-х гг. XX в., 1930 г., 1932–1933 гг., 1934 г., 1936 г., территориальные преобразования в годы Великой Отечественной войны (с. 164). Приведены составленные Д. Г. Коровушкиным карты-схемы административного деления региона расселения немцев в конце XIX – начале XXI в. (с. 167-173). Исследователь подытоживает, что «... сложившаяся в 1944 г. региональная административно-территориальная структура Западной и Южной Сибири остается таковой и сейчас» (с. 165).

Д. Г. Коровушкин выполнил значительный объем научно-исследовательской работы, выявил новые материалы по этнической демографии – важнейшему источнику по численности и расселению любой этнической единицы, должное внимание уделил современным этническим процессам у немцев-сибиряков (с. 47-48).

Конечно, можно высказать и некоторые замечания и предложения. В частности, встречаются не вполне удачные термины, например, «переселенческая диаспора» (с. 10). По нашему мнению, в монографии также слишком много места отведено характеристике традиционной одежды немцев (с. 24-27), наблюдается излишняя детализация в ее описании, притом, что она является, по утверждению самого автора, «... наименее стойким элементом материальной культуры у немцев-переселенцев» (с. 24). Отмечается и излишняя перегруженность таблиц статистическими данными, слишком стандартная подача богатейшего этностатистического материала.

В целом же рецензируемая монография заслуживает положительной оценки и, очевидно, заинтересует не только специалистов.

**Владимир Иванович Кадеев:
жизнь, отданная университету**

25 ноября 2012 на 86 году завершил свой жизненный путь выдающийся историк, археолог, ученый-антиковед, профессор Харьковского национального университета Владимир Иванович Кадеев (8.06.1927 – 25.11.2012).

В научном мире Владимир Иванович был известен как разносторонний ученый, один из лучших специалистов по истории античного Херсонеса. В Харьковском университете его имя входило в число «знаковых» преподавателей. Коллеги и ученики знали, что в нем удивительным образом сочетаются сила и строгость ума с тончайшим остроумием, моральная высота и доходящая до щепетильности честность с чрезвычайной скромностью, принципиальность с терпимостью и справедливостью, видимая замкнутость с чуткостью и отзывчивостью.

Биография Владимира Ивановича самым тесным образом переплелась с эпохой, в которой он жил. Голод, разруха, годы Великой Отечественной войны, сложное послевоенное время, неоднозначный XXI век не смогли изменить его стремления к

MEMORIA

научному познанию. В. И. Кадеев родился 8 июня 1927 года в городе Харькове в семье рабочего. В 1935 г. поступил в школу № 1 г. Харькова и все 6 классов закончил с похвальными грамотами. Дальнейшая учеба была прервана войной и немецко-фашистской оккупацией. Продолжить учебу ему удалось лишь в январе 1944 г. в машиностроительном техникуме при заводе имени В. А. Малышева, который он окончил в марте 1948 г. по специальности «Тепловозостроение». После техникума работал в конструкторском бюро завода сначала техником-конструктором, а с 1950 г. – инженером-конструктором. В 1950 году поступил на вечернее отделение автомобильного факультета ХАДИ, но, проучившись там только три месяца, забрал документы.

В 1951 г. в возрасте 24 лет Владимир Иванович поступил на исторический факультет Харьковского университета, где специализировался по кафедре древней истории и археологии. С этого момента вся жизнь Владимира Ивановича стала тесно связанной с родным университетом. В 1953 г. одновременно с учебой на стационаре он стал заведующим Археологическим музеем ХГУ и по совместительству помощником декана исторического факультета А. Г. Слюсарского, составляя расписание занятий. В эти же годы В. И. Кадеев начал принимать участие в работе археологических экспедиций под руководством Б. А. Шрамко, С. А. Плетневой, Д. Я. Телегина и Д. Т. Березовца, которые исследовали памятники раннего железного века, славян и салтовской культуры. С 1955 г., получив «Открытый лист», он смог проводить самостоятельные археологические исследования на поселениях эпохи бронзы и салтовской культуры в бассейне Северского Донца. В 1953 г. стал одним из инициаторов проведения Всесоюзных археологических конференций студентов и принимал участие в подготовке 1-й Всесоюзной научной студенческой конференции археологов, которая проходила в 1954 г. в Москве на историческом факультете МГУ. После окончания в 1956 г. университета, работал в Археологическом музее ХГУ и одновременно, с 1956/1957 учебного года, начал свою педагогическую деятельность на историческом факультете:

вел практические занятия по истории Древней Греции и Рима на стационаре, читал лекции на заочном отделении («Основы археологии», «История первобытного общества»), а потом и лекционный курс на стационаре («История Древней Греции и Рима»). Курс по истории Древней Греции и Рима, который Владимир Иванович долгие годы читал для студентов истфака, стал своего рода катализатором профессиональной подготовки будущих историков. Его лекции, всегда четкие, хорошо структурированные, глубокие по мысли и вдохновенные, воодушевляли аудиторию и получали высокую оценку со стороны студентов и коллег.

С 1959 по 1961 гг. Владимир Иванович был аспирантом кафедр древней истории и археологии Харьковского университета (научный руководитель проф. К. Э. Гриневич). В 1962–1963 гг. – преподаватель кафедры древней истории и археологии. В 1963 г. защитил кандидатскую диссертацию «Ремесла и промыслы Херсонеса Таврического». В этом же году он организовал Херсонесскую археологическую экспедицию, которая проводила исследования Херсонеса Таврического под его руководством по 1984 г. С 1964 по 1977 гг. Владимир Иванович работал на должности доцента кафедры древней истории и археологии, а с 1977 г. – и. о. заведующего этой кафедры. В 1968 г. был утвержден в ученое звание доцента по специальности «древняя история». Для завершения работы над докторской диссертацией в 1973–1974 гг. находился в докторантуре при Институте археологии АН СССР (научный консультант В. Д. Блаватский). Докторскую диссертацию «Херсонес Таврический в I–III веках н.э.» защитил в 1975 г., а в 1979 г. был утвержден в ученое звание профессора.

В Харьковском университете на личность Владимира Ивановича оказал большое влияние профессор и тогдашний ректор Иван Евгеньевич Тарапов. Именно он уговорил В. И. Кадеева стать деканом исторического факультета ХГУ. Обязанности декана Владимир Иванович исполнял с 1978 по 1982 гг., а в 1977 г. выступил с инициативой создания кафедры истории древнего мира и средних веков, которой заведовал в 1978–2007 гг. Следует подчеркнуть, что, несмотря на успехи

в карьере, Владимир Иванович никогда не стремился к руководящим постам. Он считал, что историк должен быть свободен в суждениях, независим от политического влияния, иметь широкий исторический кругозор. Поэтому у него всегда на первом месте стояли профессиональные интересы.

Много внимания В. И. Кадеев уделял подготовке научно-педагогических кадров высшей квалификации. Основанная им научная школа активно продолжает свою плодотворную деятельность на ниве науки и преподавания. Под его руководством были подготовлены и защищены 10 кандидатских и 1 докторская диссертации. В числе его учеников были ныне работающие на кафедре истории древнего мира и средних веков С. Б. Сорочан (с 2007 г. - заведующий кафедрой), И. П. Сергеев, С. В. Дьячков, А. П. Мартемьянов, О. А. Ручинская, С. Д. Литовченко. Владимир Иванович всегда был требователен как к себе, так и к своим ученикам, но оставался добрым в душе человеком. Владимир Иванович весьма чтит факты, прошедшие через критическое рассмотрение. Он неустанно оттачивал и проверял собственные знания, изучая источники, археологические реалии, внимательно прочитывая огромное количество научных исследований. В его научном наследии свыше 200 опубликованных работ, из них 7 монографий.

В 1994 г. Владимир Иванович стал одним из инициаторов создания Харьковского историко-археологического общества и с 1995 по 2001 гг. был его сопредседателем. Долгие годы он входил в редколлегия «Вестника Харьковского университета» (серия «История»), журнала «Археология» НАН Украины, был рецензентом журналов «Советская археология», «Вестник древней истории» АН СССР, «Болгарского ежегодника» и ежегодника «Древности». Был членом специализированного совета исторического факультета по защитах докторских и кандидатских диссертаций.

За научные достижения и педагогическую деятельность ему были присвоены звания «Заслуженный деятель науки и техники Украины» (1993), «Заслуженный профессор Харьковского университета» (1999), он был награжден знаком «Відмінник освіти України» (2002), знаком Министерства

науки и образования «Антон Макаренко» (2005) и знаком «За научные достижения» (2007). На областном уровне отмечался «Почетной грамотой» и «Дипломом» областной государственной администрации, был дипломантом областного конкурса «Высшая школа Харьковщины – лучшие имена» в 2000 г. в номинации «заведующий кафедрой».

С именем профессора В. И. Кадеева связана практически вся послевоенная история Харьковского Университета. Для него родной Университет стал не просто местом работы и вторым домом, а поистине смыслом жизни. Вся его жизнь была отдана познанию, служению науке, стремлению к доброй славе, честному отношению к своим профессиональным обязанностям, преданности делу. Великолепные лекции Владимира Ивановича, научные труды и многочисленные ученики стали важными составляющими того мира «истины и ее напряженного поиска», который существует в нашем университете. Многие научные вехи и события в истории Харьковского университета, значимые для профессионалов исторической науки, являются во многом и его заслугой.

С. И. Посохов, О. А. Ручинская

ПІДСУМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за 2012 р.

Іващенко В. Ю., Миколенко Д. В.

2012 р. засвідчив стабільність роботи історичного факультету. Зважаючи на рекордні минулорічні показники та процес акредитації спеціальності «Історія», який відволікав деяких викладачів від наукової роботи, цьогорічні результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті можна оцінити як надзвичайно продуктивні (зокрема, за кількістю видань та участю в конференціях). Показники 2012 р. майже досягли минулорічних, а кількість організованих факультетом заходів: конференцій, круглих столів, семінарів, презентацій – навіть зросла. Водночас, слід зазначити, що в минулому році ми зафіксували ті позиції, які уявлялися проблематичними, і окреслили можливі шляхи покращення нашої роботи. У цьому звіті спробуємо проаналізувати, наскільки ефективно реалізовувався розроблений нами план.

Загальні підсумки наукової роботи факультету, до певної міри, відбиває рейтинг кафедр. Як і в попередні роки, майже всі кафедри факультету увійшли до десятки кращих серед кафедр гуманітарного профілю (у рейтинговому списку 52 кафедри такого профілю): кафедра історіографії, джерелознавства та археології посіла перше місце; кафедра історії стародавнього світу та середніх віків – друге місце; кафедра історії Росії – четверте місце; кафедра історії України – дев'яте місце; кафедра нової та новітньої історії – одинадцяте місце.

У 2012 р. на історичному факультеті сталися зміни в кадровому складі. В університеті було зменшено кількість ставок науково-педагогічних працівників, і на нашому факультеті також було

скорочено 2,5 ставки. Декілька викладачів пішли на пенсію (доц. Ю. В. Буйнов, доц. В. І. Бутенко, доц. В. Г. Пікалов), натомість на факультеті з'явилися молоді науковці (П. В. Єремєєв, Ю. А. Кисельова, Д. В. Ченчик), що помітно вплинуло на вікову структуру складу кафедр: якщо в 2010–2011 рр. кількість викладачів пенсійного віку становила 27 % (11 осіб), у 2011–2012 рр. 36 % (14 осіб), то на кінець 2013 р. – 22 % (9 осіб). Зміна та спадкоємність поколінь є необхідною умовою розвитку будь-якої інституції, однак, зрозуміло, що це призвело до скорочення, хоча і незначного, відсотку кадрів вищої кваліфікації. При цьому відсоток докторів наук серед викладачів не зменшився, а порівняно з минулим роком навіть зріс – 34,1 % (у 2011 р. – 25 %, у попередні роки – 35 %). Таке зростання пов'язано із тим, що в 2012 р. захистила докторську дисертацію доц. Л. Ю. Посохова, відбулася нострифікація (переатестація) наукового ступеня доктора наук проф. М. Г. Станчева. Натомість відсоток кандидатів наук дещо скоротився – до 63 % (у 2011 р. – 71,7 %); відсоток викладачів без ступенів становить 4,5 % (у 2011 р. – 2,5 %). Виходячи з цього, одним із важливих завдань є подальше укріплення кадрового потенціалу. Зокрема, серед пріоритетних завдань на майбутнє можна відзначити захист докторських (доц. М. В. Любічев) та кандидатських дисертацій (Ю. А. Кисельова, П. В. Єремєєв) викладачами факультету. У 2012 р. вчене звання доцента отримали А. М. Домановський, В. Ю. Іващенко, подав відповідні документи Д. В. Миколенко, таке ж завдання наразі стоїть перед Д. В. Журавльовим та К. Ю. Бардолою.

Про результати роботи свідчить не лише рейтинг кафедр, але й індивідуальний рейтинг науково-педагогічних працівників. Другий рік поспіль його лідером є проф. С. І. Посохов, який за підсумками роботи в 2011 р. здобув Премію імені В. Н. Каразіна I ступеня, друге місце посів доц. А. М. Домановський. У цілому в більшості викладачів показники вищі, аніж у минулому році, але п'ятеро наших колег мають рейтинг нижчий за 10 балів. Зазначений рейтинг розрахований передусім на природничі та технічні спеціальності, однак, незважаючи на певні вади, дозволяє скласти уявлення про «розстановку сил» на факультеті.

У 2012 р. закінчився процес перереєстрації, нових або уточнених, планових наукових тем на кафедрах (усього – 10 тем). Відзначимо, що осучаснення науково-дослідних тем є не лише бюрократичним завданням, а й засобом стратегічного планування.

Окремо зупинимося на основних показниках наукової продукції історичного факультету. У 2012 р. вийшли чергові випуски факультетських фахових видань: «Вісник ХНУ. Серія «Історія» (вип. 45), «Харківський історіографічний збірник» (вип. 11), «Дриновський збірник» (т. 5), «Древности – 2012» (вип. 11), «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (вип. 15). Кожне видання має своє «обличчя» і надає уявлення про науковий потенціал та певні пріоритети науковців факультету. Однак у 2012 р. був прийнятий новий «Порядок формування Переліку наукових фахових видань України», який помітно ускладнює процес перереєстрації і підвищує вимоги до наукових фахових видань, зокрема, вимагаючи наявності статей англійською мовою на веб-сторінці видання. Зрозуміло, що таке нововведення вимагає перегляду нашої видавничої політики.

Окрім фахових видань, у 2012 р. був опублікований черговий (10-й) номер «Методичного вісника історичного факультету» та кілька збірок наукових праць: традиційні тези доповідей студентів та аспірантів «Каразінські читання (історичні науки)» (Х., 2012), а також ціла серія видань, присвячених нашим вчителям: «Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко» (Х., 2011), «Борис Кирилович Мигаль: спогади, документи, матеріали» (Х., 2012), «Борис Петрович Зайцев: спогади і бібліографія» (Х., 2012), «Аркадий Исаакович Эпштейн. След на Земле: воспоминания» (Х., 2012), буклет до 85-річчя проф. В. І. Кадєєва. Такі праці дозволяють підтримувати зв'язок поколінь, спадкоємність наукової роботи та є вагомим внеском у дослідження історії університету.

Відзначимо, що на факультеті щороку публікуються роботи джерелознавчого характеру та археографічні праці, і цей рік не став виключенням: були видані «Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического» (Х., 2012) за участі проф. С. Б. Сорочана, які до того ж поклали початок новому періодичному виданню із візантиністики («Нартекс. Byzantina

Ukrainensis»), та збірник документів «Город и война. Харьков в годы Великой Отечественной войны» (СПб., 2012), підготовлена за участі проф. С. І. Посохова та проф. С. М. Куделка спільно з науковцями із РДГУ. Укладачем кількох збірок наукових праць, які презентують інтелектуальний спадок мислителів минулого та вийшли друком у Москві, виступив проф. О. Д. Каплін.

Щодо монографічних видань, то в 2012 р. були опубліковані праця доц. О. П. Мартем'янова «Общинні відносини в селах Нижньої Мезії та Фракії в перших століттях нашої ери» (Х., 2012), робота «Свято-Пантелеймоновский храм г. Харькова: история и современность» (Х., 2012) за участі проф. О. Д. Капліна та проф. І. П. Сергєєва, науково-популярне видання С. В. Патрошкова «Боевые награды СССР и Германии Второй мировой войны. Ордена, медали и наградные знаки» (Х.; Белгород, 2012). Завідувач реставраційного відділу МАЕСУ Т. М. Крупа стала автором одного із розділів оксфордського видання «Textiles&Textile Production in Europe: From Prehistory to AD 400» (Оксфорд, 2012), а доц. Л. Ю. Посохова – одного із розділів видання Інституту історії України НАНУ «Повсякдення ранньомодерної України» (К., 2012).

На противагу науковим виданням, кількість навчально-методичних праць в 2012 р. є незначною: 3 посібники з історії України, два із них – для вищих навчальних закладів здобувачки О. В. Семененко, один (для школярів) – співробітниці МАЕСУ І. М. Скирди. На кафедрах було підготовлено 7 методичних вказівок.

Кількість статей та тез, порівняно із минулим роком, також дещо зменшилася: 164 статті проти 246 в 2011 р., 65 тез проти 107 в 2011 р., причому у закордонних виданнях було надруковано лише 30 статей та 20 тез. Незначною залишається кількість статей, опублікованих у престижних закордонних виданнях гуманітарного профілю: «Мир историка» (проф. С. І. Посохов, доц. В. Ю. Іващенко), «Archaeologia Circumpontica» (доц. М. В. Любічев), «Bulgarian Historical Review» (доц. Д. В. Миколенко), «The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity Aspects of archaeology and ancient history BAR International», «Notae Numismatae» (доц. К. В. Мизгін), «Scripta

antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры» (проф. С. Б. Сорочан). На наступний рік запланована публікація ряду статей у зарубіжних виданнях, однак далеко не завжди ці видання можна віднайти навіть у російській інформаційно-аналітичній системі – Російський індекс наукового цитування (РІНЦ).

У цілому в 2012 р. співробітники та аспіранти факультету опублікували науково-методичної продукції загальним обсягом 382,6 друк. арк. Розподіл обсягу друкованої продукції по кафедрах виглядає наступним чином: 141,2 – кафедра історіографії, джерелознавства та археології, де більшість праць належить проф. С. І. Посохову та проф. О. Д. Капліну; 76,35 друк. арк. – кафедра стародавнього світу та середніх віків (серед лідерів – проф. С. Б. Сорочан, доц. О. П. Мартем'янов та доц. А. М. Домановський); 54 друк. арк. – кафедра нової та новітньої історії, де найбільш продуктивними авторами виявилися проф. М. Г. Станчев та доц. Д. В. Миколенко; 52,6 друк. арк. – МАЕСУ (відзначимо внесок Т. М. Крупи); 42,45 друк. арк. – кафедра Росії, де лідером за кількістю друкованих праць є проф. С. В. Потрошков, 16 друк. арк. – кафедра історії України (серед лідерів – доц. Л. Ю. Посохова та доц. В. О. Куліков).

Якщо говорити про відгуки на факультетську наукову продукцію, то найбільшу кількість рецензій отримали роботи з візантиністики проф. С. Б. Сорочана та доц. А. М. Домановського, також вийшли рецензії на посібник «Университетская идея в Российской империи XVIII – начала XX веков» (М., 2011), підготовлений за участі проф. С. І. Посохова, та на монографію доц. Л. Ю. Посохової «На перехресті культур, традицій, епох: православні колегиуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.» (Х., 2011). З метою популяризації факультетської наукової продукції було організовано роботу із розміщення у репозитарії університету фахових видань факультету, у подальшому планується розмістити електронні версії збірок праць та окремих монографій.

Співробітники факультету виступали титульними рецензентами, опонентами при захистах кандидатських і докторських дисертацій, брали активну участь у редагуванні

різних видань. Що стосується редагування, то здебільшого мова йде про українські видання. Членами редколегій зарубіжних видань є лише четверо викладачів факультету: проф. О. Д. Каплін бере участь в редагуванні білоруського видання «Гостинець», доц. В. О. Куліков – міжнародного збірника «Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер», доц. Л. Ю. Посохова – міжнародного наукового щорічника «Wschodni Rocznik Humanistyczny» (Люблін, Польща), проф. М. Г. Станчев – органу Болгарської генеалогічної асоціації «Родознание» та органу історичної секції Союзу вчених Болгарії «Исторически архив».

Відзначимо роботу факультету з організації конференцій. У 2012 р. на факультеті було проведено 13 конференцій, круглих столів та семінарів: Науково-практичний семінар «Колекції та колекціонери» (III Луньовські читання) (січень 2012 р.); Міжнародну наукову конференцію XII «Кирило-Мефодіївські читання» до 200-річчя від Дня народження академіка І. І. Срезневського (травень 2012 р.) спільно з філологічним факультетом, Центром болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова ХНУ імені В. Н. Каразіна, Інститутом історії України НАН України, в якій взяли участь науковці з 60 наукових організацій, університетів та освітніх установ України, Росії, Білорусії, Болгарії, Польщі, Сербії та США; Дні науки Македонії в Україні (вересень 2012 р.) спільно з Національною академією наук України, Македонською академією наук і мистецтв; IV Міжнародну конференцію «Російська імперія в історичній ретроспективі. Влада та суспільство», присвячену 200-річчю Вітчизняної війни 1812 р. (вересень 2012 р.) спільно з Харківською обласною державною адміністрацією, Національним дослідницьким університетом «Белгородський державний університет», Чернігівським національним педагогічним університетом імені Т. Г. Шевченка; Міжнародну наукову конференцію XII Астаховські читання «Етичне» в процесі наукової та викладацької діяльності істориків XIX–XXI ст.» до 90-річчя від дня народження В. І. Астахова (жовтень 2012 р.) за участі провідних історіографів України та Росії; VIII Міжнародну

наукову конференцію «Проблеми історії і археології» (листопад 2012 р.) та ін.

У 2012 р. перед викладачами та студентами факультету із презентацією своїх видань виступили відомі українські науковці: директор Інституту археології НАН України, Почесний доктор ХНУ В. Н. Каразіна академік П. П. Толочко, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ В. М. Ричка, професор Києво-Могилянської академії Н. М. Яковенко.

Крім того, на факультеті було організовано два методичних семінари, присвячених проблемам ступеневої освіти, та три методологічні семінари, в ході яких обговорювалися проблеми мікроісторії, нові книги співробітників Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України В. Брехуненка та Я. Федорука та проблеми локальної і регіональної історії за участі професора РДГУ С. І. Маловічка. Також для широкого загалу презентувався ряд факультетських видань: книги, присвячені проф. Б. К. Мигалю, доц. Б. П. Зайцеву, проф. А. І. Епштейну. До Дня архівіста 24 грудня було підготовлено виставку ««Aminusadmajog»: конспекти розповідають» та організовано презентацію книги «Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны» (СПб., 2012) за участі науковців із РДГУ доц. О. В. Гущина та доц. О. С. Левченкова. Вже традиційними стали наукові конференції для школярів: кафедра стародавнього світу та середніх віків провела XII Учнівську наукову конференцію «Різдвяні читання», кафедра історії Росії – XIII молодіжну історико-краєзнавчу конференцію «Военне минуле рідного краю». До того ж кафедра стародавнього світу та середніх віків розпочала публічні читання з візантиністики, які проходять щомісячно у конференц-залі Свято-Пантелеймонівського храму м. Харкова.

Співробітники та аспіранти факультету взяли участь у роботі 145 конференцій, більшість з яких мала міжнародний статус. Географічно, окрім України, це – Білорусь, Вірменія, Казахстан, Латвія, Молдова, Польща, Російська Федерація, ФРН. Найбільшу активність демонстрували співробітники кафедри історіографії, джерелознавства та археології (51 конференція), зокрема, тут можна відзначити проф. С. М. Куделка, який взяв участь у роботі

13 конференцій, та проф. С. І. Посохова (10 конференцій); на другому місці – кафедра історії стародавнього світу і середніх віків (31 конференція), де за індивідуальними показниками лідером є доц. А. М. Домановський (10 конференцій); на третьому – кафедра історії України (20 конференцій), де найбільшу активність виявила доц. Л. Ю. Посохова (7 конференцій), яка, серед іншого, взяла участь у Міжнародному науковому конгресі Баварської Академії наук «Баварія та Росія до Петра Великого», та в Міжнародному симпозіумі в Торуні «Історія бюрократії XVIII–XIX ст.». Доцент кафедри історії Росії К. В. Мизгін брав участь у докторському семінарі проф. О. Бурше в Інституті археології Варшавського університету та в семінарі з доісторичної археології проф. Я. Бодзека в Інституті археології Ягелонського університету (Краків).

Зусиллями співробітників факультету в 2012 р. було організовано 16 виставок: фотовиставки на факультеті; археологічні виставки; вісім виставок у Музеї історії університету, які проводилися спільно з ЦНБ, Літературним музеєм, ПуАТ «Харківська бісквітна фабрика» та ін.

Значний внесок у високі результати наукової продукції факультету, як завжди, зробили наші наукові центри. Центр болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова спільно з Болгарською АН видав 5 том «Дриновського збірника», організував уже згадані масштабні «Кирило-Мефодіївських читання» та Дні Македонії в Україні. Лабораторія Германо-Слов'янської археологічної експедиції проводила розкопки поселення та могильника Війтенки (Валківський район, Харківська область), організувала традиційний науковий польовий семінар «Виробництво кераміки у Східній Європі: пізноримський час – раннє середньовіччя – новий час» (17-19 вересня) та виставку «Жіночий костюм доби Великого переселення народів» із знахідок Германо-Слов'янської археологічної експедиції в Палаці культури Газопромислового управління «Шебелинкагазвидобування» (смт. Червоний Донець Балаклійського району), у приміщенні лабораторії було зроблено ремонт. Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька доклав зусиль у справі організації краєзнавчої конференції молодих

учених, співпрацює із обласною та міською адміністраціями (зокрема, у 2012 р. його співробітники працювали над розробкою туристичних маршрутів та організували цикл лекцій і практичних занять для екскурсів до Євро – 2012), а також із Всеукраїнською Спілкою краєзнавців. Археологічний центр спільно із Харківським історико-археологічним товариством та Асоціацією випускників, викладачів та друзів Харківського університету виступає одним із організаторів традиційної археологічної наукової конференції «Проблеми історії та археології України» та виставки-презентації за результатами польового сезону, видає збірник праць «Древности». Центр турецьких досліджень, створений у 2010 р., на жаль, не подолав етапу організаційного становлення, але, тим не менш, розпочав розробку спільних україно-турецьких дослідницьких проектів. Одним із можливих напрямків активізації діяльності наукових центрів є співпраця із загальноуніверситетськими міжнародними академічними центрами.

У 2012 р. на засіданнях спеціалізованої вченої ради (голова – проф. В. В. Калініченко, учений секретар – доц. Д. В. Журавльов, з вересня 2012 р. доц. В. С. Майстренко) відбувся захист 4 докторських дисертацій та 20 кандидатських дисертацій за спеціальностями «Історія України» та «Всесвітня історія».

Усі випускники аспірантури 2012 року успішно завершили навчання, однак у зв'язку із новими вимогами до опублікування результатів дисертацій (не менше п'яти публікацій у фахових виданнях, з них не менше однієї статті у виданнях іноземних держав), їхній захист може бути відкладений. Відбувся захист кількох аспірантів попередніх років випуску та здобувачів: кандидатську дисертацію захистили С. М. Дейнеко, О. Б. Акімов, С. Г. Кочарян, А. О. Пастушенко, О. С. Ковріжних, А. Л. Янко, С. М. Жуков, А. О. Басова, Ю. Ю. Радченко.

Як і в минулі роки, були проведені масштабні археологічні розкопки. Факультетські археологічні експедиції працювали у Харківській та Полтавській областях та Криму. Виставка знахідок 2012 р., організована під час проведення конференції «Проблеми історії та археології України», засвідчила, що польовий сезон

був вдалим. Однак найбільш актуальним залишається питання створення експозиційної зали МАЕСУ, де зараз тривають ремонтні роботи. До речі, у 2012 р. відбулася зміна керівництва Музею, який тепер очолює доц. І. Б. Шрамко.

Успіхи науковців факультету були відзначені нагородами та преміями: доц. С. В. Дьячков був нагороджений «Медаллю імені В. Н. Каразіна» ХНУ імені В. Н. Каразіна, проф. М. Г. Станчев – почесним знаком Асоціації болгар України, доц. С. Ю. Страшнюк за участь у підготовці та науковому редагуванні біобібліографічного покажчика «Ізмаїл Іванович Срезневський (до 200-річчя від дня народження)» (Х., 2012.) – університетською премією імені К. І. Рубинського, проф. С. М. Куделко – Грамотою Харківської єпархії за сприяння у розвитку духовності на Слобожанщині.

Якщо говорити про перспективні напрямки нашої роботи, то особливої уваги вимагають такі позиції: розвиток партнерських відносин із закордонними та українськими науковими і освітніми установами, міжфакультетське співробітництво та інноваційна діяльність факультету.

У 2012 році було підписано ряд нових договорів про співробітництво та робочих програм співпраці із закордонними партнерами, зокрема, Університетом Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Республіка Польща), Північно-Кавказьким федеральним університетом (м. Ставрополь, Російська Федерація), Чуваським державним університетом імені І. М. Ульянова (м. Чебоксари), історичним факультетом Московського державного обласного гуманітарного інституту (м. Орехово-Зуєво, Російська Федерація). Слід відзначити, що разом із Північно-Кавказьким федеральним університетом започатковано спільний науковий проект (науковий керівник – проф. С. І. Посохов), у межах якого вже було проведено спільну відеоконференцію «Міграційні процеси на пострадянському просторі» (грудень 2012 р.).

Цілком очевидно, що нашими стратегічними партнерами є російські наукові та освітні установи, у співпраці з якими зацікавлені всі кафедри факультету. Вочевидь, корисною уявляється ініціатива декана факультету проф. С. І. Посохова створити міжкафедральну комісію з координації міжнародного співробітництва із університетами та науковими центрами

Російської Федерації. Також необхідним виглядає детальний аналіз розвитку партнерських відносин факультету із вузами та академічними установами інших країн – Білорусі, Болгарії, Латвії, Македонії, Німеччини, Польщі, Сербії та ін.

Одночасно триває пошук партнерів в Україні та на місцевому рівні: так, у 2012 р. було підписано договори про співробітництво зі Слобідською археологічною службою та Національним меморіальним комплексом «Висота маршала І. С. Конєва».

Вже кілька років поспіль ми фіксуємо недостатню інтенсивність міжфакультетського співробітництва. У плані інноваційної діяльності історичного факультету на 2012–2015 рр. міститься лише один міжфакультетський проект – «Просторова динамічна база даних промислових підприємств українських губерній Російської імперії на початку ХХ ст.», запланований доц. В. О. Куліковим разом із науковцями екологічного факультету.

Як і в попередні роки, важливим завданням є пошук внутрішніх і міжнародних грантів. У 2012 р. за обсягами фінансування ми випереджаємо лише деякі факультети за рахунок фінансування з коштів державного бюджету Міністерства освіти України теми «Університетська наука й освіта в Україні в ХІХ–ХХ ст. (на матеріалах Харківського університету)». Вже другий рік поспіль факультет не подає проекти до Фонду фундаментальних НДР та Фонду модернізації. Серед інших надходжень фінансів можна відзначити грант Фонду імені барона Ротшильда (м. Лондон, Великобританія) на розробку проекту «Євреї Сходу України від Хазарського каганату до наших днів», у межах реалізації якого було проведено тематичну конференцію, видано її матеріали, створено виставку «Старожитності Хазарського каганату» та видано відповідний буклет (проф. С. М. Куделко, доц. В. В. Скирда, доц. І. Б. Шрамко). Російською стороною частково була профінансована ІV Міжнародна студентська осіння школа «Історико-культурна спадщина Єврорегіону «Слобожанщина» («Пам'ятки військово-історичного минулого Слобожанщини»), яка цього року проходила на базі Белгородського університету. За рахунок фонду «Русский мир» (м. Москва, Російська Федерація) було видано книгу «Город и война. Харьков в годы Великой Отечественной войны» (СПб., 2012); триває підготовка

«Энциклопедии Харьковщины», замовником якої виступають Харківська обласна держадміністрація та Харківська обласна рада; був отриманий грант Харківського міськвиконкому на видання літератури краєзнавчого характеру (проф. С. М. Куделко).

Доволі скромними є також успіхи в пошуку індивідуальних грантів: серед викладачів у 2012 р. грантовою підтримкою скористався лише доц. В. О. Куліков, який зараз є стипендіатом Нового Європейського коледжу в Бухаресті; серед аспірантів – К. Ю. Артамонова, яка стажувалася на Кіпрі, та І. А. Скубій, який отримав стипендію на стажування в польських навчальних закладах. Якщо стипендіальні програми – це справа кожного конкретного науковця, то коли ми говоримо про міжнародну допомогу, яка б дозволила реалізувати серйозний науковий проект або модернізувати навчальний процес, то тут постає завдання пошуку партнерів, як в університеті, так і за його межами.

Науково-дослідна робота студентів історичного факультету протягом 2012 року розвивалася переважно в межах Студентського наукового товариства. Однією з основних форм організації так званої «молодої науки» на факультеті є проведення конференцій, круглих столів та семінарів. Минулого року було проведено дві міжнародні конференції: «65-ті Каразінські читання (історичні науки)»; ХХХ Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених; чотири круглі столи «Візантійська цивілізація: між сходом і Заходом» (модератор – доц. А. М. Домановський), «Балкани у ХVІІІ – на початку ХХ ст.: між традиціоналізмом і модернізацією» (модератор – доц. С. Ю. Страшнюк), «Соціальна модернізація українських земель наприкінці ХVІІІ – першій половині ХХ ст. (до 1939 р.)» (модератори – А. В. Харченко та П. В. Єремєєв), «Синкретизм культур в античну і середньовічну епохи» (організатор і модератор – доц. О. А. Ручинська). Результатом спільних зусиль історичних факультетів Харківського національного і Белгородського державного університетів стала четверта міжнародна студентська школа «Історико-культурна спадщина Єврорегіону «Слобожанщина», яка цього разу відбулася у місті Белгород.

За підсумками минулого року було опубліковано два збірники студентських наукових робіт – матеріали міжнародної конференції

«Каразінські читання», а також п'ятнадцятий номер фахового щорічника молодих учених «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії».

У 2012 році студенти історичного факультету опублікували свої роботи у престижних закордонних виданнях. Так, до збірника «Суспільство і держава у Китаї», що видається Інститутом сходознавства Російської академії наук, були включені статті студентів V курсу О. Лазарець і Є. Матяша. О. Вовк (V курс) на основі своєї магістерської роботи опублікувала монографію «Духовно-релігійні пошуки І. Ю. Рєпіна у дзеркалі сучасної біографістики» (Х., 2012). За підсумками міжнародної школи «Історико-культурна спадщина євро регіону Слобожанщина» було опубліковано туристичних маршрут «По місцям героїчним і трагічним», автором якого є студент V курсу Д. Шаповал. Загалом можна констатувати збільшення останнім часом кількості студентських публікацій. З одного боку, це наслідок запровадження додаткових умов для вступу до магістратури – наявність апробації результатів наукової роботи, з іншого, це також результат покращення якості студентських досліджень, адже вони проходять жорсткий відбір редакційної колегії.

Студенти історичного факультету брали участь у Міжнародній науковій конференції «Ломоносовські читання» (МДУ імені М. В. Ломоносова, 2012 р.). За підсумками конференції студенти IV курсу П. Уллах і С. Білоус були нагороджені дипломами першого ступеня за кращі доповіді на секціях відповідно «Сходознавство і африканістика» і «Міжнародні відносини», а студент II курсу К. Каштанов дипломом III ступеня на секції «Сходознавство й африканістика».

Однією з форм наукової роботи студентів у 2012 році стала організація виставок. До «65-х Каразінських читань» СНТ спільно з Обласною організацією ветеранів локальних війн воїнів інтернаціоналістів-кубинців підготували виставку, присвячену п'ятдесятиріччю Карибської кризи. Студенти-архівісти, й особливо О. Красько і Є. Рачков (V курс), взяли активну участь в організації виставки ««А minus ad majorem»: конспекти розповідають», яка відбулась у рамках святкування на історичному факультеті Дня архівіста (24 грудня 2012 р.).

Молоді науковці історичного факультету минулого року брали активну участь у різноманітних конкурсах. Зокрема, студентка IV курсу О. Красько здобула перше місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з історії; студентка V курсу О. Вовк посіла перше місце на цьому ж конкурсі за напрямом мистецтвознавство; студентка V курсу К. Єремєєва стала переможницею конкурсу молодих вчених, що проводився у рамках XIII конференції Міжнародної асоціації «Історія та комп'ютер» у Московському державному університеті імені М. В. Ломоносова. Також студенти історичного факультету здобули призові місця на II етапі Всеукраїнської студентської олімпіади з історії України: С. Труш (V курс) – друге місце, а К. Каштанов (II курс) – третє.

Поряд зі здобутками студентської науки на історичному факультеті необхідно звернути увагу і на деякі негативні тенденції в її розвитку. Число здобувачів грантів й учасників міжнародних навчальних програм залишається незначним. Цього року лише чотири представники факультету направили свої праці на відбірний тур Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт. Варіантом вирішення вказаних проблем може бути систематичне заохочення науковими керівниками своїх студентів до участі в конкурсах і здобутті грантів.

Таким чином, 2012 рік був для факультету вельми успішним за цілим рядом позицій: видавнича діяльність; організація конференцій, круглих столів, семінарів, презентацій, археологічних експедицій; організація діяльності Студентського наукового товариства. Водночас чимало питань: публікація фахових видань, інноваційна та грантова діяльність, міжнародне та міжкафедральне співробітництво, – вимагають детального аналізу та розробки перспективного плану розвитку.

Хроніка подій на історичному факультеті в 2012 р.

- **5 січня** Центр болгаристики і балканських досліджень імені М. Дринова провів науковий семінар «Історія Сербії XIX–XX ст.».
- **13-14 січня** кафедра історії стародавнього світу та середніх віків разом із Школою мистецтв, науковим товариством учнів «Нартекс» провела XII Учнівську наукову конференцію «Різдвяні читання», в якій взяли участь учні м. Харкова та м. Севастополя.
- **20 січня** в Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна відбувся науково-практичний семінар «Колекції та колекціонери» (III Луньовські читання), в якому взяли участь художники, музейні та бібліотечні працівники, науковці історичного факультету. У межах семінару було організовано виставку «Листування відомих митців з А. Ф. Луньовим та його вихованцями». За ініціативи художниці Н. С. Вербук для учасників семінару заснована «Премія ім. А. Ф. Луньова».
- **25 січня** на історичному факультеті відбувся III (обласний) етап учнівської олімпіади з історії. Участь в інтелектуальних змаганнях взяли понад 320 учнів із шкіл Харкова і області.
- **27 січня** відбулося урочисте засідання Асамблеї Вчених рад, присвячене 207-й річниці з дня відкриття ХНУ імені В. Н. Каразіна, в межах якого було відзначено найвищі колективні та індивідуальні здобутки. За результатами діяльності в 2011–2012 навч. році в рейтингу кафедр економічного та соціально-гуманітарного профілю кафедра стародавнього світу та середніх віків посіла перше місце, кафедра історіографії, джерелознавства та археології – друге. Роботу декана історичного факультету, проф. С. І. Посохов було відзначено Премією імені В. Н. Каразіна I ступеня за високі досягнення в роботі в 2011 році.
- **27 січня** в Музеї історії університету спільно з ДАХО було організовано виставку «Історія Харківського університету XIX – початку XX століття в документах його професорів».

- **27 січня** здобувач кафедри історії Росії С. М. Дейнеко захистив кандидатську дисертацію «Внутрішні складські митниці на півдні Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX століття».
- **7 лютого** у Президії Російської АН в Москві Святіший Патріарх Московський та всієї Русі Кирил, президент РАН Ю. С. Осипов та мер Москви С. С. Собянін вручили завідуючому кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків проф. С. Б. Сорочану медаль та диплом лауреата премії Митрополита Московського та Коломенського Макарія (Булгакова).
- **10 лютого** здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. Б. Акімов захистив кандидатську дисертацію «Суспільство римської провінції Дакії у II–III ст. н. е.: структура та соціальні відносини».
- **13-15 лютого** у Валківському районному центрі туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді (сmt. Ков'яги Валківського району) співробітниками Герmano-Слов'янської археологічної експедиції проведено семінар для школярів із дослідження та охорони археологічних пам'яток.
- **17 лютого** аспірант кафедри історії України С. Г. Кочарян захистив кандидатську дисертацію «Вірменська громада Харкова (1863–2010 рр.)».
- **21 лютого** в Музеї історії університету розпочала роботу виставка «Жінки, діти, квіти: світ краси на етикетці від солодошів XIX–XX ст.», організована спільно з ПуАТ «Харківська бісквітна фабрика», на якій була представлена унікальна колекція етикеток солодошів.
- **29 лютого** відбувся методологічний семінар «На схід від Неккергаузена: мікроісторія і багато речей, які ми про неї не знаємо» (доповідач – доц. Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету В. Л. Маслійчук, диспутант – Д. В. Журавльов). В. Л. Маслійчук виступив також із презентацією історичного сайту <http://www.historians.in.ua/>

- **2 березня** кафедра історії стародавнього світу та середніх віків спільно з філософським факультетом провела круглий стіл молодих вчених «Синкретизм культур в античну та середньовічну епохи».
- **2-3 березня** студентка V курсу О. І. Вовк посіла I місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт у галузі «Мистецтвознавство» (науковий керівник – проф. Куделко С. М.).
- **6 березня** в Палаці культури Газопромислового управління «Шебелинкагазвидобування» (смт. Червоний Донець Балаклійського району) відбулась виставка «Жіночий костюм доби Великого переселення народів» із знахідок Германо-Слов'янської археологічної експедиції.
- **17 березня** викладачі та студенти історичного факультету взяли участь у VI міському турнірі юних істориків для учнів 9-11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів, що відбувся на базі Харківської ЗОШ I–III ступенів № 94.
- **23 березня** на історичному факультеті відбувся методичний семінар «A schola ad universitatem: наступність середньої та вищої освіти».
- **23-24 березня** відбулась Всеукраїнська студентська олімпіада з історії України, де студентка V курсу С. М. Труш здобула II місце (науковий керівник – проф. Наумов С. О.), а студент II курсу К. А. Каштанов – III місце (науковий керівник – доц. Страшнюк С. Ю.).
- **27 березня** була підписана угода про співпрацю та організацію взаємовідносин між історичним факультетом ХНУ імені В. Н. Каразіна та ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба».
- **27 березня** студентка IV курсу О. І. Красько здобула I місце на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт у галузі «Історія» (науковий керівник – доц. Іващенко В. Ю.).
- **29 березня** перед студентами, аспірантами і викладачами історичного факультету виступив директор Інституту археології НАН України, Почесний доктор ХНУ В. Н. Каразіна академік П. П. Толочко. Він також оглянув

- тимчасову виставку в Музеї історії університету «Результати археологічного польового сезону 2011 р.» та ознайомився із перспективами відкриття нової експозиційної зали Музею археології.
- **4 квітня** аспірантка кафедри нової та новітньої історії А. О. Сайпанова захистила в Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара кандидатську дисертацію «Науково-педагогічна діяльність С. І. Сідельнікова».
  - **5 квітня** підписана Робоча програма співробітництва на 2012 р. між історичними факультетами ХНУ імені В. Н. Каразіна та Національним дослідницьким університетом «Белгородський державний університет».
  - **6 квітня** аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків А. О. Пастушенко захистив кандидатську дисертацію «Англійське каперство другої половини XVI століття: структури повсякдення».
  - **6 квітня** аспірантка кафедри історії України Я. В. Балабай захистила кандидатську дисертацію «Селянська оренда землі в УСРР у період НЕПу».
  - **13 квітня** здобувач кафедри історії Росії О. В. Чернуха захистив кандидатську дисертацію «Формування та діяльність органів внутрішніх справ Харківщини в роки непу (1921–1929)».
  - **13 квітня** доповідь студента 4-го курсу П. Л. Уллах була визнана кращою на секції «Сходознавство і африканістика» Міжнародної наукової конференції «Ломоносівські читання – 2012» (Московський державний університет імені М. В. Ломоносова).
  - **13 квітня** доповідь студента 5-го курсу С. Р. Білоуса була визнана кращою на секції «Міжнародні відносини» Міжнародної наукової конференції «Ломоносівські читання – 2012» (Московський державний університет імені М. В. Ломоносова).
  - **19 квітня** відбулась публічна лекція українського науковця-історика, публіциста, дослідника історії визвольного руху В. В'ятровича «Про що мовчать архіви КДБ».

- **20 квітня 2012 р.** відбулася 65-та Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)», співorganizаторами якої виступили історичний факультет ХНУ імені В. Н. Каразіна, Харківська національна академія міського господарства, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди та Національний дослідницький університет «Белгородський державний університет». У роботі конференції взяли участь понад 220 молодих науковців з вищих навчальних закладів України та Росії. У межах конференції було здійснено презентацію виставки до 50-річчя Карибської кризи.
- **21 квітня** в рамках святкування Дня випускника Харківського університету на історичному факультеті працювала фотовиставка до Дня випускника «Істфак – посміхнись!».
- **21 квітня** в Музеї історії університету відкрилась виставка до Дня випускника «Чтоб успешно развиваться, нужно спортом заниматься!», на якій були представлені експонати, що відображали розвиток спортивного життя університету в 1930–1990-ті рр.
- **25 квітня** на факультеті відбулася презентація книги головного наукового співробітника Інституту історії України НАНУ В. М. Рички «Володимир Святий в історичній пам'яті».
- **8 травня** в Музеї історії університету розпочала роботу виставка до Дня Перемоги «Мы помним о Вашем подвиге!» із нових надходжень Музею історії.
- **9 травня** проф. С. М. Куделка нагороджено Грамотою Харківської єпархії за сприяння у розвитку духовності на Слобожанщині.
- **10 травня** проф. С. М. Куделка включено до складу комісії із присвоєння звання «Почесний громадянин» при Харківському міськвиконкомі.
- **15 травня** в Музеї історії університету відбулася презентація книги «Борис Кирилович Мигаль: спогади, документи, матеріали» (Х., 2012).
- **18 травня** доцент кафедри історії України Л. Ю. Посохова захистила докторську дисертацію «Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.».

- **24-25 травня** відбулася Міжнародна наукова конференція XII Кирило-Методіївські читання до 200-річчя від дня народження академіка І. І. Срезневського. Співorganizаторами заходу виступили філологічний факультет і Центр болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова ХНУ імені В. Н. Каразіна, Інститут історії України НАН України. У конференції взяли участь науковці з 60 провідних наукових організацій, університетів та освітніх установ України, Росії, Білорусії, Болгарії, Польщі, Сербії та США.
- **25 травня** відбулось святкування Дня історичного факультету.
- **25 травня** проф. С. М. Куделка обрано головою клубу «Красзнавец» Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка.
- **28 травня** в Музеї історії університету відбулося урочисте засідання, присвячене 90-річчю проф. В. І. Астахова. Виступи зосередились навколо теми «В. І. Астахов та його час».
- **28 травня** на базі історичного факультету та Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька ХНУ імені В. Н. Каразіна був проведений Пленум Національної спілки краєзнавців України, присвячений 85-річчю журналу «Красзнавец».
- **30 травня** здобувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології О. С. Ковріжних захистив у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара кандидатську дисертацію «Нумізматична наука в Харківському університеті (XIX – початок XX ст.)».
- **5-24 червня** вперше було проведено красназничу практику для студентів III курсу історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- **6-27 червня** відбувалися розкопки скіфського поселення на Більському городищі (с. Більськ Котелівського району Полтавської області) під керівництвом доц. І. Б. Шрамко.
- **6-27 червня** відбувалися розкопки пам'яток салтівської культури (с. Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області) під керівництвом доц. В. В. Скирди.

- **6-27 червня** відбувалися розкопки поселення скіфського часу (с. Новоселівка Нововодолазького району Харківської області) під керівництвом доц. Ю. В. Буйнова.
- **7 червня** відбувся методичний семінар для викладачів та аспірантів факультету «Курсова робота на першому курсі: реферат чи дослідження?».
- **9 червня – 1 липня** відбувалися розкопки археологічної експедиції «Чембало» в Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» (м. Севастополь, АР Крим) (м. Балаклава, АР Крим) під керівництвом доц. С. В. Д'ячкова.
- **13-23 червня** група студентів історичного факультету взяла участь у I Міжнародній літній школі для молодих науковців «Російська імперія XIX – початку XX ст.: влада і суспільство», яка відбулася в Чернігові.
- **6 липня – 17 липня** відбувалися розкопки археологічної експедиції «Цитадель» у Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» (м. Севастополь, АР Крим) під керівництвом доц. А. М. Домановського.
- **17 липня – 6 серпня, 3-16 вересня** відбувалися розкопки Германно-Слов'янської археологічної експедиції біля с. Війтенки Валківського району під керівництвом доц. М. В. Любичева.
- **6-20 серпня** студенти історичного факультету під керівництвом доц. О. А. Ручинської здійснили подорож з освітньою метою до Греції (Каламос, Аттика) за програмою «Греція: історія, культура та оточуюче середовище», організованою клубом UNESCO Департаменту Пірея та островів. За час перебування у Греції студенти відвідали Афіни, храм Посейдону на мисі Суньон, давньогрецький театр в Епідаврї, Мікени, Коринфський канал, середньовічну фортецю в Навплію, монастир пізньовізантійського часу в Айї Апостолі, оглянули археологічні пам'ятки острова Евбея.
- **10-14 вересня** співробітники факультету взяли участь в організації та роботі Днів Македонії в Україні, співorganizаторами яких виступали Національна Академія наук України, Македонська Академія наук і мистецтв, ХНУ імені В. Н. Каразіна.

- **17-19 вересня** у с. Війтенки відбувся польовий семінар «Виробництво кераміки у Східній Європі: пізньоримський час – раннє середньовіччя – новий час», співorganizаторами якої виступили Германно-Слов'янська археологічна експедиція ХНУ імені В. Н. Каразіна та Євроазійський відділ Німецького археологічного інституту.
- **19 вересня – 19 жовтня** в Музеї історії університету працювала виставка робіт харківських фотографів XIX – першої половини XX ст.
- **20-21 вересня** на базі історичного факультету працювала IV Міжнародна наукова конференція «Російська імперія в історичній ретроспективі. Влада та суспільство», присвячена 200-річчю Вітчизняної війни 1812 р. Співorganizаторами конференції виступили Харківська обласна державна адміністрація, ХНУ імені В. Н. Каразіна, Національний дослідницький університет «Белгородський державний університет», Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка. У конференції взяли участь науковці із України, Росії та Польщі.
- **21 вересня** було підписано Робочу програму співробітництва між історичним факультетом ХНУ ім. В. Н. Каразіна та Інститутом історії Університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Республіка Польща) на 2013 р.
- **21 вересня** – відбулася нострифікація / переатестація ступеня доктора історичних наук проф. М. Г. Станчева.
- **22 вересня** відбулася зустріч з керівниками програми «Греція: історія, культура і оточуюче середовище» (клуб UNESCO Департаменту Пірея та островів) Л. Д. Світайло та Ф. Ніколулосом, під час якої студенти та аспіранти історичного факультету поділилися своїми враженнями від подорожі Грецією. Від імені Президента клубу UNESCO Департаменту Пірея і островів, Віце-президента міжнародної федерації клубів та спілок UNESCO (WFUCA) І. Маронітіса декан історичного факультету проф. С. І. Посохов був нагороджений почесною медаллю та дипломом, доц. О. А. Ручинська – почесним дипломом професора грецької мови.

- **26 вересня – 2 жовтня** на базі Національного дослідного університету «Белгородський державний університет» (Російська Федерація) відбулася IV Міжнародна осіння студентська школа «Історико-культурна спадщина Єврорегіону «Слобожанщина», яка цього разу була присвячена темі «Пам'ятки військово-історичного минулого Слобожанщини».
- **28 вересня** здобувач кафедри нової та новітньої історії С. А. Фалько захистив кандидатську дисертацію «Військова розвідка Росії у країнах Далекого Сходу (друга половина XIX – початок XX ст.)».
- **12 жовтня** в Музеї історії університету відбулась презентація книги «Аркадій Исаакович Эпштейн. След на Земле: воспоминания» (Х., 2012).
- **19-20 жовтня** відбулися XII Астаховські читання ««Етичне» в процесі наукової та викладацької діяльності істориків XIX–XXI ст.», які були присвячені 90-річчю від дня народження В. І. Астахова. У роботі конференції взяли участь більше двадцяти провідних спеціалістів у галузі історіографії із наукових центрів та університетів Харкова, Києва, Москви, Мінська, Дніпропетровська, Ростова-на-Дону, Рязані, Миколаєва, Черкаса, Ставрополя та Сімферополя.
- **23 жовтня** в Музеї історії університету відбулося відкриття виставки із фондів Харківського літературного музею «Від «Шляхів мистецтва» до «Нашего пути»: еволюція літературно-художньої періодики 1920-х – початку 1930-х років»
- **листопад** – кафедра стародавнього світу і середніх віків розпочала публічні читання з візантиністики на базі міжінституційного наукового товариства «Візантійська мозаїка». Читання проходять щомісячно в конференц-залі Свято-Пантелеймонівського храму м. Харкова.
- **9-10 листопада** відбулась організована спільно з Харківським історико-археологічним товариством VIII Міжнародна наукова конференція «Проблеми історії та археології України», в якій взяли участь науковці з України, Росії та Білорусі. У межах конференції була презентована виставка «Археологічні знахідки польового сезону 2012 року».

- **9 листопада** на історичному факультеті відбулася презентація книги доктора історичних наук, професора Києво-Могилянської академії Н. М. Яковенко «Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття» (К., 2012).
- **9 листопада** здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків А. Л. Янко захистив кандидатську дисертацію «Соціально-політична організація етрусків (VIII–III ст. до н. е.)».
- **12 листопада** проф. С. І. Посохов був запрошений у якості наукового керівника науково-дослідної теми та прочитав лекцію з історії університетів у Північно-Федеральному університеті (м. Ставрополь).
- **15 листопада** на факультеті відбувся методологічний семінар на тему «Історія дипломатії Центрально-Східної Європи і політика Війська Запорозького», у ході якого були обговорені нові книги співробітників Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України В. Брехуненка «Козаки на Степовому Кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст.» (К., 2011) та Я. Федорука «Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття» (К., 2011).
- **16 листопада** творчий колектив першокурсників історичного факультету здобув третє місце в конкурсі «Alma Mater – 2012».
- **16 листопада** доц. С. В. Д'ячков нагороджений «Медаллю імені В. Н. Каразіна».
- **16-17 листопада** проф. С. М. Куделко прочитав курс лекцій з історичної географії Слобожанщини на історичному факультеті Національного дослідного університету «Белгородський державний університет» (Російська Федерація).
- **18 листопада – 2 грудня** у приміщенні Музею археології та етнографії Слобідської України відбувалася виставка «Старожитності Хазарського каганату», організована спільно з Єврейським культурним центром «Бейт Дан», при підтримці Американського єврейського об'єднаного розподільчого

комітету «Джойнт» та Rothschild Foundation Europe (Ротшильд Фонд) в межах спільного історико-культурного проекту «Центр юдаїки».

- **21 листопада** було підписано Робочу програму співробітництва між історико-географічним факультетом Чуваського державного університету імені І. М. Ульянова (Російська Федерація) та історичним факультетом ХНУ імені В. Н. Каразіна на 2012–2015 рр.
- **21 листопада** проф. О. Д. Каплін прочитав студентам Білоруського державного університету лекцію, присвячену російській громадській думці середини XIX ст.
- **5 грудня** МАЕСУ спільно з Харківським історичним музеєм провів семінар «Жінка в тюрко-ісламському світі: традиції та сучасність».
- **5 грудня** був підписаний Договір про співробітництво між історичним факультетом ХНУ імені В. Н. Каразіна та Національним меморіальним комплексом «Висота маршала І. С. Конєва».
- **7 грудня** у книжковому магазині «Книгарня Е» (Харків, вул. Сумська, 4) відбулась презентація підручника для студентів вищих навчальних закладів: Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. д. і. н. проф. С. Б. Сорочана та д. і. н. проф. Л. В. Войтовича. – Львів: Априорі, 2011. – 880 с.
- **11 грудня** історичний факультет виступив як співорганізатор Молодіжної міжнародної наукової відеоконференції «Міграційні процеси на пострадянському просторі», що відбувалася на базі Північно-Кавказького федерального університету (м. Ставропіль, Російська Федерація).
- **11 грудня** спільно з Єврейським культурним центром «Бейт Дан» було організовано круглий стіл «Євреї: міфи та реальність. Єврейська думка в постхолокостний період».
- **14 грудня** відбулась ХХХ Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених, організаторами якої виступили історичний факультет, Центр краєзнавства імені

П. Т. Тронька та Студентське наукове товариство факультету. У конференції взяли участь молоді вчені з більш ніж двадцяти університетів та наукових закладів різних міст України та Росії. З доповіддю на пленарному засіданні виступив проф. РДГУ С. І. Маловичко. Було засновано премію для молодих науковців імені П. Т. Тронька.

- **14 грудня** аспірант кафедри історії України С. М. Жуков захистив кандидатську дисертацію «Земські школи Харківської губернії (1865–1919 рр.)».
- **14 грудня** аспірантка кафедри історії України А. О. Басова захистила кандидатську дисертацію «Соціальна опіка в Харкові (кінець 1919–1934 рр.)».
- **15 грудня** відбувся методологічний семінар за участі професора РДГУ С. І. Маловичка, присвячений новим напрямкам в історичній науці.
- **15 грудня** кафедра історії Росії спільно з Російським національно-культурним товариством Харківської області та Харківською міською організацією ветеранів війни і праці провела XIII молодіжну історико-краєзнавчу конференцію «Воєнне минуле рідного краю».
- **15 грудня** підписано договір про співробітництво між історичним факультетом Московського державного обласного гуманітарного інституту (м. Орехово-Зуєво, Російська Федерація) та історичним факультетом ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- **21 грудня** доценту кафедри нової та новітньої історії С. Ю. Страшнюку присуджено премію імені К. І. Рубинського.
- **21 грудня** здобувач кафедри стародавнього світу та середніх віків П. Є. Михаліцин захистив кандидатську дисертацію «Літературна спадщина Григорія Назіаніна як ранньовізантійський культурно-історичний феномен (за матеріалами трагедії «Стражденний Христос»)».
- **21 грудня** аспірант кафедри історії України Ю. Ю. Радченко захистив кандидатську дисертацію «Нацистський геноцид єврейського населення України у прифронтовій зоні (1941–1943 рр.)».

- **24 грудня** було підписано Договір про співробітництво між Північно-Кавказьким федеральним університетом (м. Ставропіль, Російська Федерація) та ХНУ імені В. Н. Каразіна та Робочу програму співпраці між факультетом історії, філософії та мистецтв Північно-Кавказького федерального університету та історичним факультетом ХНУ ім. В. Н. Каразіна на 2013 р.
- **24 грудня** на історичному факультеті відбулися заходи, присвячені Дню архівіста: відкриття виставки ««А minus ad majus»: конспекти розповідають» (із фондів Музею історії та відділу колекцій рідкісних видань та рукописів ЦНБ ХНУ імені В. Н. Каразіна) та презентація книги «Город и война: Харьков в годы Великой Отечественной войны» (СПб., 2012), у якій взяли участь науковці РДГУ О. В. Гушчін та О. С. Левченков.

Публікації викладачів, співробітників та аспірантів історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна у 2012 році

Кафедра історії стародавнього світу і середніх віків

Бардола К. Ю.

- О степени государственного регулирования ранневизантийской внешней торговли на Дунае // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – X., 2012. – С. 82.

Домановський А. М.

- Відтворення віртуальної Візантії, або Василевс. «De administrando «Візантійською цивілізацією» засобами Інтернету» // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – X., 2012. – № 10. – С. 7-19.
- Дослідження «цитаделі» Херсонеса Таврійського / А. М. Домановський, А. В. Сазанов, М. В. Фомін // Археологічні дослідження в Україні : [сб. ст.] / Ін-т археології НАН України. – 2011. – К., 2012. – С. 40-41.
- ... иду защищать Византию ... // Дриновський збірник. – X. ; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 559-564.
- Император Юлиан и антиохийцы: об эффективности принудительного государственного установления цен на продукты питания в ранней Византии // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – X., 2012. – С. 85-86.
- Математичне моделювання в дослідженнях соціально-економічної історії ранньосередньовічної Візантії (здобутки, проблеми, перспективи) // Дриновський збірник. – X. ; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 170-177.
- Методичні вказівки до самостійної роботи з вивчення культурологічних термінів та понять з дисципліни «Історія української культури» / уклад. А. М. Домановський, В. І. Ковальов. – X. : ХНАДУ, 2011. – 40 с.
- Об итогах исследований «цитадели» Херсонеса Таврического археологической экспедицией Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина / С. Б. Сорочан, А. Н. Домановский // Охрана культурного наследия: проблемы и перспективы : тез. докл. и сообщ. междунар. науч. конф., Севастополь, 30 сент. – 5 окт. 2012 г. – Севастополь, 2012. – С. 92-94.
- Проблеми візантиністики в дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2009–2011 рр. / Домановська М. Є., Домановський А. М. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1006 : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 15. – С. 109-140.

- Роль археологического туризма в формировании интереса к родной истории у молодежи / М. В. Фомин, А. Н. Домановский // Молодь в соціокультурному просторі України : матеріали міжвуз. наук.-метод. семінару, Харків, 15 груд. 2011 р. / відп. ред. О. В. Бабаєва, упоряд. Т. В. Павлова, О. В. Федотова. – Х., 2011. – С. 85-86.
- Цитадель. Херсонський археологічний легіон університету // Харк. ун-т. – 2012. – 30 жовт. – С. 2.
- 4,5 літри путівника парадигмами Візантійської цивілізації // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – № 10. – С. 119-127. – Рец. на кн.: Візантія. Парадигми быта, сознания, культуры : учеб. пособие / С. Б. Сорочан. – Х. : Майдан, 2011. – 952 с.
- Что знаем мы о Византии? // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982 : Історія. – Вип. 44. – С. 246-257. – Рец. на кн.: Візантія. Парадигми быта, сознания, культуры : учеб. пособие / С. Б. Сорочан. – Х. : Майдан, 2011. – 952 с.

Д'ячков С. В.

- Владимир Иванович Кадеев – исследователь Херсонеса: Классическая археология Украины / С. В. Дьячков, С. Д. Литовченко, А. П. Мартемьянов, С. И. Посохов ; под ред. С. В. Дьячкова. – Х. : Раритеты Украины, 2012. – 24 с.
- Галопом по Европам... / С. В. Дьячков, В. М. Духопельников // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – № 10. – С. 127-136. – Рец. на кн.: Всесвітня історія. Новий час. (XV—XVIII ст.). 8 клас : підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х. : Ранок, 2008. – 256 с. : іл.
- История стран Востока в средней школе Украины. (6-9 классы) // Сучасні тенденції сходовознавства : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 18-19 трав. 2012 р. – Х., 2012. – С. 195-201.
- «Лихие 90-е» (к 50-летию Херсонесской археологической экспедиции Харьковского университета) // Древности – 2012 : харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2012. – Вып. 11. – С. 307-322.
- Научная конференция-презентация «Проблемы исследования и охраны культурно-исторического наследия Украины. Итоги полевых исследований в 2011 году» (Харьков, 24 нояб. 2011 г.) // Древности – 2012 : харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2012. – Вып. 11. – С. 366-372.
- Новые учебники, старые проблемы: история Древнего мира и Средних веков в общеобразовательной школе // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – № 10. – С. 19-40.
- Новый объект на карте генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.) // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 86-87.

- Раскопки башни № 6 генуэзской крепости Чембало (XIV–XV вв.): предварительные итоги // Междунар. науч. конф. «Охрана культурного наследия: проблемы и перспективы» : тез. докл. и сообщ., Севастополь, 30 сент. – 5 окт. 2012 г. / Нац. заповедник «Херсонес Таврический». — Севастополь, 2012. – С. 22-24.
- VII Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины» / С. В. Дьячков, А. Н. Токарев, Д. В. Грибанов // Вестн. древ. истории. – 2012. – № 2. – С. 206-211.

Литовченко С. Д.

- Армянское посольство Публия Клодия // Древности – 2012 : харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2012. – Вып. 11. – С. 22-27.
- Владимир Иванович Кадеев – исследователь Херсонеса: Классическая археология Украины / С. В. Дьячков, С. Д. Литовченко, А. П. Мартемьянов, С. И. Посохов ; под ред. С. В. Дьячкова. – Х. : Раритеты Украины, 2012. – 24 с.
- Публий Клодий и Тигран Младший // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 55.
- Саркис Суменович Казаров // Русский язык в Армении. – 2012. – № 2. – С. 206-211.
- Школьный учебник и исторический источник // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – № 10. – С. 86-90.

Мартем'янов О. П.

- Владимир Иванович Кадеев – исследователь Херсонеса: Классическая археология Украины / С. В. Дьячков, С. Д. Литовченко, А. П. Мартемьянов, С. И. Посохов ; под ред. С. В. Дьячкова. – Х. : Раритеты Украины, 2012. – 24 с.
- Історія Стародавнього Сходу : прогр. та навч.-метод. матеріали до курсу / О. П. Мартем'янов, Н. С. Мартем'янова. – Х. : ХДАК, 2012. – 34 с.
- Історія Стародавньої Греції та Стародавнього Риму : прогр. та навч.-метод. матеріали до курсу / О. П. Мартем'янов, Н. С. Мартем'янова. – Х. : ХДАК, 2012. – 42 с.
- Международный симпозиум «Фракийские земли и Северное Причерноморье в античную эпоху» (Харьков, 7–8 апреля 2011 г.) // Дриновський збірник. – Х.; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 481-485.
- О налогообложении сельского населения Нижней Мезии и Фракии в первых веках нашей эры // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 55-56.

- Общинні відносини в селах Нижньої Мезії та Фракії в перших століттях нашої ери. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 224 с.
- Существовала ли в первых веках н. э. в селах Нижней Мезии и Фракии круговая порука? // Эпохи. – 2008 (2012). – № 3-4. – С. 98-112.
- Вісі і кóмаї перших веков нашей эры на территории фракийских земель : (По данным письменных источников) // Древности – 2012 : харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2012. – Вып. 11. – С. 40-53.

Ручинська О. А.

- К вопросу о храмовой медицине в античных городах Западного Причерноморья в I–III вв. н. э. / О. А. Ручинська, О. В. Семененко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 82-92.
- Сакральная эвергетия в античных городах Северного и Западного Причерноморья в I–III вв. н. э. // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 43.

Сергеев І. П.

- Проблема кризиса III века в Римской империи в современном «западном» антиковедении // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 57-58.
- Проблема социально-политического развития Римской империи в III веке н. э. в современном российском антиковедении // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 92-98.
- Свято-Пантелеймоновский храм г. Харькова: история и современность / Н. Терновецкий, В. Швец ... И. Сергеев [и др.]. – Х. : Золотые страницы, 2012. – 240 с.

Сорочан С. Б.

- Византийский Херсон в письмах Николая Мистика // Хазарский альманах. – К. ; Х., 2012. – Т. 10. – С. 179-202.
- «Да светит свет ваш пред людьми...» (Матф. : 5. 16). Памяти В. М. Зубаря (5. II. 1950–20. III. 2009) // Сугдейский сборник. – К. ; Судак, 2012. – Вып. 5 : Материалы V Судац. междунар. науч. конф. « Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре» (г. Судак, 23-24 сент. 2010 г.). – С. 3-17.
- Жития епископов Херсонских в контексте истории Херсонеса Таврического / Ю. М. Могаричев, А. В. Сазанов ... С. Б. Сорочан [и др.]. – Х. : Антиквa, 2012. – 416 с. – (Нартекс. Byzantina Ucrainensis ; т. 1).

- Историк и его дело // Харьковський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11. – С. 292-297. – Рец. на кн.: Историк и его миф: Иоганн Авентин (1477—1534) / А. В. Доронин. – М. : РОССПЭН, 2007. – 256 с., илл.
- К вопросу о мартириях ранневизантийского Херсона // Древняя и средневековая Таврика : сб. ст., посвящ. 1800-летию города Судак : археол. альм. – Донецк, 2012. – № 28. – С. 149-160.
- Натиск интеллекта, благородства и доброты: К 90-летию со дня рождения Анатолия Ильича Митряева (1922–1998) / С. И. Лиман, М. З. Бердута, А. Б. Головкин, С. Б. Сорочан // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 220-238.
- О комиссионерах в Византии VII–IX вв. // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 90.
- Отакназываемой «малой агоре» и Воротам мертвых ранневизантийского Херсона // Сугдейский сборник. – К. ; Судак, 2012. – Вып. 5 : Материалы V Судац. междунар. науч. конф. «Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре» (г. Судак, 23-24 сент. 2010 г.). – С. 218–229.
- О цикличности и периодичности времени торговли в ранней Византии // Дриновський збірник. – Х. ; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 121-133.
- Об итогах исследований «цитадели» Херсонеса Таврического археологической экспедицией Харьковского национального университета имени В. Н. Каразіна / С. Б. Сорочан, А. Н. Домановский // Охрана культурного наследия : проблемы и перспективы : тез. докл. и сообщ. междунар. науч. конф., Севастополь, 30 сент. – 5 окт. 2012 г. – Севастополь, 2012. – С. 92-94.
- Порни. О профессиональной проституции в Византии IV–IX вв. как сфере рынка торговли и услуг // Древности – 2012 : харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2012. – Вып. 11. – С. 69-75.
- Херсонский храм Св. Прокопия в агиографических и археологических источниках // Хазарский альманах. – К. ; Х., 2010–2011. – Т. 9. – С. 227-240.
- Харьковская экспедиция в Херсонесе, или Тридцать лет спустя // Древности — 2012 : харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2012. – Вып. 11. – С. 297-306.
- Эволюция оборонительной системы византийского Херсона в постюстиниановскую эпоху // Восточная Европа в древности и средневековье: миграции, расселение, война как факторы политогенеза : XXIV чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. – М., 2012. – С. 234-240.

- Ora Etrugia в ранней Византии // Scripta antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры : альманах / РАН ; Междунар. ин-т антич. мира им. Г. М. Бонгард-Левина. – М., 2012. – Вып. 2. – С. 369-388.

Токарев А. М.

- Место clupeus virtutis в пропаганде единоличной власти императора Августа // Древности – 2012 : харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2012. – Вып. 11. – С. 29-39.
- Римский император и греческий герой: самопрезентация Цезаря Августа среди римской аристократии // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. : Історія. – 2012. – Вип. 110 : [Матеріали III Міжнар. наук. конф. «Актуальні проблеми історії Стародавнього світу», трав. 2011 р.]. – С. 55-57.
- VII Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины» / С. В. Дьячков, А. Н. Токарев, Д. В. Грибанов // Вестн. древ. истории. – 2012. – № 2. – С. 206-211.

Грибанов Д. В.

- Боспорские проксении и проблема государственного устройства державы ранних Спартокидов // Средиземноморский мир в античную и средневековую эпохи: кросс-культурные коммуникации в историческом пространстве и времени : XIII чтения памяти проф. Н. П. Соколова : материалы Междунар. науч. конф., Н. Новгород, 25-27 сент. 2012 г. – Н. Новгород, 2012. – С. 80-82.
- Боспорское государство в эпоху правления Левкона I: от симмахии к симполитии // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 38.
- Колонизационная политика ранних Спартокидов // Историчні і політологічні дослідження : зб. наук. пр. / Донец. нац. ун-т. – 2012. – № 1 (49). – С. 250-258.
- VII Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины» / С. В. Дьячков, А. Н. Токарев, Д. В. Грибанов // Вестн. древ. истории. – 2012. – № 2. – С. 206-211.
- «Феномен» боспорских проксений : историография проблемы и перспективы её разрешения // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 71-72.

Мочаліна А. О.

- Доля Креза за Геродотом: міф чи реальність? // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – Вип. 15. – С. 7-14.

Пяничук О. А.

- Вербальная магия Древнего Египта // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – Вип. 15. – С. 14-23.

Роменський О. О.

- Византийцы о крещении Владимира: загадка молчания // Классическая и византийская традиция. 2012 : материалы VI Междунар. науч. семинара молодых ученых, аспирантов, студентов. – Белгород, 2012. – С. 114-120.
- Візантія і Русь в українському вимірі // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1006 : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 15. – С. 141-150.
- «Во владыкахъ апостоль» (до питання про час та обставини канонізації князя Володимира) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – Вип. 15. – С. 24-30.
- Еще раз о причинах Корсунского похода Владимира Святославича // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – Вип. 14. – С. 46-52.
- Крещение Владимира в трудах историков XVIII в. // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 58-59.
- Оглашение князя Владимира: миф или реальность? // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 89.
- «Пам'ять і похвала князеві Володимирі» Іакова Мніха: питання походження та хронології // Вісн. Черкаськ. ун-ту. – 2012. – № 235 : Історичні науки. – Вип. 22. – С. 126-133.
- Русско-византийские отношения в 987–989 гг.: вариант реконструкции // Науч. ведомости БелГУ. Сер. : История. Политология. Экономика. Информатика. – Белгород, 2012. – № 1 (120). – Вип. 21. – С. 43-49.
- Тауматургия в «Повести о крещении Владимира» // Древности – 2012 : харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2012. – Вып. 11. – С. 76-86.

Семененко О. В.

- К вопросу о храмовой медицине в античных городах Западного Причерноморья в I–III вв. н. э. / О. А. Ручинська, О. В. Семененко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 82-92.
- History of Ukraine : guidelines for seminars / I. Yu. Robak, O. O. Shapovalova, O. V. Semenenko. – Kharkiv : KhNMU, 2012. – 52 p.
- History of Ukraine : series of lectures : textbook / I. Yu. Robak, T. V. Arzumanova, O. V. Semenenko. – Kharkiv : KhNMU, 2012. – 140 p.

Сорочан К. С.

- К проблеме светильника и свечи в свете торговли Византии IV–IX вв. // Классическая и византийская традиция – 2012 : материалы VI Междунар. науч. семинара молодых ученых, аспирантов, студентов. – Белгород, 2012. – С. 68-77.
- О керамических изделиях как ремесленной продукции и их специализации в Византии IV–IX вв. // Дриновський збірник. – Х. ; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 214-222.
- О пряностях как элементе повседневной ромейской кухни // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 144-145.
- О специях как элементе повседневной ромейской кухни // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – Вип. 15. – С. 31-38.

Столярченко Є. М.

- О пищевом рационе жителей генуэзских колоний Крыма // Древности – 2012 : харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2012. – Вып. 11. – С. 87-96.

Фомін І. О.

- Роль археологического туризма в формировании интереса к родной истории у молодежи / М. В. Фомин, А. Н. Домановский // Молодь в соціокультурному просторі України : матеріали міжвузів. наук.-метод. семінару, Харків, 15 груд. 2011 р. / відп. ред. О. В. Бабаєва, упоряд. Т. В. Павлова, О. В. Федотова. – Х., 2011. – С. 85-86.
- Фрагменты скульптурных образов «Доброго Пастыря» в раннехристианской традиции // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – Вип. 15. – С. 46-55.
- Фрагменты скульптурных образов «Доброго Пастыря» в Херсонесском музее // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 126.

Янко А. Л.

- Етрусский термін hatrencu та його інтерпретація // Матеріали наук.-практ. конф. викладачів та студентів Полтавського національного технічного університету ім. Юрія Кондратюка : тези доп., Полтава, 20 квіт. 2012 р. — Полтава, 2012. — С. 60-61.

Кафедра нової та новітньої історії**Йолкін А. І.**

- Жилищно-бытовые условия и материальное положение русских эмигрантов в Польше в 20-30-е гг. XX века // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 201-209.

Миколенко Д. В.

- До питання про соціальну опору Народно-ліберальної партії Болгарії (1887–1894 рр.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 201-209.
- Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за 2011 р. / В. Ю. Івашенко, Д. В. Миколенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 287-294.
- Македонське питання на шпальтах болгарської партійної преси (1887–1894 рр.) // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 2012. – Вип. 61. – С. 32-40.
- Македонське питання на шпальтах болгарської проурядової газети «Свобода» (1887–1894 рр.) // Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – 2012. – Вип. 44. – С. 87-92.
- Македонский вопрос – актуальная проблема современной исторической науки // Дриновський збірник. — Х. ; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 444-446. – Рец. на кн.: Македония в конце XIX – начале XX вв. – яблоко раздора на Балканах / А. Н. Сквозников. – Самара, 2010. – 170 с.
- Образ Стефана Стамболова как государственного деятеля Болгарии в современной российской историографии // Bulgarian Historical Review. – 2011. – Iss. 3-4. – P. 176-185.
- Політичні системи та режими країн Європи і Америки новітнього часу : темат. план і метод. рек. до спец. курсу для студ. іст. ф-ту ден. від. спец. «Всесвітня історія». – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 36 с.

Пугач Є. П.

- Життя, віддане університету // Борис Кирилович Мигаль: спогади, документи, матеріали / уклад. В. М. Власенко, О. М. Головка, С. С. Евсеев, М. С. Лисенко ; відп. ред. С. І. Посохов. – Х., 2012. – С. 40-42.
- Словацька історіографія про міфи з історії своєї нації та їх розвінчання // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : міжвідом. зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 21. – С. 301-312.

Станчев М. Г.

- Г. И. Чернявский — профессор Харківської академії культури // Культура України : зб. наук. пр. Харк. акад. культури. – Х., 2012. – Вип. 38. – С. 113-122.
- Г. И. Чернявский – ученый, педагог, исследователь / М. Г. Станчев, Н. Н. Канистратенко // Дриновський збірник. – Х. ; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 471-475.

Страшнюк С. Ю.

- Македония в творчестве и судьбе ученых и воспитанников Харьковского императорского университета // Українсько-македонський науковий збірник = Украинско-македонски научен зборник. – К., 2011. – Вип. 5. – С. 156-180.
- Невтомний трудівник на ниві слов'язознавства (до 80-річчя професора Володимира Чорнія) // Дриновський збірник. – Х. ; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 467-470.
- Точка відліку академіка Ізмаїла Срезневського (з нагоди 200-річчя від дня народження) / С. Ю. Страшнюк, Є. Х. Широкоград // Ізмаїл Іванович Срезневський (до 200-річчя від дня народження): біобібліогр. покажч. / уклад. О. С. Журавльова, Н. Г. Мацнева, Е. Д. Дроснева [та ін.]; наук. ред. С. Ю. Страшнюк; бібліогр. ред. С. Б. Глибицька, Ю. Ю. Полякова. – Х., 2012. – С. 4-13.

Тумаков О. І.

- Валковская трагедия 1812 г.: анатомия конфликта: (По документам Государственного архива Харьковской области) / А. И. Тумаков, М. Ф. Фурат // Дриновський збірник. – Х. ; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 400-416.
- [Рецензія] // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 10. – С. 116-119. – Рец. на кн.: Всемирная история: учеб. для 11 кл. общеобразоват. учеб. заведений (уровень стандарта, акад. уровень) / Т. В. Ладыченко. – К. : Грамота, 2011. – 224 с.

Чернявський Л. С.

- Борьба Всемирной федерации профсоюзов и Американской федерации труда за председательство в ООН (1945—1950 гг.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 210-218.
- Протистояння радянських і американських профспілок в Міжнародній організації праці (1962–1970 рр.) // Вісн. Акад. пр. і соц. відносин Федерації профспілок України. – 2012. – № 2. – С. 132-137.

Чувпило О. О.

- Деякі найважливіші джерела про утворення та діяльність Мусульманської ліги Індії у колоніальний період (1906–1947 рр.) // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 260-270.

Артамонова К. Ю.

- Роль Кипрской православной церкви в октябрьских событиях 1931 г. // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 189-190.

Біла О. А.

- Гуманітарна політика уряду Отто фон Бісмарка в польському питанні (1871–1890 рр.) // Дні науки історичного факультету – 2012: матеріали

V Міжнар. наук. конф. молодих учених, Київ, 12-13 квіт. 2012 р. – К., 2012. – Вип. 5, ч. 3. – С. 6-8.

- «Культуркамф» Отто фон Бісмарка і польське питання в Німецькій імперії у 70-ті рр. XIX ст. // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 151-152.
- Польське питання в Німецькій імперії і політика Отто фон Бісмарка (1871–1890 р.) // Аркасівські читання: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., Миколаїв, 27-28 квіт. 2012 р. – Миколаїв, 2012. – С. 108-109.

Гряник В. А.

- Установление диктатуры короля Александра Карагеоргиевича в оценках Коминтерна // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 176-184.

Гусейнов М. Н.

- Образ турок на страницах «Нью-Йорк Таймс» в 1894–1896 гг. // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 191-192.

Луценко С. М.

- Особенности германской системы управления и юриспруденции в африканских колониях // Вісн. Нац. ун-ту «Юридична Академія України ім. Ярослава Мудрого». Сер.: Екон. теорія та право. – Х., 2011–2012. – Вип. 4. – С. 295-304.

Попов А. В.

- Идеологическая гегемония алевитского суфизма и крах Османской империи (конец XVI – начало XX вв.) // Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 202-203.
- Идеологическая гегемония суфизма в Османской империи XV–XX вв.: от консолидации общества до «окультурных войн» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – Вип. 15. – С. 89-96.
- Идеологическая гегемония суфизма и крах Османской империи [Электронный ресурс] // Третій Вектор — науково та популярно про Схід. — Режим доступу: <http://3vector.com.ua/?p=30>. — Назва з екрану.

Скубій І. А.

- Роль «Закордота» в военно-политическом противостоянии между Польшей и Советской Россией в 1920–1921 гг. // Матеріали V Волинської міжнар. історико-краєзнавчої конф.: зб. наук. праць, Житомир, 9-10 листоп. – Житомир, 2012. – С. 283-285.

Кафедра історії України**Бердута М. З.**

- Жизнь, прожитая не зря // Борис Кирилович Мигаль: спогади, документи, матеріали / уклад. В. М. Власенко, О. М. Головка, С. С. Евсеев, М. С. Лисенко ; відп. ред. С. І. Посохов. – Х., 2012. – С. 15-16.
- Методичний вісник історичного факультету: перші підсумки (2002–2012 рр.) // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 10. – С. 5-6.
- Натиск интеллекта, благородства и доброты : К 90-летию со дня рождения Анатолия Ильича Митряева (1922–1998) / С. И. Лиман, М. З. Бердута, А. Б. Головка, С. Б. Сорочан // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 220-238.
- Символіка Харківщини : метод. рек. та довід. матеріал для студ. іст. ф-ту. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 43 с.
- Університет: жизнь и судьба // Борис Петрович Зайцев : спогади і бібліогр. / уклад. С. І. Посохов, С. М. Куделко, М. В. Гречишкіна; відп. ред. С. І. Посохов. – Х., 2012. – С. 134-139.

Калініченко В. В.

- Розвиток цукрової промисловості в Надніпрянській Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.) : історіогр. питання // Зб. наук. пр. Сер. : Історія та географія / ХНПУ імені Г. С. Сковороди. – Х., 2012. – Вип. 46. – С. 85-92.

Куліков В. О.

- Викладання історії у школі: на шляху до толерантності. Контент-аналіз підручників з історії України / В. Ю. Іващенко, В. О. Куліков // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 10. – С. 73-86.
- Контент-аналіз зображень у підручниках з історії України для старших класів / В. Ю. Іващенко, В. О. Куліков // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11. – С. 207-222.
- Модель динамической базы данных промышленных предприятий украинских губерний Российской империи в начале XX в. // История и компьютер : информ. бюл. Ассоц. : материалы XIII конф. АИК, Москва, сент. 2012 г. – М., 2012. – № 38. – С. 113-114.
- Переписуючи історію: нові підходи у вивченні робітничої історії дореволюційної Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/468-volodymyr-kulikov-pererapsuiuchy-istoriiu-novi-pidkhody-u-vyvchenni-robotnychoi-istorii-dorevoliutsiinoi-rosii>. – Назва з екрану.

- Преподавание в школе: на пути к толерантности : контент-анализ учеб. по истории Украины / В. Ю. Иващенко, В. А. Куликов, С. И. Посохов // Казахстан и страны СНГ: 20 лет интеграции в глобальный культурно-исторический контекст : сб. материалов науч.-практ. конф., посвящ. 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию образования СНГ, Алматы, 20 мая 2011 г. – Алматы, 2011. – С. 56-67.
- Historical information science. Information technologies and mathematic methods in historical research and education : review – access mode [Electronic Resource]. – Way of access: <http://aik-sng.ru/content/review-historical-information-science-information-technologies-and-mathematic-methods-histor>. – Title from the screen. – Review on book: Historical information science. Information technologies and mathematic methods in historical research and education. Vol. 1 / ed. V. N. Vladimirov. – Barnaul : Altay State University Press, 2012. – 111 pp. – In Russian.

Майстренко В. С.

- Відродження та популяризація української культури в Харківському університеті в перші роки незалежності // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 134-145.

Наумов С. О.

- Національна пропаганда імперської доби засобами повсякдення // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982 : Історія. – Вип. 44. – С. 105-114.
- Обласна учнівська олімпіада з історії у 2011 році: спроба попереднього аналізу / С. О. Наумов, В. П. Сидорчук // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 10. – С. 145-154.

Посохова Л. Ю.

- «Академічна повсякденність» викладачів та учнів православних колегіумів України XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії : в 2 т. – К., 2012. – Т. 1 : Практики, казуси та девіації повсякдення / голов. ред. В. Смолій ; відп. ред. В. Горобець ; ред. кол. Н. Старченко, Н. Білоус, В. Зема, О. Романова ; НАН України. Ін-т історії України. – С. 141-147.
- Православные коллегииумы Российской империи (вторая половина XVIII – начало XIX вв.): между традициями и новациями // Конфессия, империя, нация: религия и проблема разнообразия в истории постсоветского пространства. – М., 2012. – С. 122-152.
- Трансформації православних колегіумів України на початку XIX ст. // Вчені зап. / Харк. гуманіт. ун-т «Народна українська академія». – Х., 2011. – Т. 17. – С. 247-255.

Лупіка Т. О.

- Сучасна російська історіографія про проблеми висвітлення долі радянського селянства в 1946–1953 рр. // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 52-53.

Любавський Р. Г.

- «Соціалістичне містечко»: конструювання радянського урбаністичного простору для робітників Харківського тракторного заводу у 1930-ті рр. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 126-134.

Онацький М. Ю.

- Вилучення майна та накопичення приватних підприємств Харкова в умовах зламу НЕПу // Дні науки історичного факультету – 2012 : матеріали V Міжнар. наук. конф. молодих учених, Київ, 12-13 квіт. 2012 р. – К., 2012. – Вип. 5, ч. 2. – С. 16-18.
- Ліквідація приватно промислового виробництва у Харкові наприкінці 1927–1929 рр. // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 328-330.

Скубій І. В.

- Кооперативна торгівля Харкова в перші роки непу та її місце в політиці радянської влади // Історія торгівлі податків та мита : зб. наук. пр. – Д., 2012. – № 1(5). – С. 141-146.
- Проблеми становлення державної роздрібно торгівлі в Харкові в роки непу // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1006 : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 15. – С. 41-45.
- Торгівля у Харкові у світлі періодичної преси 1920-х років // Волинські історичні записки : зб. наук. пр. – Житомир, 2011. – Т. 7. – С. 79-84.
- Торгівля як сфера діяльності органів державної безпеки в Харкові в перші роки непу (1921–1923) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – Вип. 14. – С. 226-223.

Філатова О. Є.

- Культурно-освітній аспект життя німецької етнічної меншини Харківщини в умовах впровадження політики коренізації // Зб. наук. пр. Сер. : Історія та географія / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2012. – Вип. 46. – С. 222-229.

Кафедра історії Росії**Волосник Ю. П.**

- Частное предпринимательство и предприниматели в условиях нэпа 1921–1929 гг. (На материалах Украины) // Экономическая история : обозрение. – М., 2011. – Вип. 16 : Материалы Междунар. науч. конф. «Экономические реформы в России XIX–XX вв. Новые подходы, методы и технологии исследования» / под ред. Л. И. Бородинки. – С. 207-209. – (Труды исторического факультета МГУ ; вып. 52).

Духопельников В. М.

- Галопом по Европам... / С. В. Дьячков, В. М. Духопельников // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 10. – С. 127-136. – Рец. на кн.: Всесвітня історія. Новий час (XV–XVIII ст.). 8 клас : [підруч. для загальноосвіт. навч. закл.] / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х. : Ранок, 2008. – 256 с. : іл.
- Пам'яті вчителя / В. М. Духопельников, С. М. Куделко, С. І. Посохов, В. В. Сичова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 282-285.

Сремєєв П. В.

- «... Исповедующих в тайне раскол очень много»: сокрытие веры среди старообрядцев Харьковской губернии (1825–1855 гг.) // Липоване: история и культура русских старообрядцев : [сб. ст.]. – Одесса ; Измаил, 2012. – Вип. 9. – С. 30-35.
- Применение ретроспективного когортного анализа для изучения масштабов сокрытия веры старообрядцами в XIX в. (на примере Харьковской губернии) // История и компьютер : информ. бюл. Ассоц. – М., 2012. – № 38 : Материалы XIII конф. АИК, Москва, сент. 2012 г. – С. 52-53.
- Старообрядці Харківської губернії в 1825—1855 рр.: статевікова структура // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2012. – Вип. 15. – С. 11-15.

Любичев М. В.

- О наследии «горизонта Боромля» в области днепро-донецкой лесостепи на финальной стадии позднеримского времени – в начале эпохи Великого переселения народов // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 18-32.
- Хронология могильника черняховской культуры Войтенки 1 (Восточная Украина) (по материалам раскопок 2005–2009 гг.) / М. В. Любичев, Е. Шульцце // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов : конф. 3 : сб. ст. – Тула, 2012. – С. 409-463.
- Composition chimique du verre et la question d'origine de la vaisselle de la civilization de Černjahov / M. Ljubičev, O. Rumjanceva, K. Belikov // 19-th Congr. of the Intern. Assoc. for the History of Glass : progr. and abstr. book. – Ljubljana, 2012. – P. 139-140.
- Die Infrastruktur im Gebiet der Dnepr-Donec-Wasserscheide in spätrömischer Zeit und zu Beginn der Völkerwanderungszeit / E. Schultze, M. Liubichev // Archaeologia Circumpontica. – Halle, 2012. – № 7. – S. 3-11.
- North-Western Elements of the Sites from the Late Roman Period in the Forest/Steppe Area between the Dnieper and the Donets // INTER AMBO MARIA. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea : abstr. of presentations. – Simferpol, 2012. – P. 156-166.

Потрашков С. В.

- Боевые награды СССР и Германии Второй мировой войны. Ордена, медали и наградные знаки. – Х. ; Белгород : Кн. клуб «Клуб семейного досуга», 2012. – 608 с. : ил.
- Болгарія від правління Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) до встановлення режиму особистої влади Бориса III – сучасний погляд з України // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. – Х., 2011. – Вип. 34. – С. 288-291.
- Нашествие Наполеона и польское население юго-западной окраины Российской империи // Отечественная война 1812 года: Источники. Памятники. Проблемы : материалы XVII Междунар. науч. конф., 5-7 сент. 2011 г. / сост. А. В. Горбунов. – Можайск, 2011. – С. 242-249.
- [Рецензия] // Дриновський збірник. – Х. ; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 447-449. – Рец. на кн.: Авторитаризм в Болгарии в межвоенный период (1918–1939 гг.) / Т. В. Татоли. – Луганск : РИО ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2010. – 376 с.

Чорний Д. М.

- Земство в Росії (1864–1917 рр.) // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Х., 2011. – Т. 5 : Територіальне управління / за ред. О. Ю. Амосова, О. С. Ігнатієнка, А. О. Кузнецова. – С. 108-109.
- Земська управа // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Х., 2011. – Т. 5 : Територіальне управління / за ред. О. Ю. Амосова, О. С. Ігнатієнка, А. О. Кузнецова. – С. 109-110.
- Місцево самоврядування в Російській імперії // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Х., 2011. – Т. 5 : Територіальне управління / за ред. О. Ю. Амосова, О. С. Ігнатієнка, А. О. Кузнецова. – С. 192-193.
- Вовчанська міська дума на початку ХХ ст.: складнощі становлення самоврядування // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1006 : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 15. – С. 21-25.

Береженко (Тризна) О. О.

- Система контроля частной торговли в Петрограде в первые годы советской власти // Экономическая история: обозрение. – М., 2011. – Вип. 16: Материалы Междунар. науч. конф. «Экономические реформы в России XIX–XX вв. Новые подходы, методы и технологии исследования» / под ред. Л. И. Бородкина. – С. 260-264. – (Тр. ист. ф-та МГУ ; вып. 52).

Кушнар'єв С. С.

- О роли Валуиской крепости в оборонительной системе Российского государства на южном побережье в 20-е гг. XVII ст. // Белгородский диалог – 2012 : сб. избр. науч. тр. Междунар. науч. форум молодых историков. – Белгород, 2012. – С. 155-161.

Орленко О. М.

- Державна податкова політика в промисловості та торгівлі в 1921–1925 рр. (на прикладі Петрограду – Ленінграду) // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. пр. – Миколаїв, 2012. – Вип. 8. – С. 51-56.
- Державна податкова політика на селі у 20-х рр. ХХ ст. (на прикладі Петроградської губернії) // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. пр. – Миколаїв, 2012. – Вип. 9. – С. 53-59.
- Налог на сверхприбыль как одно из нововведений нэпа (на примере Ленинграда) // Экономическая история : обозрение. – М., 2011. – Вып. 16 : Материалы Междунар. науч. конф. «Экономические реформы в России XIX–XX вв. Новые подходы, методы и технологии исследования» / под ред. Л. И. Бородкина. – М., 2011. – С. 244-248. – (Тр. ист. ф-та МГУ ; вып. 52).
- State tax policy in the village in the first half of 20-th of XX century (on an example of Petrograd province // Сучасна наука в мережі інтернет : матеріали 8-ї міжнар.-практ. інтернет-конф., 24–26 лют. 2012 р. – Ч. 2. – С. 10-12.

Троїцький Ю. О.

- До питання про залучення представників молоді Харківщини до всесоюзних ударних будівництв кінця 1960-х – початку 1970-х років (на прикладі спорудження Волзького та Камського автозаводів) // Зб. наук. пр. Сер. : Історія та географія / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2012. – Вип. 46. – С. 100-105.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології**Буйнов Ю. В.**

- Переход от бронзы к железу в Днепро-Донецкой лесостепи / Ю. В. Буйнов, И. Б. Шрамко // Российский археологический ежегодник. – СПб., 2012. – № 2. – С. 309-332.

Іващенко В. Ю.

- Викладання історії у школі: на шляху до толерантності. Контент-аналіз підручників з історії України / В. Ю. Іващенко, В. О. Куліков // Метод. вісн. іст. ф-ту / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 10. – С. 73-86.
- Контент-аналіз зображень у підручниках з історії України для старших класів / В. Ю. Іващенко, В. О. Куліков // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11. – С. 207-222.

- Письма В. С. Дринова В. П. Бузескулу (1904–1905 гг.) / В. Ю. Иващенко, Т. В. Костина, С. И. Посохов // Дриновський збірник. – Х. ; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 417-427.
- Звіт про результати науково-дослідної роботи на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за 2011 р. // В. Ю. Иващенко, Д. В. Миколенко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 287-294.
- «Местные» исследования харьковских профессоров в начале XIX в.: тематика, формы, методы // История Слобожанщины и Белгородского края : материалы Междунар. науч.-практ. конф. [Электронный ресурс] / редкол. А. И. Папков (отв. ред.) и др. – Белгород, 2012. – С. 37-47. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).
- Образы профессоров XIX в. в воспоминаниях преподавателей и воспитанников Харьковского университета / В. Ю. Иващенко, С. И. Посохов // Мир историка. – Омск, 2011. – Вып. 7. – С. 110-139.
- Преподавание в школе: на пути к толерантности. Контент-анализ учебников по истории Украины / В. Ю. Иващенко, В. А. Куликов, С. И. Посохов // Казахстан и страны СНГ: 20 лет интеграции в глобальный культурно-исторический контекст : сб. материалов науч.-практ. конф., посвящ. 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию образования СНГ, Алматы, 20 мая 2011 г. – Алматы, 2011. – С. 56-67.
- Хроніка подій на історичному факультеті в 2011 р. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 295-301.

Каплін О. Д.

- Аверкий (Таушев), архиепископ. Современность в свете Слова Божия. Избранные «Слова и речи» / архиепископ Аверкий (Таушев) ; сост., предисл., примеч., имен. слов. А. Д. Каплина. – М. : Ин-т рус. цивилизации, 2012. – 720 с.
- «Гений Гоголя до сих пор остается неизвестным в желаемой полноте...» // Гоголезнавчі студії = Гоголеведческие студии. – Ніжин, 2012. – Вип. 2 (19). — С. 248-250.
- «Главные начала» – «Православие, Самодержавие, Народность»: исторический контекст, интерпретации, значение // Российская государственность и современность: проблемы идентичности и исторической преемственности. – М., 2012. – С. 246-256.
- Методологические подходы и источниковедческие приемы в книге В. Суворова (В. Б. Резуна) «Тень победы» // Научный православный взгляд на ложные исторические учения : материалы науч.-ист. конф., г. Москва, 15-16 окт. 2010 г. – М., 2011. – С. 532-537.

- Антоний (Храповицкий), митрополит. Сила Православия / митрополит Антоний (Храповицкий) ; сост., предисл., примеч., имен. слов. А. Д. Каплина. – М. : Ин-т рус. цивилизации, 2012. – 576 с.
- Невспоминяемые предшественники евразийцев и их критики (или еще раз о «мнимом «туранизме» русских») [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ruskline.ru/analitika/2012/05/29/nevspominaemye_predshestvenniki_evrazijcev_i_ih_kritiki_ili_ewe_raz_o_mnimom_turanizme_russkih. – Загл. с экрана.
- Памяти князя Александра Илларионовича Васильчикова (27 сентября / 9 октября 1818 г. – 2 / 15 октября 1881 г.)... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ruskline.ru/analitika/2012/10/15/patriot_samogo_doblestnogo_zakala. – Загл. с экрана.
- Феофан Затворник. Добротолюбие / святитель Феофан Затворник ; сост., предисл., примеч., имен. словарь А. Д. Каплина. – М. : Ин-т рус. цивилизации, 2012. – 752 с.
- Свято-Пантелеймоновский храм г. Харькова: история и современность / Н. Терновецкий ... А. Каплин [и др.]. – Х. : Золотые страницы, 2012. – 240 с.
- Иоанн Кронштадтский. Я предвижу восстановление мощной России / Святой праведный отец Иоанн Кронштадтский ; сост., предисл., примеч., имен. словарь А. Д. Каплина. – М. : Ин-т рус. цивилизации, 2011. – 864 с.
- Спеціальні історичні дисципліни та пам'ятки християнської культури : програма семінар. занять та метод. рек. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 20 с.
- Н. В. Устрялов о «национальной проблеме» у «ранних славянофилов» в контексте историографии славянофильства 1900–1910-х гг. // Калужский сборник. – Калуга, 2011. – Вып. 5. – С. 14-24.

Кісельова Ю. А.

- Історіографія та етика (харківські сюжети) // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11. – С. 104-116.

Куделко С. М.

- Будинок двох академій / С. М. Куделко, Н. В. Марханчук // Праці пам'яткознавців : ювіл. зб. наук. ст. з пам'яткоохоронної роботи. – Х., 2012. – Вип. 2. – С. 217-220.
- Был архивистом по призванию // Аркадий Исаакович Эпштейн. След на Земле : воспоминания / сост. И. А. Широбокова, С. М. Куделко. – Х., 2012. – С. 89-91.
- Город и война. Харьков в годы Великой Отечественной войны / отв. ред. Е. И. Пивовар ; сост. С. И. Посохов, С. М. Куделко, Е. В. Дьякова. – СПб. : Алетейя, 2012. – 568 с.
- До 55-річчя [Т. М. Безрукової] // Праці пам'яткознавців : ювіл. зб. наук. ст. з пам'яткоохоронної роботи. – Х., 2012. – Вип. 2. – С. 180.

- Зубковський П. А. // Енциклопедія сучасної України. – К., 2011. – Т. 10. – С. 30.
- Іван Юхимович Саратов / С. М. Куделко, С. І. Посохов, В. О. Ярошек [та ін.] // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 181.
- Из опыта преподавания исторических дисциплин в Харьковской духовной семинарии // Возрождение духовности в современном мире: взаимодействие Церкви и образования : тез. междунар. науч.-практ. конф. – Х., 2012. – С. 410-411.
- История медицинского факультета Харьковского императорского университета за первые 100 лет его существования // Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905) / под ред. И. П. Скворцова и Д. И. Багалея. – Репринт. изд. – Х., 2011. – С. 3-10.
- Краткий очерк жизни и научно-педагогической деятельности Б. П. Зайцева // Борис Петрович Зайцев : спогади і бібліогр. / уклад. С. І. Посохов, С. М. Куделко, М. В. Гречишкіна ; відп. ред. С. І. Посохов. – Х., 2012. – С. 8-15.
- Краткий очерк жизни и научно-педагогической деятельности А. И. Эпштейна // Аркадий Исаакович Эпштейн. След на Земле : воспоминания / сост. И. А. Широбокова, С. М. Куделко. – Х., 2012. – С. 4-6.
- Музейно-архівна виробнича практика студентів історичних факультетів університетів : практикум / уклад. С. М. Куделко, О. Г. Павлова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 84 с.
- Нові сторінки історії монументальної скульптури Харкова: пам'ятники Д. І. Багалію та О. М. Ляпунову на Майдані свободи / С. М. Куделко, Н. В. Марханчук // Праці пам'яткознавців : ювіл. зб. наук. ст. з пам'яткоохоронної роботи. – Х., 2012. – Вип. 2. – С. 150-152.
- Пам'яті вчителя / В. М. Духопельников, С. М. Куделко, С. І. Посохов, В. В. Сичова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 282-285.
- Петро Тимофійович Тронько / С. М. Куделко, С. І. Посохов // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11. – С. 299-300.
- Последняя книга в библиотеке вождя (повод к размышлениям о фактах и судьбах историков Харьковского университета) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі . – Д., 2012. – С. 325-330.
- Профессор А. И. Эпштейн как ученый // Евреи Востока Украины: от Хазарского каганата до наших дней : материалы науч. конф., Харьков, 18-19 мая 2012 г. – Х., 2012. – С. 34-36.

- Рецензія на біографічні нариси красзнавця В. О. Черноморця «Однокласники» // Однокласники / В. О. Черноморець. – Х., 2011. – С. 3. – Рец. на кн.: Однокласники / В. О. Черноморець. – Х. : С. А. М., 2011. – 100 с.
- Эстетика профессионального общения. Л. П. Калуцкая // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11. – С. 238-243.

Мизгін К. В.

- Август или Веспасиан? Новые данные о старой находке римской монеты в Чугуеве / К. В. Мызгин, Г. Е. Свистун // Древности – 2012 : харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2012. – Вып. 11. – С. 332-338.
- Находки римских республиканских монет на юге Восточной Европы // Stratum Plus : междунар. науч. журн. — СПб. ; Кишинев ; Одесса ; Бухарест, 2012. – № 4 : От римского лимеса до Великой китайской стены. – С. 17-30.
- Finds of Roman Coins of Asia Minor Provincial Mintage in the Territory of Chernyakhiv Culture // The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity. Aspects of archaeology and ancient history : [coll.] / ed. G. R. Tsetskhladze. – Oxford, 2012. – P. 197-201. – Ser. : BAR International Series 2432.
- Findings of Bosporan Coins on the Territory of Chernyakhov Culture / K. Myzgin, G. Beidin // Notae Numismaticae. – Krakow, 2012. – T. 7. – P. 45-79.
- Imagines Maiestatis: Barbarian imitations of Roman coinage / A. Bursche, K. Myzgin // INTER AMBO MARIA. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea : abstr. of presentations. – Simferopol, 2012. – P. 156-166.
- Perioadele și particularitățile de pătrundere a monedelor romane în zona de silvostepă din stânga Niprului // Al XIII-lea simpozion de numismatică : rezumatele comunicărilor. – Chishinau, 2012. – P. 17-18.

Павлова О. Г.

- Археографічна діяльність вчених історичного факультету Харківського університету у другій половині ХХ ст. / О. Г. Павлова, В. Г. Пікалов // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 239-249.
- Вчений з великої літери // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 272-273.
- Музейно-архівна виробнича практика студентів історичних факультетів університетів : практикум / уклад. С. М. Куделко, О. Г. Павлова. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 84 с.
- Человек — легенда // Аркадий Исаакович Эпштейн. След на Земле : воспоминания / сост. И. А. Широбокова, С. М. Куделко. – Х., 2012. – С. 111-113.

Посохов С. І.

- Від редактора // Харківський історіографічний збірник. – 2012. – Вип. 11. – С. 3-4.
- Владимир Иванович Кадеев – исследователь Херсонеса: Классическая археология Украины / С. В. Дьячков, С. Д. Литовченко, А. П. Мартемьянов, С. И. Посохов ; под ред. С. В. Дьячкова. – Х. : Раритеты Украины, 2012. – 24 с.
- Город и война. Харьков в годы Великой Отечественной войны / отв. ред. Е. И. Пивовар ; сост. С. И. Посохов, С. М. Куделко, Е. В. Дьякова. – СПб. : Алетей, 2012. — 568 с.
- Замітки на маргінесі однієї книги (Н. М. Яковенко «Вступ до історії») // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі. – Д., 2012. – С. 140-146.
- Иван Юхимович Саратов / С. М. Куделко, С. І. Посохов, В. О. Ярошек [та ін.] // Краєзнавство. – 2012. – № 1. – С. 181.
- Историографические образы: вариант деконструкции (на материалах историографии российских университетов // Историческое познание и истонографическая ситуация на рубеже XX–XXI вв. – М., 2012. – С. 216-238.
- Образы профессоров XIX в. в воспоминаниях преподавателей и воспитанников Харьковского университета / В. Ю. Иващенко, С. И. Посохов // Мир историка : историогр. сб. – Омск, 2011. – Вып. 7. – С. 110-139.
- Пам'яті вчителя / В. М. Духопельников, С. М. Куделко, С. І. Посохов, В. В. Сичова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 282-285.
- Передмова // Борис Кирилович Мигаль : спогади, документи, матеріали / уклад. В. М. Власенко, О. М. Головка, С. С. Евсеев, М. С. Лисенко ; відп. ред. С. І. Посохов. – Х., 2012. – С. 6.
- Петро Тимофійович Тронько / С. М. Куделко, С. І. Посохов // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11. – С. 299-300.
- Письма В. С. Дринова В. П. Бузескулу (1904–1905 гг.) / В. Ю. Иващенко, Т. В. Костина, С. И. Посохов // Дриновський збірник. – Х. ; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 417-427.
- Предисловие // Борис Петрович Зайцев : спогади і бібліогр. / уклад. С. І. Посохов, С. М. Куделко, М. В. Гречишкіна ; відп. ред. С. І. Посохов. – Х. , 2012. – С. 6-7.
- Преподавание в школе: на пути к толерантности: контент-анализ учебников по истории Украины / В. Ю. Иващенко, В. А. Куликов, С. И. Посохов // Казахстан и страны СНГ: 20 лет интеграции в глобальный культурно-исторический контекст : сб. материалов науч.-практ. конф., посвящ. 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию образования СНГ, Алматы, 20 мая 2011 г. – Алматы, 2011. – С. 56-67.

- [Рецензия] // Укр. іст. журн. – № 3 (504). – С. 221-224. – Рец. на кн.: Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентичності / О. Л. Рябченко. – Х., 2012. – 456 с.
- Светлый человек // Аркадий Исаакович Эпштейн. След на Земле : воспоминания / сост. И. А. Широбокова, С. М. Куделко. – Х., 2012. – С. 113-115.
- Слово о юбиларе // Древности Восточной Европы : сб. науч. тр. к 90-летию Б. А. Шрамко / отв. ред. С. И. Посохов. – Х., 2011. – С. 8-9.
- «Считаю для себя неприличным...»: этические аспекты процесса защиты диссертаций в университетах Российской империи XIX – начала XX вв. // Харківський історіографічний збірник. – 2012. – Вип. 11. – С. 131-151.
- Д. Н. Уznaдзе и Харьковский университет : страницы общей биографии // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 981 : Психологія. – Вип. 47. – С. 191-196.
- Университеты Украины как центры региональных образовательных систем : история и современность // Труды Первого Всероссийского съезда историков-регионоведов. – СПб., 2010. – Т. 1. – С. 142-148.

Скирда В. В.

- XII Археологічний з'їзду у Харкові: 110 років потому // Проблеми історії та археології України : матеріали VIII Міжнарод. науч. конф., Харків, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 96.
- Деякі дискусійні питання щодо атрибуції предметів з колекції Харківського історичного музею / С. А. Задніков, В. В. Скирда, М. В. Хоруужа // Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства : XVIII Сумцов. читання : матеріали наук. конф., Харків, 18 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 200-205.
- Дослідження В. О. Городцова на території сучасної України // Проблеми історії та археології України : матеріали VIII Міжнарод. науч. конф., Харків, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 96-97.
- Дослідження В. О. Городцова на Харківщині / В. В. Скирда, І. М. Скирда // Древности – 2012 : харк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2012. – Вып. 11. – С. 339-344.
- Речі фіно-угорського типу Красногірського могильника // Археологія і давня історія України : [сб. ст.]. – К., 2011. – Вип. 7 : Маляри у Середньому Подніпров'ї. – С. 171-174.
- Фіно-угорська проблематика на археологічних з'їздах в Україні / В. В. Скирда, І. М. Скирда // Археологія і давня історія України . Маляри у Середньому Подніпров'ї : [сб. ст.]. – К., 2011. – Вип. 7 : Маляри у Середньому Подніпров'ї. – С. 194-197.

Шрамко І. Б.

- Бельское городище – крупнейший поселенческий комплекс лесостепной Скифии // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – К., 2012. – С. 5-8.
- Большие городища Лесостепной Скифии // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 36.
- Охранные раскопки поселения скифского времени у с. Новоселовка / И. Б. Шрамко, К. Ю. Пеляшенко, С. А. Задников // Археологічні дослідження в Україні. 2011: [сб. ст.] / Ін-т археології НАН України. – К., 2012. – С. 446-447.
- Переход от бронзы к железу в Днепро-Донецкой лесостепи / Ю. В. Буйнов, И. Б. Шрамко // Российский археологический ежегодник. – СПб., 2012. – № 2. – С. 309-332.
- Работы на Западном укреплении Бельского городища / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // Археологія і давня історія України : [сб. ст.]. – К., 2011. – Вип. 7 : Мадяри у Середньому Подніпров'ї. – С. 391.
- Результаты исследований в м. Харьков і Харківській області у листопаді 2010 – листопаді 2011 рр. (за матеріалами наукових експертиз) / І. В. Голубева, С. А. Задніков, К. Ю. Пеляшенко, І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні. 2011 : [сб. ст.] / Ін-т археології НАН України. – К., 2012. – С. 431-434.

Бондаренко Г. А.

- Газета «Известия по Харьковской епархии» у революції 1905–1907 рр.: сприйняття чи ігнорування? // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 376-377.
- Образовательная деятельность духовенства на страницах «Харьковских епархиальных ведомостей» второй половины XIX – начала XX века // Белгородский диалог – 2012 : тез. III Междунар. науч. конф. студ., магистров и аспирантов, Белгород, 5-6 апр. 2012 г. – Белгород, 2012. – С. 66-67.
- Образовательная деятельность духовенства на страницах «Харьковских епархиальных ведомостей» второй половины XIX – начала XX века // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – Вип. 14. – С. 229-238.
- Церковна періодика та революція (за матеріалами газети «Известия по Харьковской епархии» 1905–1907 рр.) // Зб. наук. пр. Сер. : Історія та географія / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2012. – Вип. 46. – С. 175-181.

Бондаренко С. К.

- Джерела з історії читання XIX – початку XX ст. в архіві Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 44-46.
- «Історія читання» між напрямком та спеціальною історичною дисципліною: читачі кінця XIX – початку XX ст. за матеріалами звітів Харківської громадської бібліотеки // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології : [матеріали міжнар. конф. «Одеські читання», 16-17 берез. 2012 р. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, іст. ф-т]. – Одеса, 2012. – С. 132-135.
- Історія читання: теорія, джерела, методи // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Книга в історії і культурі. – Д., 2012. – С. 238-248.
- Культура читання студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів Харкова на початку 2010-х рр. // Бібліотека у соціокультурному просторі: інноваційні проекти : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Одеса, 18-19 жовт. 2012 р. – Одеса, 2012. – С. 21-24.
- Нові джерела з історії читання XIX – початку XX ст. у фондах Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2011. – Вип. 14. – С. 229-238.

Вовк О. І.

- Вплив Православної релігії та віри на формування морально-етичних та духовно-естетичних поглядів І. Ю. Репіна у пізній період творчості // Возрождение духовности в современном мире: взаимодействие Церкви и образования : тез. Междунар. науч.-практ. конф., Харьков, 26-27 апр. 2012 г. – Х., 2012. – С. 63-64.
- Духовно-релігійні пошуки І. Ю. Репіна у дзеркалі сучасної біографістики. – Х. : САГА, 2012. – 114 с.
- Творчий спадок І. Ю. Репіна: досвід психобіографічного аналізу // Укр. вісн. психоневрології. – 2012. – Т. 20, вип. 4 (73). – С. 125-128.
- Художня спадщина І. Ю. Репіна: психобіографічний ракурс // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 377-378.

Гречишкіна М. В.

- Борис Петрович Зайцев : спогади і бібліогр. / уклад. С. І. Посохов, С. М. Куделко, М. В. Гречишкіна ; відп. ред. С. І. Посохов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 140 с.

Кудь А. О.

- Спогади гімназисток та викладачів як джерело з вивчення повсякденного життя жіночих гімназій // Каразинські читання (історичні науки) : тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 50-52.
- Спогади гімназисток та викладачів як джерело із вивчення повсякденного життя жіночих гімназій Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст. // Матеріали V Волинської міжнар. історико-красназничої конф., Житомир, 9—10 листоп. 2012 р. — Житомир, 2012. — С. 318—321.

Філіпенко Л. В.

- Журнал «Женское дело» (1899—1900) як перше російське ідейне періодичне видання для жінок // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2012. – Вип. 5. – С. 114-117.
- Журнали «Женский вестник» (1904–1917) та «Союз женщин» (1907–1909) як новий тип «ідейних» жіночих видань // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. пр. / Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2012. – Вип. 9. – С. 135-141.
- Формування ідеології фемінізму на сторінках «ідейних» жіночих журналів Російської імперії початку XX століття // Вісн. Чернігів. нац. пед. ун-у ім. Т. Г. Шевченка. Сер. : Іст. науки. – Чернігів, 2012. – Вип. 106, № 9. – С. 14-18.

Хорунжа М. В.

- Деякі дискусійні питання щодо атрибуції предметів з колекції Харківського історичного музею / С. А. Задніков, В. В. Скірда, М. В. Хорунжа // Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства : XVIII Сумцов. читання : матеріали наук. конф., Харків, 18 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 200-205.

Музей археології та етнографії Слобідської України**Задніков С. А.**

- Деякі дискусійні питання щодо атрибуції предметів з колекції Харківського історичного музею / С. А. Задніков, В. В. Скірда, М. В. Хорунжа // Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства : XVIII Сумцов. читання : матеріали наук. конф., Харків, 18 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 200-205.
- История изучения античной керамики Бельского городища // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 29-30.

- Охранные раскопки поселения скифского времени у с. Новоселовка / И. Б. Шрамко, К. Ю. Пеляшенко, С. А. Задников // Археологічні дослідження в Україні. 2011 : [сб. ст.] / Ін-т археології НАН України. – К., 2012. – С. 446-447.
- Работы на Западном укреплении Бельского городища / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // Археологія і давня історія України : [сб. ст.]. – К., 2011. – Вип. 7 : Маляри у Середньому Подніпров'ї. – С. 391.
- Результаты исследований в м. Харків і Харківській області у листопаді 2010 – листопаді 2011 рр. (за матеріалами наукових експертиз) / І. В. Голубева, С. А. Задніков, К. Ю. Пеляшенко, І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні. 2011 : [сб. ст.] / Ін-т археології НАН України. – К., 2012. – С. 431-434.
- Торговые связи Бельского городища с античными городами Северного Причерноморья // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку : всеукр. конф. (2012 ; смт. Котельва. Полтавська обл.) : зб. наук. пр. та матеріалів. – К., 2012. – С. 40-42.

Крупа Т. М.

- Открывая забытые страницы Великой Отечественной войны: «забытая» 106 кавалерийская дивизия (Акмолинская) / Т. М. Крупа, Е. А. Смагулов // Столицы как центры культурных миров : сб. докл. V ежегод. междунар. науч. конф., Астана, 4 июля 2012 г. – Астана, 2012. – С. 354-364.
- Про виховання історією або роздуми над «Додатком до програми ЗНО–2012 з історії України. Перелік пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва, обов'язкових для розпізнавання абітурієнтами // Історія та правознавство. – 2012. – № 8 (288). – С. 11-13.
- Проблемы сохранения движимого историко-археологического наследия Казахстана: опыт исследовательского и консервационного сотрудничества Туркестанской археологической экспедиции по археологической органике / Т. М. Крупа, Е. А. Смагулов // Столицы как центры культурных миров : сб. докл. V ежегод. междунар. науч. конф., Астана, 4 июля 2012 г. – Астана, 2012. – С. 365-372.
- Проблемы сохранения и изучения археологического шелка Украины // Лики памяти. Новейшие технологии сохранения и восстановления рукописного и печатного наследия : [материалы междунар. семинара, окт. 2012] / отв. ред. А. Хзмалян, Г. Элиазян, М. Есяян. – Ереван, 2012. – С. 290-298.
- Текстиль из раскопок Донецкого городища 1957 и 1960 гг. // Древности Восточной Европы : сб. науч. тр. к 90-летию Б. А. Шрамко / отв. ред. С. И. Посохов. – Х., 2011. – С. 188-191.

- Faces of Memory : the Newest Technology of Preservation and Restoration of Hand-Written and Printed Heritage [Electronic Resource] // E-conservation magazine. – 2012. – № 23. – P. 15-17. – Way of access: <http://www.e-conservationline.com/content/view/1050>. — Title from the screen.
- Investigation of metal threads archaeological textiles using scanning electron microscopy and X-ray microanalysis [Electronic Resource] // Materials 16-th Annu. Meet. of the European Assoc. of Archaeologists. – Way of access: <http://www.e-a-a.org/2010.pdf>. – Title from the screen.
- Miladydan öňki V asyryň ahyrlarynda, hindi pagtasynyň Ekizler-2 patyşalyk depesinden üstaşyr geçirilişi dogrusynda? = К вопросу о транзите индийского хлопка из царского кургана Близнаец-2 (Конец V вв. до н .э.): Ближний Восток или Средняя Азия? = Transit of the indian cotton from tsar Barrow «Bliznetz-2» (End of 5 century B.c .) : Near East or Central Asia? // Miras. – 2012. – № 1. – P. 39-47.
- Ukraine / M. Gleba, T. Krupa // Textiles & Textile Production in Europe: From Prehistory to AD 400 / ed. M. Gleba, U. Mannering. – Oxford, 2012. – P. 398-425.

Крютченко О. О.

- Динамика развития Циркуновского городища скифского времени (в свете изучения оборонительных сооружений) // VII Межвуз. археологическая конф. студентов и аспирантов Юга России : тез. докл., Ростов-на-Дону, 26-28 нояб. 2012 г. – Ростов-на-Дону, 2012. – С. 33-35.
- До питання про розрахунки працезатрат на зведення оборонних споруд скіфського часу // Каразінські читання (історичні науки) : тези доп. 65 Міжнар. наук. конф. молодих вчених, Харків, 20 квіт. 2012 р. – Х., 2012. – С. 27-28.
- Применение методики имитационного моделирования при изучении оборонительных сооружений Циркуновского городища // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф., Суми, 26 квіт. 2010 р. – Суми, 2010. – С. 13-15.
- Этапы фортификационного строительства на Циркуновском городище / А. А. Крютченко, К. Ю. Пеляшенко // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 31.

Скирда І. М.

- XII Археологічний з'їзду у Харкові: 110 років потому // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 96.

- Дослідження В. О. Городцова на території сучасної України // Проблемы истории и археологии Украины : материалы VIII Междунар. науч. конф., Харьков, 9-10 нояб. 2012 г. – Х., 2012. – С. 96-97.
- Дослідження В. О. Городцова на Харківщині / В. В. Скирда, І. М. Скирда // Древности – 2012 : харьк. ист.-археол. ежегодник. – Х., 2012. – Вып. 11. – С. 339-344.
- Історія України : практ. довід. / Т. Ю. Земерова, І. М. Скирда. – Х. : ФОП Співак В. Л., 2012. – 832 с.
- Фіно-угорська проблематика на археологічних з'їздах в Україні / В. В. Скирда, І. М. Скирда // Археологія і давня історія України : [зб. ст.]. – К., 2011. – Вип. 7 : Маляри у Середньому Подніпров'ї. – С. 194-197.

Шпорт Г. М.

- Традиційно-побутова культура українських аграрних переселенців Західного Сибіру (кінець XIX – перша половина XX ст.): загальна характеристика одягу // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005 : Історія. – Вип. 45. – С. 44-57.

Музей історії університету

Калініченко І. В.

- Об усовершенствовании организационных и правовых основ деятельности музеев при высших учебных заведениях г. Харькова // Університетські музеї: європейський досвід та українська практика : зб. пр. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 6-7 жовт. 2011 р. – Ніжин, 2012. – С. 151-159.

Список скорочень

БИАС – Бахчисарайский историко-археологический сборник
 Вісник ЛНПУ – Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка
 ВВ – Византийский временник
 ВР РНБ – Відділ рукописів Російської національної бібліотеки
 ВХНУ (ВХУ) – Вестник Харьковского национального университета, Харьков
 ГДП – Громадянська демократична партія
 ДАКК – Державний архів Краснодарського краю
 ДАРО – Державний архів Ростовської області
 ДАХО – Державний архів Харківської області
 ИТУАК – Известия Таврической ученой архивной комиссии
 КПС – Комуністична партія Словаччини
 КПЧ – Комуністична партія Чехословаччини
 МАИСТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
 МАР - Материалы по археологии России
 МАЭСУ – Музей археологии и этнографии Слободской Украины, Харьков
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
 НА ИА НАНУ – Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины, Киев
 НЗХТ - Национальный заповедник «Херсонес Таврический»
 ПХХ - Памятники христианского Херсонеса
 РГИА - Российский государственный исторический архив в г. Санкт-Петербурге
 РДІА – Російський Державний історичний архів
 РЗДС – Рух за демократичну Словаччину
 СА – Советская археология
 СМА – Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии
 СНР – Словацька національна рада
 СР – Словацька республіка
 ТСОРП – Творения Святых Отцов в русском переводе
 ЧР – Чеська республіка
 ЧСР – Чехословацька республіка
 ЧССР – Чехословацька соціалістична республіка
 HJ – The Historical Journal
 JMH – The Journal of Modern History
 PL – Patrologiae latina
 RILP – Review of International Law and Politics

Відомості про авторів

Арзуманова Тетяна Володимирівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та політології Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури

Артамонова Ксенія Юріївна – аспірантка кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Бердута Михайло Захарович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Воронін Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, Перший заступник Голови Державної архівної служби України

Волосник Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії Росії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Гоків Олег Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

Домановський Андрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Іванов Станіслав Юрійович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Іващенко Вікторія Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Котенко Вікторія Володимирівна – аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Каріков Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України, м. Харків

Кандаурова Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Російського інституту культурології Міністерства культури Російської Федерації

Миколенко Дмитро Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Наумов Сергій Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Пархоменко Марія Вікторівна – пошукач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Попов Вячеслав Жанович – кандидат історичних наук, доцент Донецького державного університету управління

Посохова Людмила Юріївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Посохов Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Проценко Михайло Володимирович – співробітник Центру Краєзнавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Пугач Євген Петрович – кандидат історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Ручинська Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сичова Вікторія Вікторівна – доктор наук з державного управління, професор кафедри соціальної і гуманітарної політики Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Сорочан Сергій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Фомін Михайло Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму й соціальних наук Харківського торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

Чернявський Леонід Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Чувпило Олександр Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Чухлій Світлана Олександрівна – Інспектор історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,

Шевцова Олександра Олександрівна – методист Харківської школи мистецтв

Шпорт Ганна Михайлівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Музея археології та етнографії Слобідської України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Наукове видання
ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№1087
Серія «ІСТОРИЯ»
Випуск 47

Відповідальний за випуск В. О. Куліков
Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна
Макет обкладинки І. М. Дончик

*При оформленні Вісника були використані гравюри британських митців,
часів правління королеви Вікторії (1819–1901)*

Підписано до друку 25.11.2013. Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 17,47 Обл.-вид. арк. 21,84

Тираж 100 пр. Ціна договірна. Зам. №229/13

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Тел. 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК№3367 від 13.01.09